

Istoria Românilor

◆ ◆ ◆ ◆ prin călători

DE

N. IORGA

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. I.

EDITURA
CASEI ȘCOALELOR
1928

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR

✧ PRIN CĂLĂTORI ✧

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. I.

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1928

I.

Până la jumătatea veacului
al XVII-lea.

I.

Innaintea de întemeierea Domniilor

Călătoriile în pământul românesc încep abia de la sfârșitul veacului al XIV-lea. O observație preliminară: de ce înainte de 1389 nu-s călători cari să fi străbatut țara noastră și să fi lăsat o descriere a acestei țeri? N'ar fi o pagubă esențială dacă n'am cunoaște unele din scrisele călătorilor din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea, pe când, dacă am avea pentru anii 1350, ori pentru o dată din secolul al XIII-lea, lucruri privitoare la noi, ele ar fi de un folos extraordinar, dat fiind că primele documente privitoare la Țara-Românească, scrise în limba latină și mai târziu în slavonă, supt influența vecinilor de dincolo de Dunăre, Bulgari și Sârbi, dar mai ales Sârbi, sânt abia de prin anii 1370, iar, în ce privește Moldova, documentele, afară de anume legături cu străinătatea, sânt încă mai recente. Și cronicile, sau ceia ce precede cronicile totdeauna, analele, însemnând în câteva cuvinte evenimentele, nu pornesc decât ceva mai târziu, prin secolul al XV-lea, și ele cuprind numai însemnări după polemicele păstrate în mănăstiri, în legătură cu ctitorii lor, dând numele deosebiților Domni și, ici și colo, amintirea unei lupte. Dar, afară de câțiva călugări

franciscani, cari au mers în părțile răsăritene, nu de dragul nostru, nu din dorința de a ne cunoaște. ci din nevoi de propagandă, cam prin anii 1250-1260, în țerile ocupate de Tatars, pe cari misionarii credeau să-i poată câștiga la credința romană, afară de notele pe scurt ale unui Jean de Plan-Carpin, ale unui Ascelin și unui Rubruquis, cari toți vorbesc de poporul la care veniau, iar nu de elementele supuse acestui popor, cum eram și noi, orice știre lipsește pentru vremea veche.

Causa este că marile drumuri de comunicație cu Răsăritul și cu Sud-Ėstul european nu treceau prin părțile noastre. Și se înțelege bine de ce: pentru că nu exista o ordine asigurată în aceste părți și călătorii căutau totuși o siguranță a drumului și mijloacele materiale pe care trebuiau să le aiba pe acest drum. Călătorii se cam prădau la noi, și, mai târziu, Guillebert de Lannoy, pe vremea lui Alexandru-cel-Bun, a fost jăfuit; și alți călători înseamna aceste prădări, de și Domnii întrebuițau acumă toată energia ca să oprească acest lucru.

Am mai putea spune, chiar de acum, încă un lucru. anume că, de oare ce drumul mai scurt totuși trecea prin părțile noastre, țerile românești au fost întemeiate și din cauză că populația noastră ajunsese la o conștiință superioară despre puterile sale și despre țintele pe care le puteau urmări aceste puteri, dar și din nevoia de a avea un pazitor al drumului mai scurt care trecea prin teritoriul nostru. Atunci Domniile noastre au fost fondate și cu mijloacele materiale date de drumetjii negustori pe aici.

Înainte de aceasta însă erau două drumuri mari căire Răsărit: unul trecea la Nord de Moldova de mai târziu, prin părțile Galiției, pornind din Europa

centrală, din părțile germanice, spre a trece în stepa rusească. Drumul acesta era foarte natural, fiindcă, înainte ca să-l bată misionarii în secolul al XIII-lea, fără îndoială că-l bătuseră atâția negustori germani. Monede germane se găsesc nenumărat de multe în stepa răsăriteană. Negustorii făceau parte din acea vastă asociație medievală care se numea Hansa și pe care o formau Lübeckul, Brema, Hamburgul și alte centre hanseatice. Mergeau pe această cale de Nord și pătrundeau până foarte adânc în părțile Novgorodului. O parte din orașele rusești au fost întemciate prin acești negustori; așezămintele pe care le-au conservat aceste orașe până târziu în secolul al XVII-lea sânt așezămintele germanice, având un drept, prin urmare o basă de jurisdicție, cu totul deosebit de dreptul consuetudinar, de obiceiurile pământului ale Rușilor și Slavilor în genere.

Un alt drum, care ducea către Peninsula sud estică a Europei, către Peninsula Balcanică, trecea prin Ungaria, străbătând-o în diagonală. Drumul acesta era obișnuit și pe vremea Bizantinilor: el ajungea în părțile Belgradului și la însemnata cetate care a fost în evul mediu Branicevo, se cufunda pe urmă în vasta pădure sârbească și bulgărească, ce ocupa un teritoriu imens. Părțile dintre Niș și Vidin erau cuprinse de acea foarte mare pădure, cum și prin alte părți din regiunea aceasta răsăriteană existau codri imenși, ca acela de la care Teleormanul și-a luat numele (Deli-orman înseamnă „pădure mare”, și este un Deli-orman și în părțile dobrogene, unde iarăși a fost, deci, o pădure mare). Și în părțile județului Ilfov exista padurea cea mare a Vlăsiei, a cării amintire s'a păstrat în limbă, pentru că încă în secolul al XVIII-lea pădurea exista. Tot așa în Moldova aflăm codrul Chigheciului, de unde un

Ținut întreg s'a numit Codrul, și în județul Doro-hoiu pădurea care începea la gura Herței și pe care o pomenesc anecdotele populare.

Se străbătea, prin urmare, pădurea aceasta mare sârbească și se mergea către Adrianopol și Constantinopol.

În felul acesta noi eram cuprinși, ca o regiune fără rost pentru cultură, în triumghiul care se făcea între aceste două linii de drumuri.

Iată de ce n'au trecut călători prin părțile noastre înainte de Peter Sparnau și Ulrich von Tennstädt, la 1389¹.

Dar, dacă am fi avut o descriere de călătorie prin părțile noastre înainte de 1839, iată ce ni-ar fi putut povesti călătorul, și de data asta ne substituim lui, cu informații căpătate pe alte căi.

Acela care, în loc să se îndrepte spre Belgrad prin Ungaria-de-Sud, ar fi luat drumul Ardealului, de acolo ar fi trecut, cum au trecut Cavalerii Teutoni, după 1200, în părțile Câmpulungului, — unii pretind că și prin părțile Buzăului, dar nu găsesc nicio dovadă pentru aceasta. Și de la Câmpulung ar fi coborât pe Râul Doamnei în valea Dâmboviței, iar prin acea vale, fără să atingă Târgoviștea, așezată pe valea altui râu, Ialomița, ar fi ajuns la București, care pe vremea aceasta era un simplu sat, fără celătea de mai târziu, în umbra căreia s'au dezvoltat Bucureștii vechi—, pe malul cellalt. De la satul urmașului moșului Bucur ar fi trecut la Giurgiu, și pe la acest vad ar fi ajuns în Peninsula Balcanică.

Să ne punem în locul călătorului de atunci și să

¹ Manuscriptul călătoriei se află în biblioteca de la Weimar; l-am rețipărit în *Acte și Fragmente privitoare la istoria Românilor*, III. Călătoria, analizată în *Istoria Comerțului a mea*, I, cuprinde numai localitățile din cale.

dăm o impresie a principatului Țerii-Românești așa cum el exista atunci.

Cine, pe la 1260—80, ar fi luat drumul Ardealului, ar fi găsit o Țară-Românească pe care noi, astăzi, trebuie să facem sforțări de minte, înlăturând anume prejudecăți și idei primite în școală, pentru a o înțelege. Țara-Românească, în conștiința poporului nostru, însemna tot pământul locuit de Români asupra căruia nu s'a întins o stăpânire străină. Evident, Românii din vremea aceea nu erau în stare să zugrăvească această Țară, ei cari nu scriau și nu cereau; cu toate acestea nu știu dacă e mai bine să aibă un popor o hartă pe care o poate zugrăvi, dar nu ar putea-o apăra, decât să aibă o țară pe care să știe a o apăra fără să fie în stare a o zugrăvi.

Țara-Românească însemna o concepție absolut romană, pe de o parte, și, pe de alta, absolut modernă, fiindcă epoca modernă ține samă de dreptul național și de configurația geografică, cu hotarele ei naturale. Poporul nostru s'a îndreptat după lucruri pe care alte popoare le-au neglijat. El și-a închipuit țara lui totdeauna în legătură cu întreg trecutul și tot pământul pe care l-au locuit ai lui.

Deci, când în anume documente ungurești se întâlnește pomenirea „țerii” sau a „pădurii Românilor”, nu trebuie să ni le închipuim cu caracter local, ci în legătură cu această concepție populară, așa de veche, așa de vastă, așa de dreaptă și așa de fecundă, care este a Țerii-Românești de caracter național și de configurație geografică naturală.

Intrând în Ardeal, se vedeau orașe în formațiune, care firește nu erau românești, orașe întemeiate de Sași pe baza privilegiilor date de regii Ungariei cu câteva decenii mai înainte. Orașe încă foarte noua,

desvoltate astfel din sate: Sașii când au fost aduși în părțile acestea nu au venit numai din regiuni pur germanice, ci mai ales din acelea renane, unde sângele galic e foarte mult reprezentat; limba lor e foarte apropiată de dialectul alsacian și titlul pe care și-l dadeau odinioară e de „Flandri”, din care Românii au făcut Flondor, cum au făcut „fleandură” din postavul de Flandra.

Era o deosebire vădită între satele lor și satele noastre. Satele Sașilor, fiindcă ei veniau mai mult din părțile Rinului, aveau un caracter coerent, roman, cu case lipite, cum sânt cele italiene sau franceze, pe când satul barbar, trac, este compus din case risipite, încunjurate cu gard, având ogorul în alta parte, iar tocmai la margene iezerul, sau heleșteul, și pădurea. Dar faptul că în Ardeal satele săsești se întemeiaseră pe basă mai mult romanică, a ajutat foarte mult ca ele să se prefacă, potrivit nevoilor economice, în orașe; trecerea satelor cu case compacte la orașe a fost mult mai ușoară, pe când la noi ceea ce a împiedecat schimbarea a fost tocmai risipirea caselor, orașele noastre chiar păstrând până astăzi caracterul sătesc în mahalalele lor.

Centrele acestea negustorești din Ardeal erau încă foarte mici; înflorirea lor depindea, cu toate privilegiile de care se bucurară în curând, de deschiderea de drumuri, și drumurile nu erau încă deschise.

Afară de aceste târguri se ridicau ici și colo *cetățile regelui Ungariei*. Ele veniau după „pădurea regelui” acesta este sensul cuvântului Erdély, de unde s’ă făcut Ardealul, adică partea din pădurea cea mare răsăriteană care ajunsese în stăpânirea regelui Ungariei: după această pădure „ultrasilvană” se în lindea, dincoace de părțile bihorene, „regiunea de dincolo de padure”, Transsylvania.

În jurul cetăților regelui Ungariei, călătorul putea să vadă un număr de oameni strânși din toate părțile și așezați supt supravegherea și exploatarea dregătorului numit de rege, iobagul fiind elementul militar (numele poate fi peceneg). Aici nu este o inovație a Ungurilor, cari nici n'au inovat nimic, ci au imitat pedant, precum imitează toldeauna popoarele finice, uralo-altaice. E sistemul cel vechiu carolingian, germanic: cum au făcut Carolingienii față de Saxoni, în ținuturile locuite de aceștia prin mijlocul Germaniei și părțile mai orientale, tot așa au procedat și Ungurii, plagiind pe Carolingieni, astfel cum, mai înainte de aceasta, îi plagiaseră Slavii din Panonia și din Moravia.

Poporul nostru însă, aici ca și aiurea, nu cunoștea decât Țara-Românească, pe care o împărția pe *rauri*; chiar și acuma poporul din Ardeal nu recunoaște Ardealul decât dincolo de Olt și dincolo de Bârsa: Țara Oltului nu e Ardeal; și tot așa Țara Bârsei e în afară de Ardeal. Chiar în părțile nordice și nord-vestice sânt ținuturi care n'au nimic a face cu Ardealul, precum țara Oașului, de la Havas, care înseamnă în ungurește munte, și Maramurașul, al cărui nume vine de la una din apele care curg în aceste părți. În părțile de dincoace este țara Jiiului, țara Oltului. Nu se mai zice astăzi țara Argeșului, țara Prahovei, țara Ialomiței, de și s'a zis fără îndoială odinioară, și de acolo vin numele județelor și astăzi, căci județul Prahova înseamnă țara Prahovei și județul Ialomița, țara Ialomiței; de aici vin și o mulțime de nume de familii, Prahoveanu, Ialomițeanu, etc. Iar dincolo, în Moldova, era țara Siretiului, țara Moldovei, de unde s'a făcut principatul Moldovei, și iarăși nume de familie ca Sireteanu arată că ve-

chea concepție populară trăiește în masele de la sate și până astăzi.

Deci, călătorul ar fi trecut prin partea de Țară-Românească ocupată acum de Unguri, pe lângă orașele care abia se înjghebau, pe lângă cetățile în jurul cărora se strângea o populație țerănească mai mult sau mai puțin liberă ori cea în general neliberă, din care făceau parte și Românii. Dacă ar fi mers mult mai spre Răsărit, ar fi întâlnit, an zice, o „zonă de supraveghere”, care se găsea în mâinile unor elemente ungurești desfăcute foarte de curând. Fiindcă Secuii nu sânt nici din vremea lui Attila, nici chiar din timpul venirii Sașilor, ci au fost așezați de Cavalerii Teutoni la graniță, către Pecenegii cari se găseau în părțile noastre. Ei au venit în număr mic și au găsit o cultură populară românească, de unde până astăzi au o îmbrăcăminte asemănătoare cu a Românilor și își cultivă câmpul în același fel; casele Secuilor sânt făcute, nu după modelul unguresc, care e imitat după casa slavo-germanică, ci după sistemul caselor românești; prin urmare nu cu cotul la stradă, ci cu fața întreagă. cu stâlpi în tinda deschisă; de sigur că și folklorul lor are o asemănare cu al nostru.

De la o bucată de vreme, călătorul ar fi ajuns în Ținutul nou al Cavalerilor Teutoni. Cavalerii fuseseră în Palestina, la Locurile Sfinte, și îndeplinseseră acolo funcțiuni permanente de cruciată; pe urmă, ne mai putând trăi în aceste părți pierdute către Necredincioși, au trecut în regiunile europene. Înainte de a ajunge în Prusia, pe care au colonizat-o în sens german mai târziu, ei s'au așezat, prin contract cu regii unguri, în părțile Brașovului. Au întemeiat cea d'întăiu adevărată sălășluire orășenească în Ardeal, aici la „Cetatea Coroanei” (Kronstadt),

lângă satul român al Braşăului, pentru regele Ungariei. Ei au început şi Biserica Neagră, isprăvita însă mai târziu, dar de sigur că încă în acest timp trebuia să existe pentru Teutoni un burg, care avea şi caracter religios, şi caracter militar, cum a fost în Prusia Marienburgul şi altele, iar cultul Maicii Domnului, aşa de răspândit şi în Secuimea rămasă pios catolică până azi, era elementul moral de coeziune al acestor aşezări.

De la Braşov, călătorul ar fi trecut, tot pe drumul Cavalerilor Teutoni, dincoace, la noi, şi ar fi ajuns, cum am spus, în vechiul Câmpulung, pe care elementele acestea teutonice, ca şi elementele săseşti şi ungureşti care au fost colonisate de Teutoni în acelaşi loc, îl numiau Langenau (*Au înseamnă Câmp, de unde finala, care se întâlneşte aşa de des la sfârşitul localităţilor germane din Răsărit*). Langenau, vechiul oraş teutonic, avea în centrul său ca miez de aşezare un turn şi o biserică catolică. Această biserică din Câmpulung avea oarecare reputaţie: în secolul al XV-lea se vedea aici o urmă a piciorului Sfântului Iacob.

Avem ştiri documentare care arată că opera de de-naţionalizare a elementelor venite dincoace de munţi, la Câmpulung, începuse de pe la 1200 încă şi că oamenii părăsiau, nu numai limba lor naţională, dar şi credinţa lor catolică, pentru a intra în ortodoxia noastră. O scrisoare a Papei se plânge că acei „falşi episcopi”, necanonici, schismatici, cari erau Vlădicii noştri de mănăstiri, din schituri de lemn, fac să se piardă sufletele coloniştilor veniţi dincoace de munţi.

De la Câmpulung, mergând mai departe, călătorul ar fi întâlnit tot sate româneşti, având întru toate înfăţişarea din timpurile noastre. Satele acestea cu-

prindeau numai rude, toți locuitorii unui sat scoborându-se din același strămoș, al cărui pământ se chema moșia lui și al cărui nume se pomenia în numele satului și în numele fiecărui membru: Albeștii înseamnă urmașii lui Albu. Pământul era al strămoșului care tăiasse codrul, care scosese rădăcinile, înlăturase pietrele și făcuse ogorul. Și el nu era împărțit: ca la vechii Germani, fiecare lua atâta ogor cât putea lucra, în proporție și cu calitatea de rudenie, și cu numărul membrilor familiei sale. Nu era iarăși exclus, fiind oameni puțini și teritoriul mare, sistemul, pe care-l preconisează și unii agronomi moderni, de a se muta partea cultivabilă de la un loc la altul, iar restul locului să rămâie necultivat, pentru a se îngrășa de la sine sau prin pașterea turmelor.

Vite erau pretutindeni, în număr foarte mare: turine de oi, cirezi de vite albe fiind mai puține. Boierii, prin Oltenia, mai ales, creșteau și porci, într'o epoca ulterioară, dar acum nu erau încă boieri, și baza culturii de vite a țeranului o forma oaia.

Trecând călătorul prin satele acestea, de-a lungul văii Dâmboviței, ar fi întâlnit în câte un sat mai mare un jude, peste un grup sătesc care se chema poate *popor*, termen păstrat în nomenclatura aplicată la vii și în aceia a parohiilor (se zice a fi cineva „de popor” la cutare biserică). Foarte veche dregătoria aceasta a judeului... Când au fost Visigoții prin părțile noastre, ei erau, nu supt stăpânirea unui rege, ci a unui jude: judele Atanaric. Și, de oare ce aiurea Visigoții n'au trăit supt juzi, aceasta a făcut să se presupuie că încă de atunci, pe la 370 după Hristos, noi aveam obiceiul de a trăi supt juzi. Se dușese puterea Impăratului, și populația se organizase de la sine, după nevoi elementare. Adaug un lu-

oru care nu s'a observat până dăunăzi: că în Italia, pe vremea năvălirilor barbare, după dispariția Imperiului roman de Apus, toți șefii populației se cheamau *judecători*. În Sardinia, care n'a fost alcătuită altfel decât popular, a rămas sistemul guvernării prin juzi până aproape de timpurile moderne. Luorurile acestea trebuiesc, deci, luate împreună: Atanaric, juzii din Roma și din alte părți, juzii din Sardinia, chiar din Corsica, din anume văi ale Alpilor, până în Tirol, datinele poporului nostru, pentru ca să-și dea sama cineva cât de caracteristic romanic era acest așezământ.

Acum, peste toată valea, de la un capăt la altul, peste mai multe văi, era un Voevod.

La Academia Română, răposatul Ion Bogdan a pus întrebarea, nu cumva pe lângă terminul acesta, slav, de Voevod, însemnând conducător de oaste, am păstrat o bucată de vreme și un corespondent românesc, vechiul cuvânt latinesc de duce. Este cu puțința, de și el nu se întâlnește¹.

Aceasta era funcția superioară: Voevodul, atunci în veacul al XIII-lea. Dar eram înrâuriți și de către vecini, și mai ales de către vecinul de la Nord, căci trăiam în vremea aceia mai mult supt influența occidentală, latină, exercitată prin Unguri. Cea d'întăiu organizație străină făcută pe pământul nostru a fost la Severin: Banul regelui Ungariei, care stătea în cetatea ale cărui urme se văd și astăzi în oraș: turnul în ruine al Banilor din veacul al XIII-lea. Un dregător cu acest nume, în Croația, bătea moneda care se numia, după numele lui, ban. S'au găsit multe exemplare din această monedă, care era

¹ Mai târziu, Miron Costin are forma italiană de *ducă*.

de o răspândire așa de largă, încât orice alta a păstrat la noi numele acesta, în loc să fie numită cu un derivat din latinește sau slavonește. Totuși numele de „aspru” pentru moneda de argint suptire bizantină pare a fi trăit foarte multă vreme la noi și nu mai într’o epocă relativ puțin depărtată a dispărut¹, și *perperul* bizantin a păstrat numele său, care există, foarte târziu încă, în numele dăjdii la vii, *păr-păritul*; cuvântul „galben”, pentru moneda cea mai prețioasă, trebuie să fie un termen extrem de vechiu, ceia ce înseamnă că noi cunoșteam aurul; banul de aur se cheama însă și „ban roșu”. Va să zică era asprul, ceia ce însemna banul *alb*, era banul *galben* sau banul *roșu*.

Voevodul acesta, de și supt influența culturii apusene, cu toate acestea în mare parte era țeran, și tot ceia ce formează o Curte, cu dregători, cu venituri, nu exista pe vremea aceasta, și nu existau nici veniturile care se culegeau mai târziu de la negustori, la vămi, ci și judele și Voevodul trăiau din veniturile lor țerânești și din acelea care veniau din gloabă. Calul se zice și azi gloabă, pentru că în timpurile vechi o unitate de plată era el, calul, de unde și Domnului de mai târziu, când era vorba să i se facă un dar, i se dădea un cal de călărie.

Mai târziu însă Voevozii trăiau după obiceiul nobilimii ungurești vecine și, când s’a ridicat la Argeș piatra de pe mormântul lui Vodă Băsărabă, căruia ne-am deprins a-i zice Basarab², s’a găsit fruntea cu diadema de mărgăritare, trupul strâns în mătasă cu stema angevină a crinului, mijlocul în cingătoare cu placa de aur frumos sculptată.

¹ Poate să fi dispărut și din cauza semnificației adiectivale a cuvântului.

² Numele e cumanic, din categoria celor cu sufixul *-abă* (Toxoabă, Talabă, Tâncabă).

În părțile de lângă Dunăre, pe atunci, pe la 1260, se puteau întâlni însă, măcar într'o nomenclatură de județ, rămășițele altei Țeri-Românești decât Țara-Romanească din munte. În sus, supt influența Ungurilor, începuse pe încetul o închegare a Voevodatelor. Un privilegiu al regelui Ungariei, pentru alți cavaleri decât Teutonii, pentru Ospitalieri sau Ioaniți, pomenește în vremea aceasta juzi ca Ioan și Fărcaș și juzi cu atribuțiuni voevodale ca Lito-voiu, toți aceștia în părțile oltene, ca și un Voevod care nu era jude și nu stătea supt influența regelui, Seneslav de la Argeș. Dar în părțile de jos fusese, încă de pe la anul 1000, cu două sute de ani înainte, o întemeiere de Domnie românească, sprijinită pe cetățile de pe malul celalt al Dunării, pe Silistra în rândul întâiu. Cu atâta timp înainte ca Argeșul să fie centrul Domniei din sus a Țerii-Românești, — și poporul făcea, măcar în Moldova vecină, o deosebire între Țara-de-sus și Țara-de-jos — a fost această Domnie de jos a Țerii-Românești, cu cetatea Silistrei românești, zisă de noi, după Duros-torul roman, Dârstor, care e foarte bine deslușita în paginile vestitei scriitoare bizantine Ana Comnena. În partea aceasta era un Voevod, Tatul, nume foarte caracteristic românesc, popular. De aici a rămas în nomenclatura țerii noastre ca o urmă despre acest Voevodat numele de Vlașca, ce înseamnă „Țară-Românească”; i se zicea slavonește fiindcă, precum pentru cei de sus limba Statului a fost întâiu limba latină, pentru cei de jos era limba slavonă (tot așa în vechea terminologie slavă a rămas Starichiojd, care înseamnă Chiojdul Vechiu, iar în Moldova părintele Bobulescu îmi făcea o paralelă foarte interesantă de sate care se chiamă și slavonește și ro-

manește; același sat are, adică, două nume: unul popular și altul de cancelarie).

Dacă drumetul ajungea la Dunăre, Giurgiul, în formă de oraș pe vremea aceasta nu exista; fiindcă numai un sat. Tot ceea ce se spune despre Genovesi pe Dunăre, legenda cu San-Giorgio, după care s'ar fi numit Giurgiul, n'are niciun temei. Giurgiu e forma românească a lui Gheorghe, precum, față de forma bisericească Nicolae, Nicoara e forma populară. Mai târziu, mult mai târziu, în legătura cu vama s'a făcut cetate, și lângă celate s'a strâns un oraș.

Calatorul, negustor sau diplomat, care ar fi cercetat ceea ce era să fie la jumătatea veacului al XIV-lea Moldova, ar fi găsit și aici juzi, dar ei erau mai închegați în Ținuturile de jos decât în Moldova. Aceasta nu înseamnă, cum s'ar crede de cineva judecând superficial, că regimul de juzi și Voevozi nu exista și în Moldova, fiindcă documentele nu-l pomenesc. În cele d'întăiu acte de donațiune ale Domnilor Moldovei se întâlnesc totuși mențiuni ca acestea: „dau locul cutare unde a fost jude cutare” sau „juzi cutare și cutare”. Aceasta înseamnă, deci, că sistemul juzilor exista încă, pe o vreme când în Muntenia judecia sau județul, judecia e hotarul, baza teritorială, județul e autoritatea, populația fiind mai deasă, mult mai deasă, s'a dezvoltat până la situația care durează și în timpul nostru, căci hotarul a rămas cam ca acela de la 1300. Fața de departamentele francese, atât de proporționate, de parcă ar fi fost trase de geometri, cum au și fost trase după 1789, județele muntene presintau forme din cele mai nesimetrice, fiindcă ele corespund tradiției de odinioară. În Moldova aceste așezăminte

s'au uscat în sămânță, împărțirea țerii făcându se după ținuturi, în legătură cu orașele și cetățile. În Moldova judecia și județul au rămas, deci, cuprinse astfel în mica viață de sat. Țara s'a păstrat astfel în vremea aceia mult mai primitivă în ce privește alcătuirile romanești, de și străbătută de influențe străine superioare: ungurești și polone.

Dacă, acum, călătorul se cobora până la Dunărea-de-jos, el afla aici două importante cetăți, anterioare întemeierii Domniei moldovenești, Chilia și Cetatea-Alba, — pentru Bizantini neagră, fiindcă era veche, iar pentru barbari albă, fiindcă din pădurile lor piatra li se pareă astfel.

Cetățile acestea sânt extrem de vechi. Chilia, care se chiama Licostomo, după numele vechiu al gurii Dunării, „Gura Lupului”¹, era așezată, nu unde este Chilia Nouă basarabeana, ci la Chilia Veche, din Dobrogea, în insulă. Aici pământul acopere clădirile ce vor fi fost vre-odată. Dincolo, la Cetatea-Albă însă, zidurile sânt extraordinare, cele mai frumoase din tot Orientul; ele arată ce puteau face Genovesii, cari au venit tocmai pe acest timp aici, căpătând exploatarea Mării Negre, de la Paleologii restabiliți în Bizanț, la 1261. Aici era de sigur un târg mare: veniau oamenii din interior cu grâne, cu pește și alte produse naturale, și corăbii sosiau din toate părțile. Brăila munteană poate că n'avea încă ființă pe atunci, ci era numai un sat al lui Brae de unde Brăila, Brăescu, Brăiloiu). Dacă Licostomul avea oarecare importanță, Cetatea-Albă, Maurokastron, cum îi ziceau Bizantinii acestei Cetăți-Albe, avea, astfel, în mare parte monopolul comercial în basiniul occidental al Mării Negre.

¹ Și azi pe acest braț dunărean Vălcovul — cum observă d. G. Vălsan — înseamnă în slavonă tot „Gura Lupului“.

Aici era — vom vedea-o — și un episcopat. Ai noștri atârneau pentru Moldova de Vlădica de Cetatea-Albă, precum cei din Muntenia de Vlădicii de dincolo de Dunăre: de cel din Vidin pentru Ardeleni și de cel de Silistra pentru Munteni. Pe la cetate se îmbarcau și pelerinii ruși cari mergeau la Constantinopol.

Și încă o observație: e cu neputință să se găsească pe malul unui râu sau pe țărmurile unei Mări o cetate înfloritoare, unde se fac schimburi importante, fără ca din aceasta să nu se resimtă și toată viața Hinterlandului, a regiunilor interioare.

II.

Cei d'întăiu călători în veacul al XIV-lea

Principatul Țerii-Românești era să se întemeieze în apropierea anului 1300 la Argeș, și, probabil, nu la Curtea-de-Argeș, ci la cetatea Argeșului, credem: Poienarii, iar Moldova era să ieie ființă numai pe la 1360. Sa încercăm, a ni închipui acum ce ar fi văzut un călător care ar fi străbătut Țara-Românească în veacul al XIV-lea și mai ales în a doua jumătate a acestui veac. Aleg această dată fiindcă, precum am spus, Moldova nu se întemeiază decât pe la jumătatea veacului al XIV-lea și Țara-Românească nu se consolidează decât tot în aceiași vreme, așa încât acel călător care ar fi venit în a doua jumătate a veacului al XIV-lea ar fi văzut mult mai multe lucruri, mult mai bine definite decât dacă ar fi venit în întâia jumătate a aceluiași veac.

Înainte de aceasta însă, câteva observații bibliografice preliminare. Călătorii din secolul al XIII-lea sânt, cum am văzut, călugări, misionari franciscani, din Ordinul Sfântului Francisc, întemeiat de puțină vreme, cu misiunea, în rândul întâiu, de a propaga catolicismul în mijlocul necredincioșilor, între cari se cuprindeau și shismaticii de „legea grecească”, din părțile răsăritene. Chemarea lor este, mai ales,

de a aduce la creștinism pe cei mai importanți păgâni din acele timpuri, cari erau Tatarii, cuceritori ai unei mari părți din Europa răsăriteană, întinzându-se până în Carpați, pe atunci. O mare activitate a misionarilor franciscani s'a desfășurat pentru a câștiga populația țărilor noastre la catolicism, și în secolul al XIV-lea. Foarte dese ori Domnii români au trebuit, din motive politice, să iscalească „pe-tece de hârtie” în ce privește aderența lor la Biserica romană, supt apăsarea Ungariei sau supt influența Poloniei, permițând stabilirea de episcopi catolici la Siretiu, în Moldova, la Severin și chiar la Argeș, în Țara-Românească.

Numele lor sânt foarte bine cunoscute; activitatea lor mai puțin, fiindcă erau reduși la un cerc de credincioși foarte restrâns. În Moldova eran locuitorii din orașele care abia se întemeiau pe vremea aceea: Suceava, Siretiul, celelalte fiind de creație ceva mai nouă; iar în Muntenia episcopii din Severin și Argeș aveau supt păstoria lor numai un mic număr de coloniști veniți de dincolo de munți. O populație românească de aici care să fi trecut la catolicism, se poate zice că aproape nu exista. Domnii jurau pe sfinții catolici mai plăcuți regelui Ungariei spre a câștiga în felul acesta simpatiile vecinului mai puternic și folositor în acel moment, pentru ca, pe urmă, după încetarea presiunii regale, să uite și de sfinții catolici și de toate punctele de deosebire dintre ortodoxism și catolicism. Mai târziu în Moldova s'a întemeiat o nouă episcopie catolică, pe lângă cea din Siretiu, — unde lucrau și călugării dominicani sau predicatori—, episcopia din Baia, lângă biserica lui Alexandru-cel-Bun, făcută pentru soția lui lituană, Rângala¹. Episcopatul de la Bacău, înca mai

¹ De unde satul Rânghileștii, în județul Botoșani.

non, a trăit foarte multă vreme, având legături cu Polonia, numai pentru Secu'i satelor ungurești ce se întind până acum în părțile din spre munte ale județului Bacău și în județul Roman, plus două alte sate în Tecuciu. Cel de la Cetatea-Albă n'a funcționat decât întâmplător.

Afară de călătorii acești misionari, nu se întâmpină alți. Și chiar acești Italieni, Unguri, Germani din părțile vecine cu Slavii, de prin Silesia, ca întemeietorii episcopiei de Sireliu, nu erau cărturari ca acei din secolul al XIII-lea și nu simțiau niciun fel de chemare să puie în scris lucrurile pe care le vedeau.

Foarte rare ori, în tot decursul secolului al XV-lea aflăm pelerini cari să treacă pe la noi mergând la Locurile Sfinte. Ei puteau să meargă mai ușor îmbarcându-se în porturile italiene ori să apuce drumul unguresc-sârbesc pe care l-am aratat. De la dânsii n'a rămas scris decât numai ce spun acei Peter Sparnau și Ulrich von Tennstädt pe cari i-am pomenit mai sus.

Pelerini erau însă și acei cari mergeau în cruciată contra necredincioșilor. În rândul acestora putem pune pe vestitul Schillberger, Bavares, care a luat parte la expediția din Nicopol împotriva Sultanelui Baiecid, expediție întreprinsă de regele Ungariei, Sigismund, care avea foarte multe legături cu Apusul, fiind din Casa de Luxemburg, pe trei șferturi Frances; el a făcut apel la cavalerii de acolo, cari veniau din Franța, din Burgundia, cu acel Jean-sans-Peur, care pe urmă a fost duce și a avut cariera tragică ce se cunoaște, ori și din Suabia germană, ca burgravul de Nürnberg, Frederic de Zöllern. După înfrângere, mulți dintre fușari — pe când Sigismund fugia pe Dunare ca sa ajungă, încunjurând Peninsula Balcanică, până în Dalmația — au

trecut pe la noi, unde au fost desbrăcați de haine, după mărturia lui Froissart. Alții dintre luptătorii nerăscumpărați au ramas robi la Turci. Unul dintre ei a fost și acest Schiltberger, care a stat vre-o douăzeci de ani în Imperiu: scăpând într'un târziu, a venit la întoarcere prin părțile noastre, pe care deci le-a vazut la 1396 în calitate de cruciat și după 1420 ca bătrân drumeț obosit, care se duce spre casă¹.

Alți pelerini luau drumul, care era al pelerinilor ruși, poloni, lituanieni, dar mai ales al ortodocșilor ruși, către Cetatea-Alba, strabătând o parte din Basarabia, pe la localitatea, pe care unul dintre dânșii o numește „Mitirivi Chișini”, în legatură cu cuvântul din limba slava care înseamnă vază, și cu Chișinaul², care ar fi existat pe vremea această ca sat. De la Cetatea-Alba era prilej ca drumeții să fie duși la Constantinopol, de unde luau, sau drumul de uscat, mai rar, sau drumul de Mare, pentru a ajunge la Ierusalim.

În afară de călugări și de acești pelerini înarmați cari sânt cruciații, este, în sfârșit, și o altă categorie de oameni cari au străbătut, fără să scrie, foarte adese ori aceste părți. Dar, chiar când nu scriu ei, se scrie despre dânșii în registrele de socoteli ale orașelor lor, care au păstrat în felul acesta însemnarea alâtor nume de oameni ce au străbatut țerile noastre. E vorba de negustori.

În veacul al XIII-lea fără îndoială foarte puțini negustori treceau pe la noi; negoțul, întru cât se făcea, se făcea indirect: țeranul nostru își fabrica singur toate cele de nevoie gospodăriei lui; lucruri care să se aducă de la străini și de străini fără îndoiala că nu prea erau, de și, în ce privește pe fruntașii

¹ Pentru ediții v. bibliografia la Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*.

² De la cuvântul popular care înseamnă cascada, „gura” unui râu, aici Bâcul, care-și are și „cheile” lui.

societății noastre, pe Voevozi, pe cnejii cu atribuții voevodale, aceștia — precum am și arătat mai sus — se îmbrăcau ca nobilii unguri din Ardeal și ca ju-pânii sași de la orașe din aceeași vreme.

Caci, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, la holarul nostru se întemeiază acele patru importante centre comerciale din care două sânt în Ardeal și două în Galiția, și se deschide astfel drumul pe la noi către Rasărit. Legătura acestor drumuri cere și stabilirea unei ordini politice cum se cade. Negustorii, am spus-o, nu intrau oriunde; li trebuia spre a se aventură să fie siguri că și marfa lor și banii și persoana lor sânt în oarecare siguranță. Pentru aceasta trebuia o „poliție”. „Poliția” e în legătură cu ordinca de Stat, și consolidarea politică era deci cerința fără greș pentru începerea drumului pe la noi.

Cele două cetăți din Ardeal, care fuseseră odinioară sate și ajung în vremea aceasta numai să fie orașe, sânt cetatea Coroanei și cetatea lui Hermann, deci Brașovul și Sibiiul; Brașovul fiind în legătură mai mult cu ținuturile ce se întind dincoace de Olt, Sibiiul cu celelalte regiuni, oltene, de și negustorii din Sibiiu aveau pulința de a trece și pe cestăalt term al Oltului, pe la Slatina, care e și pomenită în cutare privilegiu comercial din vremea aceasta.

Pe de altă parte, în Galiția, prin privilegiile ale prinților și regilor ruteni, întărite pe urmă — fiindcă aici a fost întâiu o Rusie Roșie — de regele Poloniei, în secolul al XIV-lea se întemeiază două centre foarte importante, din care unul are legături neconținute cu noi, iar celalt era mai puțin în măsura să îcoloască drumul moldovenesc: de o parte Lembergul, pe care ai noștri îl numiau, după cuvântul polon, Liov, iar pe locuitori Lioveni, și, pe de altă parte, Cracovia, pe care ai noștri o numiau

Cracăul. Negustorii din Cracovia veniau mai rar la noi, dar Liovenii era oaspeți obișnuiți ai Moldovei.

Drumul de mai târziu străbătea această țară, ori prin Tighinea spre Caffa genovesă, ori prin Dorohoiu, Bo'loșani, Iași, Bârlad, Chilia și Cetatea-Albă, iar mai târziu, când cetățile acestea au căzut în mâna Turcilor, decăzând, drumul a tins către Galați. Pe la Holin, în sfârșit, putea să fie altă linie de comerț, în legătură cu cel d'intăiu.

Drumul Lemberg-Caffa se chema cel *tătăresc*, pe când celalt, care a avut o întrebuințare mai importantă în veacul al XV-lea, dar era mult mai slab frecventat chiar în întâia jumătate a acelu secol, era drumul *moldovănesc*.

Acum să vedem ce au putut să vadă și unii și alții, supt ce aspect s'au putut prezenta țerile noastre acelu care venia aducând marfă sau îndeplinia funcțiuni religioase ori, în sfârșit, era chemat pe aici de cine știe ce împrejurări neașteptate ale vieții lui.

Acel care apuca drumul Carpați-Dunăre și de la Dunăre către interiorul Peninsulei Balcanice, întâlnea acum în Ardeal o viață mult mai dezvoltată decât înainte. Viața aceasta începea să graviteze în jurul orașelor. Cetățile regale ale regelui unguresc, ori pierdeau cu totul importanța lor, ori păstrau importanță numai în legătură cu anume izvoare de venit local, de exemplu de la minele de sare, pe unde existau, ori se transformau și ele în orașe de însemnătate mai mică, cum e cazul pentru Turda, pentru Dej, care fuseseră odinioară cetăți și, prin această situație, căpătaseră o întocmire orașenească. Drumul tindea către cele două mari emporii de graniță ale Ardealului. Orașele se înfățișau foarte

frumos: bisericile cele mari începuseră să se ridice. Biserica Neagră din Braşov, biserica vastă din Sibiu Mai de-o parte Clujul, un Klausenburg pentru Saşi (nu de la Klaus, Nikolaus; ungureşte, Kolosvár, cetatea lui Kolosz, pare a fi nume de împrumut), şi el, ca privilegiu de comerţ, n'avea legături directe cu *Transalpina* noastră. În legătură cu comerţul, bogăţia se dezvoltase foarte mult; industria era exercitată de bresle alcătuite după sistemul german: legăturile comerciale cu Germania erau aşa de dese, încât orice se petrecea în viaţa germana de acolo avea influenţă asupra fraţilor din Ardeal. Breslele acestea, supl. influenţa acelei vieţi din Europa centrală, aveau şi caracter militar şi politic. Cutare poartă, cutare parte din ziduri era aparata de cutare breaslă, corespunzând cartierului respectiv, în care se găseau mai mulţi meşteri de o anumite categorie. Pieţile erau necontenit străbătute de mulţimea sătenilor cari veniau din împrejurimi, întinzând corturi, şatre, cum se întind pe alocurea şi până în zilele noastre, deprinzându-se tot mai mult a cumpara fabricatele pe care jupânii le scoteau în vânzare prin prăvaliile boltite, prin bolţile care încunjurau piaţa (de unde boltă, boltaş; pravalie e de origine slavă, dar negoş, negustor au rămas latine).

În aceste pieţi nu era rar să se întâlnească şi oameni de la noi, trimişi ai celor d'întăiu Domni, cari veniau pentru tot felul de rosturi, ca să cumpere ceva pentru Vodă sau pentru boieri, ca să aducă un dar judei sau juraşilor cari-l încunjurau, formând Consiliul municipal al oraşului săsesc, ca să transmită vestea unui Domn mort şi a urmaşului care se ridicase în Scaun ori ameninţarea izbucnirii unui războiu. Veniau toţi aceştia cu ceia ce se numeşte în socotelile Saşilor „evangelium”, vestea buna.

chiar când *nu* era bună. Ii găzduiau în anume case Sașii, li dădeau de mâncare și băutură, ținând samă de posturile noastre, făcând socoteală de untdelemnul, de peștele dat pentru acești oaspeți veniți din Țara-Românească sau din Moldova, căci veniau și Moldoveni, mai ales la Brașov, — la Sibiiu foarte rar—, adesea și în alt centru săsesc, Bistrița, pe unde se trecea obișnuit la Baia și de la Baia către Siretiu și Suceava.

Pe lângă negustori și purtatori de „vești bune” erau chiar de la început și pribegi, învinși în luptele politice de la noi, pribegi boieri și Domni pribegi. Ei erau obiectul unui joc de bursă politică al Sașilor; dacă pretendentul ajungea să capete moșia părintelui sau rudei sale, evident că pentru orașul ce-l adăpostia era un foarte mare avantaj.

După ce călătorul străbătea acest Ardeal, înviat acum și îmbogățit cu existența orașelor, se trecea dincoace prin trecătorile obișnuite, pe care le știau și Românii de odinioară ca și cei de azi. Trecătoarea Jiului, Vâlcanul, era foarte rar întrebuințată; Turnul-Roșu, în schimb, foarte des: pe acolo mergeau carele Sibienilor zi de zi. În ce privește drumul Brașovenilor, el pornia pe la cetatea Branului, care este pentru Unguri Törösvár (de la un vechiu nume românesc: Terciu), iar pentru Sași Törzburg, cetate foarte frumoasă, existând și acum, și care poate da o noțiune a lucrurilor din veacul al XIV-lea. Acolo stăteau străjerii regelui Ungariei, domn al Ardealului, unde-și ținea Voevodul, după datina noastră. Străjerii aceștia erau une ori — cine s’ar fi așteptat?— până și arbaletrieri, pușcași englesi— a fost un cas în secolul al XV-lea—, ceia ce nu trebuie sa ne

mire prea mult, dacă ținem seamă de originea apuseană a lui Sigismund de Luxemburg.

Se intra astfel în Țara-Românească a lui Vodă. Une ori acela care conducea pe călător era un cărăuș din Ardeal, dar, de la o bucată de vreme, și cred chiar pentru epoca aceasta, se formase o breasla specială de cărăuși la noi chiar. Mai târziu îi întâlnim cu nume deosebite, în legătură cu Ținutul din care se recrutau: în veacul al XVIII-lea erau mai mult, se pare, Prahoveni.

Drumul mergea mai departe de-a lungul Dâmboviței, pe la Rucăr și Dragoslave, De acolo, de la Rucăr, foarte cunoscut pentru Sași și al cărui nume se întâlnește neconținut, a cărui dezvoltare e cu totul specială în ce privește regularitatea strazilor, frumuseța clădirilor de oarecare tradiție și de o bună gospodărie în care se vedește și influența săsească, se continuă pe malul râului pentru a sări, pe urmă, la cursul Ialomiței, ajungând la Târgoviște.

Capitala Țerii-Românești a rămas până la junătatea veacului al XIV-lea tot în Argeș; Basarab cel vechiu a stăpânit de aici; Alexandru sau Nicolae Alexandru, fiul lui Basarab, s'a coborât mai departe la Câmpulung, de unde vine că, pe când în biserica cea mai veche de aici, cea catolică, se pomeneste un primar, un jude, un „conte” săsesc la 1300, Laurențiu, în biserica domnească ortodoxă, chiar supt jețul Vlădicăi, poate fi văzută piatra de mormânt a acestui Nicolae Alexandru-Vodă, îngropat aici la 1364, piatră frumos săpată în adânc, nu în relief, ca mai târziu, care pomenește, în limba slavonă, acum limba cancelariei, numele Marelui Voevod.

După Nicolae Alexandru, Vlaicu-Vodă sau Vladislav — numele e împrumutat și el din Peninsula

Balcanică; mai ales în Bosnia se găsește des numele de Vlaicu, și de obicei numele arăta și legături de familie — s'a așezat mai la șes, la Târgoviște.

Târgoviștea din veacul al XIV-lea ni-o putem închipui după anume știri, mult mai noi, dar aplicabile și pentru vremea mai veche, pentru că schimbări esențiale nu se întâmplaseră. Cetatea nu era încunjurată cu ziduri de piatră; cele de piatră, din care au ramas urme, vin de la Matei Basarab.

Vechea împrejmuire era o palisada, din pari cu vergi împletite și acoperite cu lut, ca un gard țeranesc mai mare, capabil de a fi aparat. De alminterea Târgoviștea trebuie sa fi fost așezată pe locul unei mai vechi cetăți, unui târg de pe vremuri, fiindcă sufixul slavon „iște” înseamnă totdeauna un trecut, ceva care a fost acolo porumbiște, pajiște, săliște, etc.). La facerea târgului nou intrasera în largă proporție oaspeți veniți de dincolo de munți, catolici, Sași și Unguri: o biserică a lor s'a păstrat până foarte târziu și avea la începutul veacului al XVII-lea privilegii foarte întinse, stăpânind satul Șotânga, de pildă, și Bezdadul. Singurul fapt că erau aici Franciscani arata că biserica a fost întemeiată de misionari, ca era, prin urmare, de o dată foarte îndepărtată.

Evident că acești străini formau miezul orașului, iar de jur împrejurul acestui miez comercial și industrial stăteau sătenii noștri. Putem vedea și astăzi, în localitățile unde cultura administrativă, năvălitoare și distrugătoare de originalitate, s'a întins mai puțin, cum se formă odinioară un oraș la noi. Iată, de exemplu: Valenii-de-Munte: în jurul pieții sunt cartiere care toate au nume de vechi sate deosebite, Berivoiești, etc. O cetate, o mănăstire, o

pieță de schimb putea să adune și să confunde cu limpul satele vecine.

De la Târgoviște călătorul putea să coboare la București, care n'are nimic a face cu „bucuria”, nici cu „ciobanul Bucur”. Nu ciobanii întemeiază satele; ei sânt cutreierători de lume. Bucur trebuie să fi fost strabunul care în mijlocul pădurii ce exista odată aici — și a fost restrânsă, de o parte în pădurea Cotrocenilor, care a trăit foarte multă vreme și din care a rămas parcul de astăzi, iar, de alta parte, de pădurea cea mare din Ilfov, pădurea Vlăsiei, a găsit un teren pentru gospodărie agricolă, făcându-și casa aici.

Bucureștii vechi, cum am spus, erau pe partea de dincolo a Dâmboviței, unde este acum biserica Mihai-Vodă, clădită de Mihai Viteazul, dar înainte de aceasta exista fără îndoială o altă bisericuță de lemn. Și Curtea cea veche se afla acolo. Ceia ce se chiamă azi Curtea Veche e numai una din formele ulterioare, dincoace de Dâmboviță, ale reședinței domnești.

De la București, așezați foarte bine, dominând întreaga regiune de pe înălțimile lui relative, și capabili de a apăra drumul comercial, se înainta în jos către Giurgiu. G'urgiul este, precum am spus, o formație cetățenească, orășenească, relativ nou. Vlad Dracul, vorbind cu un cruciat la 1445, spunea căte pietre de sare a cheltuit Mircea, tatăl lui, pentru ca să facă cetatea: pietrele de sare erau un articol de export în Peninsula Balcanică, un surogat de monedă.

În toată această străbatere a Terii-Românești, călătorul avea a face cu o covârșitoare populație țeranească. Această populație era în întregime ei liberă și stăpânitoare de pământ. Teoria care a

aparut mai târziu, acum câțiva ani, a lui C. Giurescu, că s'ar fi mers de la o stăpânire boierească mai apăsătoare către libertatea tot mai mare a țeranului, este, credem, greșită. Ea se sprijină pe ce spun documentele, dar documentele se făceau de boieri, și se putea găsi un boier care să spuie că a depozitat pe țerani? Vitalitatea în domeniul politic și militar, biruințele câștigate împotriva dușmanului, nu se pot explica decât prin majoritatea, dacă nu prin unanimitatea unei populații libere. Cu o națiune de sclavi sau din care cei mai mulți se găsesc în atârnavă, nu se face nimic nou, nimic durabil în dezvoltarea istoriei universale.

Viața de sat corespundea foarte bine cu aceia pe care am fixat-o mai sus. Toți sătenii — aceasta trebuie s'o adăugăm —, toți sătenii erau copărtași ai moșiei, ai moștenirii moșului; fiecare dintre dâșii avea în întrebuințarea acestei moșii o parte corespunzătoare cu descendența lui. Aceasta în teorie. În practică însă se putea ca vre unul, oricare ar fi fost descendența lui, să fi avut mai mulți copii, așa încât avea o parte mai largă; se putea ca puțința de lucru și nevoia de hrană să fie mai mică, și în cazul acesta omul, care nu lucra cu elemente muncitorești plătite, luate de aiurea, se mărgenia la mai puțin în ce privește cerințele sale. Există un fel de *parte* ideală, care nu se cobora pe pământ, a fiecăruia dintre acei cari alcătuiau comunitatea urmașilor aceluia moș care fusese întemeietorul.

Mai târziu numai, pe la 1570, cum vom vedea, în urma unei mari crize, au ajuns sătenii ca, vânzându-și partea, să fie siliți să o și delimiteze. Atunci vechea frăție de pământ — vecinul fiind totdeauna un frate în înțelesul frumos al cuvântului —, a dispărut. Pentru moment însă satele formau și o unitate morală

și o unitate de sânge și o unitate materială. Acesta era un element de viață și de putere pentru oamenii de atunci.

Ca și la Germanii vechi, și în ce privește apărarea țerii satele mergeau solidar: la un anume semn — se aprindeau focuri pe dealuri —, toți se strâneau supt conducerea pușinilor boieri cari stăteau obișnuit în jurul lui Vodă.

De sigur că o parte din boierimea cea veche, în ambele țeri, venia din vechii juzi și cneji. Prin urmare exista o boierime de origine românească și în ce privește sângele. Demnitățile și rosturile deosebite, funcțiunile particulare ale Curții erau însă împrumutate de dincolo de Dunăre, de la Bulgari și Sârbi, firește, dar numai ca transmițători ai obiceiurilor bizantine, căci boierii erau o inițiație, cu oarecare reminiscențe păgâne, a funcționarilor de curte bizantine: Vistierul, Logofatul, Comisul, Stratornicul arată și în nume originea lor greacă sau romano-greacă. Transmiterea acestor forme s'a făcut în secolul al XIV-lea, supt influența acestor vecini și în legătură cu încuseririle pe care familiile noastre domnitoare le legaseră cu vecinii de dincolo de Dunăre. În Constantinopol calitatea fiecaruia dintre acești dregători era foarte strict fixată; ni putem închipui însă că stricteța bizantină nu era îndeplinită cu cea mai perfectă exactitate la noi. Era o haina de împrumut, pe care o poartă cineva cu oarecare stângăcie, și se putea întâmpla ca acel care purta un nume să îndeplinească, în același timp, și alte funcții. La boierii aceștia de modă slavo-bizantină se adăugia unul singur în legătură cu dezvoltarea teritoriului nostru național, Banul. Când Severinul ajunsese să fie în legătură cu Domnia de la Argeș, — Ungurii au

intervenit adesea ori ca să-și iea înapoi stăpânirea, în tot decursul veacului al XIV-lea și al XV-lea—, firește că Banul a trebuit să ieie loc alături de Domn.

Boierii aceștia dispuneau de oarecare avere, aveau o mândrie de neam dacă veniau din vechi familii așezate în cutare sau cutare Ținut; se aflau însă, încă din veacul al XIV-lea, boieri, foarte trufași, cari nu erau de la noi, ci veniau din ținuturi cu o aristocrație mult mai veche decât acea aristocrație născândă a țerilor noastre. Erau pribegi de dincolo de Dunăre. Turcii intraseră în Balcani; toți acei cari aveau un nume mare, cari îndepliniseră funcțiuni însemnate și dispuneau de bani, se refugiau la noi, așa încât țerile noastre începuseră să adăpostească încă de pe vremea aceia pe represintanții unei puternice clase adunate din deosebitele State ale Peninsulei Balcanice.

În mijlocul boierilor, având dreptul de a-i numi și de a-i scoate, dreptul de a-i osândi la moarte— și folosindu-se une ori de acest drept—, stătea Domnul. Câte un Domn vechiu, cum era Basarab, însemna încă mai puțin lucru; dar Nicolae Alexandru începea să aibă, acum, în independența lui, câștigată prin lupte—tatăl lui, Basarab, biruise pe Carol Robert la 1330, când Ungurii trecuseră părțile noastre—, anumite atitudini; legăturile cu familiile domnitoare din Peninsula Balcanică se făceau tot mai dese, și fiecare din aceste legături adăugia sentimentului dinastic, pe care vechii stăpânitori de la noi nu-l aveau. Erau încă Domni improvisați, dar Mircea, care avea sânge bizantin prin mama sa, Calinichia, era adoptat, oarecum, de Bizanț.

Bizantinii aveau obiceiul în vremea aceasta, ca să

câștigate alianțe, să acorde unor stăpânitori vecini titlul de despoți, care titlu însemna „rudă împărătească”. Dar el se acorda unui nepot, unui cuscru, cuiva care avea, oricum, legături de sânge cu dinastia bizantină. Despotul avea dreptul la anumite forme imperiale; el purta, ca și Impărații din Constantinople, purpura, avea dreptul să încalțe coturnii roșii și să întrebuinteze în veșmânt coloarea roșie. Roșul era întrebuintat, exclusiv, și pentru pecetluirea și iscălitura, pentru monograma stăpânitorului. În chipul lui Mircea-cel-Bătrân și al fiului său Mihail, care se văd până astăzi la Cozia, vulturul cusut cu aur al Impăraților Răscăritului se deosebește foarte bine. Coroana pe care o poartă în biserică Domnii noștri din acea vreme este de sigur în legătură și cu concepția „domnească”, împărătească, pe care poporul și-o făcea despre căpeteniile sale, dar și cu această admitere în situație de paritate din partea Bizanțului. Mircea purta aceiași coroană și aceleași atribute exterioare pe care, de alminteri, le poartă despoții bulgaro-greci de la Chiustendil, unde era o stăpânire locală ai cărui șefi, Constantin, Ioan, stăteau în legătură cu Bizanțul și căpătaseră dreptul de a purta și ei atributele despotale. Mai târziu, când în Serbia nu vor mai fi nici Țari, nici crai, Ștefan al Serbiei de la începutul veacului al XV-lea, fiul lui Lazăr, va fi despot al Serbiei și va purta aceleași atribute.

De sigur că acești Domni aveau și în conștiința de sine înșiși alt rost decât Domnii modești pe vremuri. Din ce în ce li plăcea mai mult să aibă o Curte, o cancelarie, să dea porunci bine stilisate, copiate frumos de cei mai buni caligrafi de dincolo de Dunăre; din ce în ce mai mult se dedau la ideea dinastică, și aceasta a făcut ca Mircea să asocieze la Domnie pe fiul său Mihail, care liberă diplome alături de ta-

tăl său, pentru care îl și vedem pe Mihail figurând alături de acesta în fresca de la Cozia¹. Domnului îi plăcea să clădească biserici și mănăstiri, să îndemne pe călugări a-i pomeni numele. Este o creștere necentenită a mândriei acestui stăpânitor, și tot odată un câștig de aderenți prin dăruirea moșiilor fără stăpân, a pământurilor pe care le cucerește, a posesiunilor luate din averea trădătorilor cari nu ascultă de Domn. Și acei cari au primit moșii de la Domn, pe viață, sau pentru a fi chiar transmise urmașilor, intră în clientela Domnului; supt ordinele lor locuitorii țerii vor fi datori să alerge la orice chemare a lui pentru a-i forma armata. Cum vedem, țara se consolidează, supt puterea în creștere a Domnului.

Străinul ce se apropia astfel de Domnul care unia pe lângă originile sale țeranești tot ce putea cuprinde, sănătos și real, Orientul, pe lângă influențele ungurești— Basarab are înfățișarea unui vasal al regilor Ungariei din Casa de Anjou, Mircea e îmbracat în haina strâmtă a cavalerilor cruciați—, străinul acesta se simția, fără îndoială, impresionat. El avea conștiința că intră în contact cu o viață politică care a câștigat acum tot ce-i trebuie pentru a ramâna și a se desvolta.

¹ Într'o bisericuță din munți, la Brazi, Mircea are alături pe Doamna lui, Mara, firește o Sârboaică. Mihail trebuie să fie un bastard

III.

Cele d'întâiu alcătuiți bisericești

Calatorul întâlnește însă alături de această viață politică și socială una *religioasă*, care se consolidase și ea.

Mănăstirile cele mai multe și frumoase, unele dintre dânssele pastrate așa cum trebuie, altele într-o stare de ruină totală sau parțială, mănăstirile care fac mândria țerilor noastre, nu existau la sfârșitul veacului al XIV-lea decât numai în câteva colțuri de țară, înfațișând mai mult începuturi decât o dezvoltare ajunsă la un termen apreciabil al ei.

Vechia noastră viață religioasă, pe care ar fi putut-o întâlni călătorii din secolul al XIII-lea și din începutul jumătății a secolului al XIV-lea, avea foarte modeste rosturi canonice. Ceia ce nu înseamnă că Vlădicii cari se îngrijeau de sufletul celor din al XIII-lea veac n'aveau niciun fel de legături între sine. O canonicitate foarte elementară exista, firește. Ca să înțeleaga cineva de ce am trăit atâta vreme în forme bisericești foarte primitive, care n'aveau niciun cuprins legal, niciun exterior solemn, trebuie să ne gândim la originea vieții religioase la noi.

În mare parte această origine e predica în mijlocul barbarilor, într'un timp când aceștia aveau stăpânire

asupra acestor ținuturi, o stăpânire de la un la-găr depărtat către ținutul de văi locuit de țerani. Pe vremea aceea înrăurirea bisericească s'a exercitat nu prin episcopi, ci prin misionari, întocmai cum creștinismul se întinde, în timpurile noastre, prin anumite ținuturi de civilizație redusă, cu ajutorul misionarilor, misionari cari pleacă puțin pe sama lor proprie și potrivit împrejurărilor, pe când, atunci când creștinismul se întinde în formă episcopală, mijloacele sânt cu totul altele.

Din acest creștinism de misionari au rămas anume tradiții, pe care le întâlnim, nu numai în părțile noastre, dar tot așa trebuie să fi fost și la Bulgari înainte de a se fi alcătuit o Biserică bulgară, în relație cu Constantinopolul, și chiar documentar se dovedește că era prin părțile Panoniei înainte de măsura pe care a luat-o regele morav de a întemeia o adevărată Biserică, atârând de Scaunul Sfântului Petru. Am pomenit și mai sus pe Vlădicii fără căpătâiu cari veniau cine știe de unde și cari mergeau din loc în loc, având mai mult popasuri decât locuințe în anumite schituri de lemn, unde populația, în legătură cu anumite datine ale cultului păgân, era obișnuită să aducă daruri, lucruri consacrate, care se păstrează de obicei de la o religie la alta.

Un schit de lemn, evident, nu se poate ținea decât un timp relativ scurt, de și acel din pădurea Căpoteștilor, în județul Vaslui, care exista pe vremea când Vasile Lupu s'a adăpostit acolo de Tataari, la 1650, se vede până acum și poate să aibă o durată și mai lungă. Tot așa se întâlnesc în Maramurăș multe biserici de lemn, câte una având vechime de secole.

Călătorul nostru, care văzuse în Ardeal marea, im-

punătoarea biserică săsească, trecând în satele românești, găsia ca loc unde să stea preotul, episcopul, canonic sau necanonic, lăcașul acesta de lemn. Une ori, însă, el nu întâlnea nici măcar înjghebările acestea simple. Se întâmpla foarte adese ori ca o singură cruce să înlocuiască și biserica de lemn. Aceasta este, în parte, înțelesul crucilor răspândite, multe dintre dânsle de lemn, în unele regiuni, cum e regiunea Buzăului și o parte din Prahova vecină; și prin câteva județe de șes sânt cruci de piatră. Un studiu asupra crucilor românești ar fi foarte folositor din punctul de vedere al elementelor de artă și tradiție religioasă, extrem de veche, care se găsesc în ele. Crucea de pe o vale nu samănă cu cea de pe altă vale; sânt fel de fel de forme, cu fel de fel de representații, care pot să aibă un mare interes istoric.

Cruci se întâlnesc și foarte târziu în veacul al XVII-lea, de exemplu în cazul lui Șerban Cantacuzino, când a fost silit să meargă cu contingente muntene la asediul Vienei, și legenda spune — în legătură cu aceasta Austriacii au numit după Șerban Cantacuzino o stradă a Vienei — că Domnul muntean a ridicat crucea ca să arăte că e creștin, ceea ce ar fi absurd. De fapt crucea lui Șerban Cantacuzino ca și atâtea altele din tot cuprinsul Țerii Românești înseamnă atâta că, neputându-se avea în lagăr o biserică, se făcuse crucea pentru a se putea sluji acolo liturghia.

Revenind la legătura ierarhică ce îndreptățește pe cineva să îndeplinească funcții religioase, ea era, firește, ca la aceia dintre vecini cari aveau o organizație religioasă superioară și, în rândul întâiu, la cei de dincolo de Dunăre.

La noi vechile orașe dacice au fost desființate foarte răpede; n'au putut trăi, după toate împrejurările grele care au trecut asupra ținuturilor acestora. Dincolo de râu, de bine, de rău, în împrejurări de multe ori foarte precare, orașele s'au menținut, prin urmare și episcopiile de odinioară. Era deci un rost de ascultare între Vlădicii noștri și une ori chiar între preoți, când ei erau mai aproape de linia de hotar, și între episcopi de pe malul drept al Dunării.

Am văzut ce erau pentru ai noștri Vidinul, Silistra și chiar Cirvenul de lângă Rusciucul de azi, reședință de episcop. Moldova avea asemenea relații de supunere ierarhică numai cu Cetatea-Albă.

În ce privește, nu episcopii, nici preoții, ci mănăstirile care au fost principala vatră de cultură, nu numai în Răsăritul european, dar mai ales în Apus, prin Benedictini în special, călătorul d'inainte de 1350 n'ar fi întâlnit în tot cuprinsul Terii-Românești niciun lăcaș de oarecare înfașurare. Cu toate acestea cuvintele „calugăr”, „călugarița”, „mănăstire”, vin de-a dreptul din latinește și arată o transmisiune neconținută a vieții monahale. Toate acestea dovedesc că niciodată nu s'a pierdut lucrul însuși; numai s'a întâmplat cu el cum se întâmplă cu anume plante în regiunile înalte ale munților: ele rămân, dar degenerază din ce în ce mai mult, și aceeași plantă, dacă ar fi stramutată în alt mediu, după un stadiu de dezvoltare, și-ar recăpăta calitățile primitive.

Clopoțele se auziau sunând prin munți și văi, se auzia bătând toaca, tot așa de veche, la noi, ca și la Grecii și Slavii din Peninsula Balcanică; tocmai pentru ca termenul e de origine populară¹, aceasta a-

¹ Cf. italianul *tocco*, momentul când bate ceasul.

rată și vechimea și răspândirea lucrului. În ce privește clopotul, numele e slav, pe când Bulgarii au pastrat, probabil în legătură cu Italienii sau cu propaganda catolică, termenul italian și latin: *cambana*.

Supt Nicolae Alexandru-Vodă am văzut ca Domniile noastre începuseră a se alcătui mai bine. Alexandru de la Argeș și Câmpulung nu se putea lăsa mai prejos decât Alexandru, ruda sa, care stăpâna la Târnova.

Ajungând să represinte un Stat organizat, Domnul muntean s'a gândit să-i dea o formă bisericească corespunzătoare. El a ținut să aibă neaparat un Mitropolit. Pe vremea veche fiecării forme politice îi corespundea o anumite formă bisericească. Dacă era numai un prinț, o căpetenie de țară fără titlu superior, el se putea mulțumi și cu un episcop. Un „Domn a toată Țara-Romanească”, unul căruia Bizanțul era dispus să-i acorde calitatea de despot, trebuia să aibă, și în domeniul religios, ceva care să raspunda situației sale. Precum, când capetenia bulgară din veacul al IX-lea a trecut la religia creștină, căpătând aspirații împărătești, și și-a zis Țar, din acel moment chiar a ținut să aibă lângă el un Patriarh, tot așa Domnul liber își vrea Mitropolitul. Precum însă, acolo și atunci, Bizanțul n'a cedat ușor, tot așa la noi întemeierea Mitropoliei, pe la 1350-60, a cerut negocieri îndelungate, și, când ele au ajuns la capăt, noua creațiune are și o foarte mare valoare politică.

Trebuie să ținem samă și de nevoia pe care o simțea Domnul muntean de a-și așeza un Mitropolit la dânsul acasă. Bizanțul însă, în legătură cu dorința lui de a păstra cât mai mult trecutul și de a recunoaște cât mai puțin din prezentul care se dezvoltase fără deslegare din partea lui, se ferea să creeze o nouă

formă episcopală pe lângă cele vechi, pentru că forma nouă ar fi însemnat că se poate inova și fără o provocare de la Constantinopol. Când era vorba de o țară nouă, de nevoia unei vrednicii bisericești nouă, acest Bizanț bisericesc își avea sistemul, precum Bizanțul laic îl avea pe al său, cu numirile Domnilor ca despoți.

În domeniul religios, se delega, deci, câte un episcop care funcționase și înainte, aiurea, ca să îndeplinească funcțiunea metropolitană. Așa s'a întâmplat și cu cel care a căpătat misiunea de arhiepiscop ortodox în Țara-Românească; el rămânea legat deci cu Scaunul constantinopolitan și prin delegația nouă care i se adăugia.

În felul acesta i s'a dat Domnului nuntean, după cererea lui repetată, ca șef al Bisericii lui un episcop de Vicina. Vicina era în Dobrogea,— nu la Măcin, ci pe la Tulcea, cum dovedesc portulanele.

De ce s'a luat Mitropolitul acesta, Ioachim, care era un Grec, de acolo din Vicina, și nu altul din Vidin, din Cirven sau Silistra? Căci a merge la Vicina pentru episcopi sau preoți nu era în vremea aceasta lucru obișnuit, dat fiind faptul că Ialomița și Brăila sânt județe de colonizare relativ recentă: fusese în părțile acestea o populație foarte veche, a Geților, dar așezări mai importante nu erau. Explicația ar fi că puterea Domnului Țerii-Românești se întindea asupra regiunii dobrogene în care se găsea cel puțin acel triunghi nord-vestic, ușor de stăpânit de cine are malul opus, și locuit atunci ca și acum, în cea mai mare parte, de Români, unde stătea Vicina.

Înainte de a se așeza Mitropolitul de Vicina, Domnii întemeiaseră o biserică, pe care călătorul nostru ar fi putut-o vedea, sus, la Sân-Nicoară. Chiar fap-

tul că i se zice Sân-Nicoară, și nu Sfântul Nicolae, arată timpul depărlat, patriarhal, pur românesc, neinfluențat de rosturi grecești, al întemeierii sale, căci, îndată ce a venit influența grecească, sfinții și-au pierdut numele vechiu și au căpătat altele noi.

Caracterul arhitectonic al acestei vechi zidiri e ușor de deslușit: ea samănă cu așa-numitele biserici-casetele din Ardeal, asupra cărora e o întreagă literatură. În Ardeal, în satele săsești, biserica are un caracter de fortăreață. Este încunjurată de ziduri și poate servi de adăpost pentru o populație întreagă; în pivnițele ei se pot strânge grâne pentru timpuri de restriște. Și la Sân-Nicoară biserica e mică, iar turnul cu mult mai mare decât dânsa.

Imediat ce a venit un Mitropolit, cu totul altă ordine a trebuit să domnească și în alcătuirea ierarhică a Bisericii, și în forma arhitectonică a clădirilor sfinte. Atunci s'a întemeiat Biserica Domnească de la Argeș, mai la vale.

Biserica Domnească nu reprezintă, de sigur, un complex de clădiri capabil de a fi apărat, ceia ce arată că Țara-Românească trecuse din fasa primitivă și intrase într'una relativ asigurată, care n'avea să se teamă de năvăliri. E făcută în stil bizantin, după datina domnitoare în noile clădiri de la Salonic, fiind alcătuită din acel amestec de cărămidă ce încadrează bolovani prinși în ciment, care se chiamă *opus reticulatum*. Călătorul de pe la 1350 ar fi văzut biserica în toată strălucirea ei, așa cum astăzi nu e, pe când, mai târziu, peste vechea formă exterioară s'a așternut tencuiala care a stricat frumuseța vechilor biserici, acoperind atâtea vechi zugrăveli, iar, în interior, îndată ce zugrăveala părea că e cam stricată, zugravi contemporani, cari-și închipuiau că

sânt mai buni decât cei vechi, prefaceau sau pictau pe de-asupra.

Ca amănunte, Biserica Domnească, atunci luminoasa de pictură în mari proporții, e împărțită în trei, prin pilaștri, obiceiul părăsit pe urmă. În locul tribunelor, care lipsește, e numai fereasta supt arcu blând desfăcându-se din monolonia profilului.

Biserici mai vechi nu s'ar fi gasit în orașe; ele sânt, în acest principat, numai din secolul al XV-lea. În cele mai multe orașe, care abia se înjghebau, erau numai bisericuțe de lemn. Dar călătorul care ar fi venit pe aici în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, urmând alt drum decât acel care duce la Argeș, drumul pe la Turnul-Roșu sau pe la Orșova ori Vârciorova¹, ar fi putut să întâlnească cele dintău *clădiri mănăstirești* ale noastre. Căci în a doua jumătate a veacului al XIV-lea organizația bisericească în Țara-Românească a fost în legătură cu două influențe care s'au combătut: o influență grecească prin episcopate și o influență sârbească prin mănăstiri. S'au luptat între dânsele, s'au obosit în această luptă, iar noi am luat forme și de la una și de la alta, naționalisându-le încă de la începutul veacului al XV-lea.

Un călugăr, Nicodim, originar din Macedonia, din părțile Prilepului, unde sânt foarte mulți Aromâni, și care Nicodim era pe jumătate „Grec”, pe jumătate „Slav” — cea ce însemna o dependență ierarhică mai mult decât o notă națională—, trecând pe la Muntele Atos, a fost atras în țara noastră, nu numai că să scape de primejdia turcească, dar poate și prin cine știe ce legături de rasă. Nicodim fusese și prin Serbia-de-Nord, unde erau foarte însemnate mănăs-

¹ De la vârcior, cu sufixul slav -ova (Orșova, Moldova, etc.).

tiri vechi, dintre care Studenița există până acum, scăpată de pe vremea turcească, și constituie unul din marile monumente de artă ale Peninsulei Balcanice, amestecându-se influența italiană cu cea greacă. Din părțile acestea a trecut, mulțămită și bunelor relații de vecinătate dintre Despoții sârbi și Domnii noștri, în Banatul Olteniei, care era disputat pe vremea aceasta între regele unguresc și între Voievodul a toată Țara-Românească. Privilegiile cele mai vechi ale mănăstirilor întemeiate de Nicodim sânt și privilegiile ungurești, și până în secolul al XV-lea mănăstirile din părțile acestea cereau cărți de întarire de la regele Ungariei sau și de la guvernatorul ei, Ioan Corvinul.

Nicodim a întemeiat mănăstirea Vodița: din ea au rămas atâtea urme pe pământ cât să se vadă întinderea bisericii de odinioară. Cealaltă fundațiune a lui Nicodim, Tismana, în munții Gorjului, unde el a scris vestita Evangheliie, a fost făcută din nou în secolul al XVI-lea; pe urmă au venit alte prefaceri mai târzii, și în sfârșit, cea din urmă din secolul al XIX-lea, care a stricat încă mai mult proporțiile.

A fost apoi o bucată de vreme luptă între grecismul Mitropolitului și între slavismul egumenilor, al lui Nicodim și urmașilor lui. E lucru foarte sigur că, în veacul al XIV-lea, la Argeș și în toate bisericile domnești care atârnau de Mitropolie, slujba se făcea, nu în slavonește — de românește nu putea fi vorba; Sfânta Scriptură nu era tradusă în limba românească, — ci în grecește: pe când la mănăstiri slujba se făcea în slavonește. Și n'a putut să biruie la început slavismul din mănăstiri grecismul din biserici. Poate după 1400 s'a ajuns la forma bisericească slavonă fără să putem spune însă că acei cari au făcut să învingă în serviciul divin, în litur-

ghie, limba slavonă, că Mitropolitul sau episcopii aceia, ar fi venit din mănăstirile create de Nicodim. Asistăm numai la faptul că de la o bucată de vreme limba Bisericii în Țara-Românească mai ales, a fost *aceasta*.

Am spus că Nicodim a zidit Tismana, pe vremea când Domnul muntean era Vlaicu. După aceasta Mircea a făcut Cozia, în Vâlcea, și Cotineana, în Argeș, cea din urmă transformată în secolul al XVII-lea și, apoi, în al XVIII-lea. În ce privește Cozia, și ea a fost într-o câlva prefăcută de Constantin Brâncoveanu; bolnița însă, unde era spitalul și locul de îngropare al călugărilor, e mult mai recentă decât biserica propriu-zisă. A fost înălțată în secolul al XVI-lea, dar înainte de influența fetei lui Petru Rareș, Doamna Chiajna, și pictura din lăcașul acesta înalt, suptirtec, e cea mai frumoasă din această epocă, în toată Muntenia. Dar veacul al XVI-lea n'a avut nimic pe acest loc.

În mănăstirile acestea călătorul putea să fie interesat și din alt punct de vedere decât al artei: din punctul de vedere al datinelor. O mănăstire de astăzi înseamnă, de obicei, în viața culturală a țerii prea puțin lucru: e locuită de bieți țerani, de multe ori abia știutori de carte, și de câțiva clerici cari și-au găsit adăpost acolo, și numai de foarte puțini călugări adevărați.

Pe vremuri însă, aceste lăcașuri însemnau în multe părți ale noastre ceea ce însemnau mănăstirile din vremea carolingiană, când influența culturală s'a întins împreună cu influența creștinismului în părțile Saxoniei, ale Germaniei centrale.

Călugării aduceau un sistem de cultură superioară; aveau școli, învățături de meșteșug, și pentru altă lume, din împrejurimi. La un loc ei alcătuiau „Ministeriul Instrucției Publice și al Cultelor”. E-

rau foarte bogați: cele d'întăiu privilegii ale Domnilor noștri li dau stăpânire în tot cuprinsul țerii, cu vămi la Dunăre, cu locuri de pescuit, moșii cu păduri, heleșteie. În afară de acestea se da îmbrăcăminte călugărilor pentru rasele lor. Praznicele mănăstirești aveau o însemnătate cu totul deosebită, și foarte adesea ori se întâmpla ca boieri mari sau și Domnul însuși să asiste la praznicul ctitoriei lor. Serbătorile naționale de astăzi erau suplinite pe vremea aceia prin hramurile mănăstirilor, și trebuie să adaug că era mult mai multă realitate în serbarea hramului mănăstirii decât în felul cum se înțeleg adesea serbătorile naționale la noi. Și străinul care ar fi venit în părțile acestea și ar fi asistat la o slujbă la Tismana, cel care ar fi pătruns în chiliile unde călugării zugrăviau și scriau și ar fi văzut blândul chip al lui Nicodim și ale ucenicilor săi, ar fi plecat adânc impresionat, și de caracterul sfințeniei în ce privește viața, și de caracterul cultural al ocupației călugărilor. Din ceia ce se constata încă până mai dăunăzi la Muntele Atos, unde viața monahilor s'a menținut ca în evul mediu, ni putem face o idee de ceia ce era viața călugărească în părțile noastre.

În șes călătorul n'ar fi putut întâlni însă nicio altă mănăstire în afară de Snagov, care e pomenită în privilegii din veacul al XIV-lea încă, dar nimic din clădirile de atunci nu s'a păstrat în epoca modernă.

IV.

Moldova din a doua jumătate a secolului al XIV-lea

Dacă același călător din a doua jumătate a veacului al XIV-lea ar fi străbătut în Moldova, poate pentru scopurile sale, dar, în același timp, ar fi avut prilejul să constate și împrejurările de viață religioasă și artistică, ar fi întâlnit aici o organizație ierarhică și canonică, dobândită cu mai multe lupte decât în Țara-Românească.

Pe acest timp, precum episcopul de Vicina, devenind al Țerii-Românești — dar nu de Argeș, căpăta de la Patriarh delegație de „exarh al plaiurilor”, Români din Maramurăș, de unde a venit în valea Moldovei întâiu Dragoș, ca reprezentant al regelui Ungariei, și apoi Bogdan, ca întemeietor al Domniei românești a Moldovei, Români aceștia, zic, numeroși, bogați, având pământuri întinse, strâns legați între dânșii, supuși unor Voevozi cari erau capabili și de acte spontanee, de o politică independentă, cum a fost accia care a creat Moldova, au simțit, de și nu formau un Stat oșebit, și nevoia de a avea o organizație bisericească. În Țara-Românească se întemeiază o Domnie a tot pământul românesc: imediat consecința este, în ordinea bisericească, existența unui

Mitropolit; în părțile maramurășene, de supt coroana Ungariei, Voevozii ajung la o mare importanță: imediat ei caută să creeze, în ordinea bisericească, ceva corespunzător însemnatății lor în ordinea politică. Atunci un neam al lui Dragoș, Balc sau Baliță, și un Dragu se adresează la Constantinopol și cer Patriarhului ca o mănăstire întemeiată de dânșii acolo și care, din nenorocire, a rămas dincolo de granița fixată Maramurășului, — ca mănăstirea Peri (cf. Periș, Peret) să capete un decret și decretul dat de Patriarhul Antonie s'a păstrat—, prefacând mănăstirea în *stavropighie*, ceea ce înseamnă „înfigere de cruce”. În același timp egumenul din Peri devenia exarh al Patriarhului de Constantinopol, având o întreagă listă de regiuni maramurășene și vecine cu Maramurășul, de la Vest și Sud, până adânc în Ardeal, supuse autorității Vladicai exarh.

Pe atunci Patriarhia de Constantinopol servia unor scopuri romantice de restaurație bizantină. Iși închiupia Bizanțul, neconținut amenințat de Turci, foarte slăbit de primejdiile continue, că ar putea să revie la ce fusese odinioară pe vremea Comnenilor, și, dacă Imperiul se mișca mai greu, dacă n'avea mijloacele prin care să se poată impune, fiindcă era sărac, fără armată, fără comunicații, Patriarhia se putea mișca mai ușor: în toate părțile, în Muntenia, în Moldova, în Rusia ea cauta să-și întindă din nou influența, să-și țese din nou firele, pentru ca pe urmă să vie Imperiul și să profite din ceea ce a câștigat Biserica, precum în alte timpuri Biserica însăși căta să-și câștige din ce dobândise Imperiul. Și exarhatul plaiurilor de la Argeș și exarhatul asupra Maramurășului și a comitatelor de la Vest și unor părți ale Ardealului făceau parte din acest plan patriarhal, din care făcu parte apoi și intervenția în

Rusia, la Chiev și până în Rusia moscovită, care formă alt element politic și religios.

Tot așa a vrut să facă Patriarhia și în Moldova. De îndată ce s'a întemeiat țara, Domnii, după șovăielile de la început, când nu știau dacă o să se poată desface de Ungaria, văzând că Moldova rămâne, căutară să aibă o formă bisericească în legătură cu organizația politică, de acum independentă și permanentă. Ei au trebuit să se gândească la Scaunul, de care a mai fost vorba, de la Cetatea-Albă.

Acum, episcopii ortodocși din preajma noastră, în timpurile mai vechi, au fost fără îndoială Greci; cel de la Cetatea-Albă însă se întâmplase, la un moment dat, prin legături pe care nu le știm, să fie Român, Moldovean. Poate că și în dorința de a se muta episcopatul de la Cetatea-Albă la Suceava, precum Alexandru-Vodă, fiul lui Basarab, în Muntenia, mutase episcopatul de la Vicina la Argeș, căutase Domnul moldovean să strecoare la Cetatea-Albă ca episcop pe un Român. Unii au crezut chiar că Iosif Vlădica era membru al celei d'întăiu dinastii moldovenești.

Bogdan și fiul său Lațcu dispăruseră și venise acum, după dinastia Bogdăneștilor, Petru și pe urmă Roman, fiii moștenitoarei, Mușata (Margareta).

Atunci s'a pus chestia aceasta, foarte importantă pentru viitorul țării, pentru orientarea ei într'un sens sau într'altul: noul Mitropolit al Moldovei ce va fi? Va fi un Mitropolit național, cum se zice acum și cum instinctiv se simția și atunci, atârând mai mult de Domn decât de Patriarhul de Constantinopol, ori va fi un Mitropolit grec, al Patriarhului?

De fapt erau *trei* influențe: întâiu instinctiva încercare de naționalizare a Bisericii, pe de altă parte tendința Patriarhului de Constantinopol, care, având influență la Argeș, Peri, Chiev, Moscova, tindea să cuprindă în această influență și Moldova, și, în sfârșit,

influența mănăstirilor sârbești. În lupta aceasta, care a durat mai multă vreme și pe care a terminat-o Alexandru-cel-Bun la începutul veacului al XV-lea, Domnii moldoveni, îndărătnici, cu toate schimbările dese pe tron, au ajuns mai departe de cum au ajuns Domnii munteni; ei au cucerit o situație mai bună decât aceia pe care-a avut-o însuși Mircea-cel-Bătrân. Bizanțul a trimis pe rând tot felul de exarhi, ba, la un moment dat, văzând că nu poate să impună un Grec, a ajuns la ideea de a face din Mitropolia moldovenească, pe care o doriau Domnii, o protopopie numai, — protopopul fiind încă pe acea vreme șeful „popilor”, ca Nicodim al ieromonahilor din mănăstiri.

Când Moldovenii au biruit însă, Mitropolitul acela Iosif, dintre ai lor, care a stăpânit mai multă vreme, fiind fost „episcop sârbesc”, adecă după datina lui Nicodim, se ocupă foarte mult de mănăstiri și el funcționează la Neamț: se unește mănăstirea Neamțului cu cea de a doua mare mănăstire moldovenească, Bistrița, supt aceiași conducere. Legenda spune că la sfârșitul zilelor sale Iosif s'a retras la mănăstirea Neamțului.

Mănăstirea aceasta, așezată la o parte de drumul călătorilor, era fundată, cum spune tradiția, de trei călugări veniți din Țara-Românească, și cari fuseseră ucenicii lui Nicodim. Cărțile vechi ale lăcașului — unele au fost furate dăunăzi și duse în Rusia de vestitul Iațimirschi — arată legătura foarte strânsă dintre viața mănăstirii moldovenești și viața culturală din Balcani. Pe vremea aceia, am spus, la Bulgari era un nou curent bisericesc, precum era în Serbia altul pentru caligrafia cea nouă: curentul de la Târnova, în legătură cu vestitul patriarh Eftimie, ale cărui scrisori se copiau acolo, la Neamț.

Astfel în Moldova Mitropolia cea nouă pornise de la episcopi cărora Bizantinii li ziceau „sârbești”. veniți de la mănăstiri. S'a stabilit aici, prin urmare, o strânsă legătură între mănăstirile călugărești facând parte din curentul lui Nicodim și între noua organizație metropolitană, cu șefi aparținând națiunii îndigene. Aici n'au fost conflicte îndelungate între o formă și cealaltă a vieții religioase, și conflictul nu s'a terminat, ca în Țara-Românească, prin biruința unui element străin asupra celuilalt element străin: ci, de la început, un element național, trecând prin mănăstirile sârbești și învingând stăruințele de Mitropolie grecească, s'a impus în fruntea vieții culturale a principatului, ceea ce este un fapt de cea mai mare însemnătate.

Moldova pe care ar fi găsit-o calatorul — și vom întâlni îndată unul, în epoca vecină cu veacul al XIV-lea, — în zilele lui Alexandru-cel-Bun are o situație mult mai sigură decât Țara-Românească. La Răsărit era Polonia, care trecea printr'o crasă, într'un moment când regatul se unia cu Lituania, când Iagelonul păgân, rămas mare cneaz lituan, devenia prin căsătoria cu Hedviga, moștenitoarea Poloniei, rege polon, când un membru din familia rămasă lituaniană față de alții din cea polonă încearcă disensiuni, când se agită neastâmpărata nobleță feudală, așa că foarte adese ori, odată și în secolul al XIV-lea, Polonii au fost bătuți, când intrau în Moldova,— căci cea d'intăiu răsturnare de copaci asupra Polonilor nu este cea de la Dumbrava-Roșie, ci aceasta, din a doua jumătate a veacului al XIV-lea.

Pe de altă parte, Secuimea ardeleană, care nu atârna de-a dreptul de rege, și Maramurășul, în care elementul românesc joacă un rol așa de mare, re-

presintă pentru Moldova altfel de sprijin în Carpați decât acela pe care putea să-l aibă Țara-Românească, așa cum munții se desfășoară la Nord. În general, pasurile Munteniei sânt mult mai ușor de trecut decât cele din Moldova. Regele Ungariei încercase odată să împiedece o formațiune moldovenească neatârnată, să unească demnitatea de conte al Bistriței cu Secuiei și cu Maramurașul și să dea în mâna unui Andreiu, fiul lui Lațcu, care pare după nume să fi fost Român, grija hotarului, însă încercarea căzuse, și acum și Secuimea și partea săsească în jurul Bistriței erau iarași elemente fără legătură între dânsele, incapabile de a forma un front împotriva Moldovei nou-întemeiate.

Moldova aceasta a lui Alexandru-cel-Bun înfațesea pentru cultura veacului al XV-lea într'adevar un spectacol mult mai impunător decât Țara-Românească, și aceasta chiar atâta timp cât trăiește Mircea. Alexandru are, și când rolul lui nu este hotărâtor, toată înfălișarea unei icoane împărătești în regiunea aceasta. La un moment dat, a luat în căsătorie pe o Levantina, Marina, fiica lui Marin, spune Ietopisețul, și din cercetările făcute în urmă reiese tot mai mult ca această Marina trebuie să fi avut legături cu familia domnitoare din Constantinopol. Nu era o persoană de rând: se pare că aparținea acelei lumi în care italianitatea de origine se unia cu grecescitatea de adopțiune, adecă oameni foarte puternici prin bogățiile și situația lor seniorială în Răsărit, cărora Bizantinii li dadeau titluri și li atribuiau o anume importanță. Pe un patrafir găsit de curând într'o mănăstire din Nord-Vestul Rusiei, Alexandru este înfățișat lângă Marina, purtând căciula caracteristică pentru Cesarii bizantini; și în grecește este însemnat titlul lui și al soției lui: el este autocraț, ea „au-

toicatoriță”, cea ce înseamnă Impărat și Impărăteasă. La Oxford, apoi, se păstrează o Evanghelie slavă și grecească, foarte frumoasă, din care se vede că influența greacă a dăinuit alături de cea slavonă și în vremea lui Alexandru-cel-Bun, și, iarăși, se pomenește și aici soția lui Alexandru, Marina.

Fiul Impăratului bizantin Manuil, Ioan, a străbătut Moldova la 1424 și s'a oprit aici. O legendă, care s'a păstrat la Neamț, spune că din prilejul acesta s'a creat o situație superioară Mitropolitului Moldovei, Gheorghie, situație care-l pune în rândul Patriarhilor, și iarăși legenda stăruie asupra faptului că Alexandru ar fi căpătat însuși ridicarea situației sale în urma acestei călătorii a fiului Impăratului.

Avem — am spus — un călător străin, care vede bine și scrie frumos și limpede. El vine la sfârșitul Domniei lui Alexandru-cel-Bun pentru scopuri de cruciată și e trimis de ducele de Burgundia, care pregătea o mare expediție cruciată în Orient. Drumețul, sosit din Lituania, care intră în Moldova e Guillebert de Lannoy¹.

Guillebert de Lannoy a fost la Curtea marelui prinț lituan Vitold, în limba lituană Vitovt. Posesiunile lui se întindeau până la Nistru, și acolo-și ținea el Curtea. Călătorul nostru a văzut în solda lui Tataři și Moldoveni. Legăturile erau foarte strânse atunci între Moldova și Lituania. Căci Alexandru-cel-Bun pare a fi trecut prin trei faze: o fază românească tradițională, când ținea pe Doamna Ana, înmormântată în mănăstirea Bistrița din județul Neamț, după aceia o

¹ Descrierea călătoriei lui a fost tipărită de două ori pînă acum și după una din ediții a fost reprodusă de Hasdeu, în „Arhiva Istorică”, I¹, p. 126 și urm. V. și Iorga, *Voyageurs français en Orient européen*, Paris 1928.

fasă lituaniană, nu polonă, căci Polonii erau catolici, pe când Lituanienii, ortodocși, și, Alexandru a luat de soție pe Rângala, vară a Iagelonilor, în sfârșit, fasa bizantină, cu Marina. Când acest călător a fost prin țara noastră, Alexandru-cel-Bun se găsea supt influența Rângalei, căreia soțul ei i-a închinat biserica din Baia. Și el a căsătorit apoi pe fiul său Ilie cu o princesă lituană, cu Marinca, adusă la soțul ei de acel nobil lituan Ghedigold, care avea un fel de marchisat la granița Moldovei și căuta pe vremea acestei călătorii să întărească zidurile Cetații-Albe.

Cu călăuză moldovenească Guillebert a intrat în Moldova și a căutat să meargă la Curtea Domnului.

Se credea odinioară că acel „Cozial” unde s'a întâlnit cu Alexandru-cel-Bun se găsește în Basarabia, dar se pare că scriind acest nume călătorul s'a îndreptat după pașaportul slavon dat în Suceava. Deci el a vizitat pe Alexandru, nu într'un sat oarecare, ci la Suceava însăși. A putut să vadă cetatea, care e foarte veche, cu biserica de la Mirăuți, atât de urât dreasă de oficialitatea austriacă, acea biserică pe care a prefăcut-o Ștefan-cel-Mare, cuprinzând în ea oasele Sfântului Ioan celui Nou.

Cum era biserica din Mirăuți pe vremea aceea nu putem spune hotărât; de sigur era mult mai mică, iar picturi e foarte dubios că ar fi existat. Era numai un început de dezvoltare a artei românești, artă adusă de Nicodim în Macedonia din mănăstirile de la Atos, de acolo în Oltenia, de unde până la Suceava.

Guillebert de Lannoy a văzut Cetatea-Albă. Dar, dacă, în loc să treacă pe aici, de-a lungul Basarabiei, el ar fi urmat drumul către Sud sau către Sud-Vest, ar fi întâlnit, cum am spus, Dorohoiul, popas de ne-

gustori, care n'avea biserică domnească, Boloșanii, cari erau numai un sat. al urmașilor lui Bolăș; ar fi întâlnit Iașii, cari existau pe vremea aceasta,— e pomenit în descrierea călătorului bavares Schiltberger, care-l numește însă Aspaseri (Ias-Bazar, la Tușci). Trebuie să fi fost o bisericuță de lemn, și lângă dânsa tot ce era nevoie pentru a apăra o strajă ostașească, în drumul de comerț care mergea la Snd. Mai jos ar fi întâlnit Bârladul, unde era vama pentru Muntenia, cea ce nu înseamnă că era hotarul acolo: el putea fi mai încolo. Tecuciu în suși exista la începutul veacului al XV-lea. Restul era tercu de graniță încă necupat, neconsolidat, și mănăstiri în partea aceasta nu existau.

Dacă, acum, călătorul ar fi mers în partea de către munți, ar fi întâlnit Moldovița, nu așa cum a fost prefacută de Ștefan-cel-Mare, ci vechea clădire, încă foarte modestă. Ar fi trecut la Neamț, cea mai mare mănăstire din Moldova, unde poate că a fost îngropat Petru al Mușatei, pentru că, atunci când Ștefan-cel-Mare a făcut mormintele de la Rădauți pentru înaintașii săi, mormântul lui Bogdan, al lui Lațcu sânt, și este și al lui Roman-Voda, dar al lui Petru nu; legenda însăși pune în legătură întencierea Neamțului cu Petru-Voda. Mai pe urmă se atingea Târgul-de-jos, cu cetatea lui Roman-Vodă, ale cărei rămașiți se vad și acun la marginea orașului. Aici era și o mănăstire, din care s'a dezvoltat episcopatul.

Coborându-se la Roman în jos, călătorul patrundea într'o lume ambiguă. Aici fusese Ținutul de graniță unguresc, cu episcopatul catolic de Milcov, cu minele de sarc, în legătura cu coroana Ungariei, de la Ocna, cu Bacăul însuși, care este de fundație ungurească. (Sascu înseamnă Fântâna Sasului în ungurește.)

Trebnie să se faca însă aici o deosebire între vechii Secui, aflători și în veacul al XIII-lea pe aici, de o parte, și, de alta, între Ungurii prinși în Ardeal și colonizați de Ștefan-cel-Mare.

În munte, în sfârșit, exista aici un Ținut păstoresc, al Vrancii, de care am mai vorbit, și care nu e nici până acum¹, pretutindeni cercetat în viața sa populară, de o covârșitoare importanță.

Veacul al XV-lea număra o sumă de călători cari au strabatut sau Țara-Romaneasca sau Moldova, pentru că el este acela al unei activități comerciale. Prin mijloacele pe care le pune la dispoziția Domnilor această activitate comercială și prin interesul care se concentrează asupra țărilor noastre tocmai din cauza acestei importanțe comerciale secolul se deosebește puternic de cel care l-a precedat. Este ocupat în Moldova de Domnia lui Alexandru-cel-Bun și a urmașilor săi îndușmăniți, iar de la 1457 înainte până dincolo de marginile veacului al XV-lea (1501), de Domnia, neasămănată supt toate raporturile, a lui Ștefan-cel-Mare, — Țara-Românească fiind într'o situație mult mai scăzută.

Drumul de comerț e neconținut ocupat de negustori al căror punct de plecare este acum cunoscut: Galiția și Bistrița ardeleană pentru Moldova și o parte din Ardeal, Brașovul și Sibiul, dar cu deosebire Brașovul, pentru principatul muntean. Pe de altă parte, din cauza pătrunderii Turcilor în Peninsula Balcanică și a instalării lor în această peninsulă, a luării în stăpânire de către dânsii a liniei Dunării, unde acum ei dominau și malul stâng al fluviului — căci s'au îngrijit să aibă, cum făcuseră și Romanii

¹ O excursie științifică la 1927 a fost condusă de d. D. Gusti.

după războaiele lui Traian, ca Ța Drobetis, lângă Severin, un cap de pod pe celalt mal—, precum și pentru că Țerile noastre sânt acum prefăcute în ceia ce se numește „bulevardul creștinătății”, asupra lor se cheltuiește cea mai însemnată sfortare de sfărâmare și pătrundere a Turcilor. Interesul acestora cari luptă pentru cruce în Orient se îndreaptă foarte adesea ori în linia întâiu asupra Ținuturilor noastre, iar din Apus vin, răspunzând cererilor de ajutoare, de sume de bani, informatori, din partea republicilor italiene sau din partea vecinilor imediat interesați în aceste probleme de rezistență față de Turci. Ținuturile românești se bucură de un interes special din partea regalității ungurești, stăpână pe Ardeal, și, apoi, din partea Poloniei,— Podolia și Rusia propriu-zisă fiind provincii lituaniene unite cu regatul polon al Iagelonilor.

Astfel am avut mai mulți musafiri în această vreme. O parte din informația ce găsim, vine din note ale negustorilor cutărui sau cutărui oraș ardelean. Cu toate că nu sânt înfățișate în formă de cronică, ele represintă amintiri ale unor călători sau știri venite în oraș prin trimișii Domnilor munteni și moldoveni. Cine vrea să aibă, prin urmare, vești precise cu privire la schimbările care se petrec în Țerile noastre până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea și chiar în secolul al XVII-lea, când relațiile între Sașii din Ardeal și noi se continuă mai puțin importante, se poate adresa la aceste cronici municipale ardelene. Dar până la sfârșitul secolului al XV-lea n'avem nimic din Ardealul însuși. De alminteri Ardealul săsesc se presintă foarte slab supt raportul izvoarelor istorice: evenimente de cea mai mare importanță sânt cuprinse de multe ori într'o singură notiță de

câteva linii. Ni pare rău că n'avem un călător venit din Ardeal, fiindcă acesta ar fi găsit mai mult răgaz să cunoască deplin stările de la noi și ar fi spus lucrurile în forma naivă care pentru istorie e mult mai folositoare decât forma literară, decât forma pregătită a scriitorilor de obișnuite călătorii.

Pe lângă mențiuni în socotelile orașelor ardeleni, în ce privește pe acei cari au trecut prin părțile noastre în legătură cu primejdia turcească și nevoia de apărare a creștinătății, sânt două izvoare de căpetenie, unul destul de întins, celalt scurt, dar cuprinzător.

Cel d'întăiu dintre acești călători nu cunoaște Moldova ci numai Țara-Românească, și nu în calitate de trimes diplomatic, care observă lucrurile în răgaz, pe uscat, străbătând drumurile pe care le-am arătat, ci trecând pe apă, pe linia Dunării. E vorba de o călătorie dunăreană de la 1445, aceia pe care o face Walerand de Wavrin și care e descrisă în „cronicile”, de un caracter burgund-frances, relative și la sfârșitul războiului de o sută de ani, ale lui Jean de Wavrin¹. E vorba de expediția Apusenilor pe Mare și pe Dunăre, căutând rămășițele armatei creștine învinse la Varna.

Se știe că, la 1444, față de progresele neconținute ale Turcilor, cari aveau aproape toată Peninsula Balcanică, afară de părțile bosniace de la Vest, dar nu ocupaseră Constantinopolul, care cerea neconținute ajutoare, în Vest s'a luat hotărârea de a uni forțele creștine de acolo cu ale regatului Ungariei, în vre-

¹ Ediția d-rei Dupont în publicațiile „Societății pentru istoria Franciei” și a d-lui Duffus-Hardy, în *Roll-Series* englese. Partea care ne privește am dat-o eu în *Buletinul Comisiei istorice a României* pe anul 1927.

mea vestitului Ioan Corvinul, nu numai pentru a stavili înaintarea turceasca, dar, în același timp, pentru ca de la Varna, unde oastea creștina aștepta să se imbarce pe flota Papei și a ducelui Burgundiei, doritor de cruciată, să meargă la Constantinopol. Acest plan, care se desface foarte limpede din dezvoltarea expediției înseși și care, dacă ar fi fost adus la îndeplinire, cine știe ce consecințe ar fi avut, o flotă creștină rămânând stăpână pe Strâmători și forțe destul de importante debarcând în Capitala bizantină, a fost zădărnicit. Sultanul Mohammed al II-lea era foarte tânăr pe atunci, dar tatăl său, Murad, care abdicase, a fost rechemat, și la Varna creștinii au fost zdrobiți cu desăvârșire, regele Ungariei, Vladislav, un Iagelon chemat la tronul Arpadienilor și al Angevinilor, fiind omorât, ca și cardinalul-legat. Atunci cruciații, cari nu știau de soarta lui Hunyadi, dar își închipuiau că ar fi cu putință că expediția să fie reluată dacă el ar fi scăpat, hotărâră să trimeată pe Marea Neagră și pe Dunăre corabii de informație și, întâmplător, chiar de luptă, supt steagul Sfântului Petru și al Republicii venețiene, și cu contingente ale ducelui Burgundiei: ei au pătruns pe gurile Dunării, și au înaintat până la vărsarea Jiului.

În povestirea lui Wavrin este vorba de ceia ce putea să se vadă din corabie, de pe mal și de deosebitele incidente care au rezultat din coborârea pe uscat a armatelor creștine, de conflictele avute cu Turcii. Tot ce se petrece în interior e necunoscut. Expediția n'a continuat, pentru că s'au primit știri că Hunyadi trăiește, dar nu poate să strângă forțe și să le organizeze în așa fel încât să vie la întâlnirea pe care o daduse. Cu toate acestea știri despre orașele de pe Dunăre, despre Domnul Țerii-Românești se dau. A-

cest Domn era Vlad Dracul, care participase la lupta de la Varna și a fost acusat că ar fi trădat pe creștini și, în retragerea lui Hunyadi chiar, ar fi fost puțin prietenos față de acesta, care l-a și omorât pe urmă pe dușmanul român. Știrile lui Wavrin sânt de cea mai mare importanță, și vom cauta să le împleticim cu alte informații pentru a avea priveliștea Țerii-Românești atuncea, în apropierea anului 1450.

S'ar putea adăugi pe lângă această mărturie unui călător venit ceva mai târziu în expediție cu Turcii: Memoriile unui Sârb turcit, devenit Ienicier, care se găsea în armata lui Mohammed al II-lea, venit ca să înlătore din Scaunul muntean pe fiul și urmașul, după o serie întreagă de lupte, al lui Vlad Dracul. pe celalt Vlad, căruia i s'a zis Țepeș. E vorba de expediția de la 1462, care a izbutit în adevăr să sfârșească Domnia lui Țepeș, să-l silească a se retrage în Ungaria, unde a stat foarte multă vreme, închis la Buda, ca unul ce fusese bănuț, pe baza unor scrisori păstrate și care par a fi adevărate, că a stat în legătură cu Turcii, pentru a fi apoi jertat, a participa la expediția din Bosnia, a fi restabilit pe tronul muntean, murind îndată, de sabie, în marginea Bucureștilor. Sârbul acesta turcit este Constantin Mihailovici de Ostrovița¹. Campania de la 1462 e foarte bine descrisă de dânsul, și, pusă alături de altă descripție, făcută de cel mai însemnat cronicar grec din această vreme, Laonic Chalkokondylas, ea ne face să vedem această foarte importantă operație militară în toate amănunțele sale².

¹ Povestirea lui e tradusă din limba polonă de Hasdeu, în *Revista Istorică*.

² Ca și alte izvoare, Chalkokondylas e tradus de Șincai.

În ce privește Moldova, ar fi ceva asemenea cu „Ienicerul sârb”, numai cât aici informația e mult mai scurtă, abia pe două pagini, dar acel care o dă e un martor al lucrurilor pe care le descrie. E un creștin din Occident, un Italian care a fost silit ca prizonier să între în armata turcească și a luat parte la lupta de la Valea-Albă, din codrii Neamțului, care se numește și de la Războieni, la 1476, îl cheamă Angiolello¹.

Mai este încă un călător, dar acela se găsește în împrejurări cu totul deosebite și el vorbește foarte puțin de lucrurile pe care am dori să le cunoaștem, dată fiind importanța epocii și valoarea cu totul extraordinară a lui Ștefan-cel-Mare. Căci nu putem pătrunde în intimitatea vieții lui pentru a avea note directe relative la dânsul; și, de altfel, însemnări nu sânt decât pentru timpul din urmă al Domniei lui Ștefan. Bolnav, greu bolnav de podagră, suferind și de rana pe care o căpătase la 1462, când a atacat Chilia lui Vlad Țepeș, care-i trebuia pentru apărarea granițelor sale, ca să nu cadă în mâinile Turcilor, el a fost silit să recurgă la medici din Apus (pe lângă un medic evreu al Hanului tătăresc din Crimeia), și s'a adresat, cum era natural, nu numai la Nürnberg, ci mai ales la Veneția, de unde i s'a trimis un Matei de Murano, din insula de lângă oraș, care a stat aici o bucată de vreme. Acest medic adresează Republicei un memoriu, și în acest memoriu, foarte scurt, al lui Matei de Murano s'au păstrat cele mai prețioase informațiuni despre Ștefan și, puțințel, și despre frumuseța și bogățiile țerii².

După aceste lămuriri asupra izvoarelor, să ve-

¹ V. Iorga, *Istoria armatei*, I, p. 159 și urm.

² E tipărit și în volumul VIII din colecția Hurmuzaki.

dem ce se putea observa de călători și în Muntenia și în Moldova.

Dacă ar fi venit cineva în Moldova în ultimii ani ai lui Alexandru-cel-Bun, ar fi văzut ceia ce cunoaștem acum.

În ce privește însă Țara-Românească de după moartea lui Mircea, la 1418, trebuie să se dea înainte oarecare lămuriri pentru ca să se vadă ce era schimbat față de trecut.

Pe vremea lui Mircea, călătorul venit din Apus ar fi putut găsi un început de stabilire a ordinii politice și sociale după normele bizantine. Evident, dacă ar fi trăit fiul lui Mircea, Mihail, care fusese inițiat în rosturile de Domnie ale tatălui său, fiind asociat la stăpânire de tată, influența bizantină, așa mănătoare cu aceia care a dominat în Moldova în partea din urmă a Domniei lui Alexandru-cel-Bun, ar fi izbutit să creeze altă înfățișare decât a principatului muntean de pe urmă. Era o operă de consolidare, pe care Mircea o începuse și pe care o dusesese până la un oarecare punct. Demnitățile de Curte fuseseră stabilite de Domn aici, precum în Moldova ele fuseseră hotărâte de Alexandru. Rămânea doar să se fixeze mai bine rangurile, să se adauge mai mult prestigiu și să se crească valoarea culturală a societății muntene, influențată și de renașterea bulgărească de la Târnová și de marea școală de cărturarie sârbească a lui Constantin Filosoful. Și mai rămânea ca pribegii veniți de dincolo de Dunăre, Greci, Sârbi, poate și unii Bulgari, cari aduceau mai multă experiență de viață politică și deprinderea cu mai mult lux în viața publică, să se amalgameze mai deplin cu vechea boierime românească.

Din nenorocire Mihail a căzut în lupta cu Dan, vărul și rivalul său, și, după această cădere, învingă-

torul, care s'a stabilit pe tronul muntean, avu de luptat, o bucată de vreme, cu candidatul adus de Turci, Radu Prasnaglava, — ceia ce nu înseamna: pleşuv, ci cu capul gol pe dinăuntru, prin urmare prost sau uşuratec. A trebuit, prin urmare, ca Dan, care era un luptător, înaintând până dincolo de Dunăre şi stăpânind Silistra, ba amestecându-se şi în lupta pentru păstrarea Banatului, să piardă o mulţime de vreme în aceste frământări, care, pe - de altă parte, l-au silit să cadă în atârnare faţă de Ungaria. De sigur că, atunci când Turcii zoriau necontentit la Dunăre, drumul Braşovului a fost mai puţin cercetat. După o serie întreagă de răpezi schimbări la tron s'a impus în sfârşit Vlad Dracul, al fiu al lui Mircea, pe care Wavriu l-a găsit în cruciata de la 1115.

Vlad Dracul a fost fără îndoială o personalitate remarcabilă; mai priceput decât Mihail şi mai vrednic decât Dan al II-lea, dar în mare parte necunoscut noua, din lipsă de izvoare. El a fost în stare să joace un rol militar, şi importanţa lui politică e netăgăduită. Câtva timp după împrejurările din 1145 el era să cadă supt loviturile ostaşilor lui Corvin, pentru ca Vlad Ţepeş, o nouă personalitate răspicată în Ţara-Românească din această vreme, să reiea aceiaşi politică, alături de Ungaria şi în contra Turcilor, pe care a isprăvit-o desastrul de la 1162, cu sfărâmarea tronului său printr'o sforţare personală a Sultanului Mohammed al II-lea.

În mijlocul acestor tulburări, natural că elementele de civilizaţie care se observă pe vremea lui Mircea-cel-Bătrân n'au putut să se desvolte. Oricât s'ar spune că războaiele şi luptele lăuntrice aduc şi un fel de spor de vitalitate naţională, ceia ce este foarte adevărat, cu toate acestea, când sforţări prea mari se

cer unui trup prea slab, el rămâne firește incapabil de a îndeplini lucruri mari în alte domenii. Așa încât călătorii, fie negustori, fie ambasadori, când ar fi venit în Țara-Românească prin jumătatea întâia a secolului al XV-lea, ar fi găsit foarte puțin spor față de ce se întâlnea pe vremea lui Mircea.

N'ar fi găsit pe Domn stând ca Alexandru-cel-Bun în Capitala sa, guvernând împărătește, încunjurat de o Curte cu caracter permanent, fiecare din acei cari o compuneau avându-și atribuțiile sale, ci ar fi întâmpinat un șef de ostași în fruntea unor trupe foarte reduse, capabil de a rezista unei ciocniri, dar nu de a purta un războiu, cu boieri cari, împreună cu șeful lor, trebuiau să alerge neconținut de la o graniță la alta. Prin urmare se poate zice că tronul dispare în folosul aventurilor ostășești, că Marele Voevod, cu caracter imperial, care fusese pe vremea lui Mircea, e aproape cu totul înlocuit de conducătorii de oști, și că, în locul donatorilor de mănăstiri și biserici, întemeietori de așezăminte nouă, cum a fost și Mircea, sânt oameni cari prind în grabă ceia ce pot, într'o cărmuire totdeauna amenințată.

Desvoltarea secolului al XV-lea se înfățișează aici, prin urmare, cu totul inferioară celor d'întăiu două decenii ale acestui secol, cum și deceniului cu care se sfârșește secolul al XIV-lea.

Capitala, se zice de obicei, a fost mutată de la Târgoviște la București. Nu se poate vorbi de o mutare a Capitalei pe vremea aceea. Radu-cel-Frumos, fratele care a înlocuit pe Vlad Țepeș, va sta mai târziu în București, dar această reședință aici nu e un semn de desvoltare a principatului, ci o datorie față de Turci. Turcii s'au așezat în Giur-

giu, s'au aciuat în părțile Severinului. Ei s'au stabilit în punctele cele mai importante ale malului stâng al Dunării. Și atunci, pentru a avea pe Domn mai la îndemână, pentru a-l ajuta, dacă e credincios, pentru a-l combate și a înăbuși imediat răscoala lui, dacă se arată rebel față de Sultan, trebuia ca el să nu se mai găsească la Târgoviște, ci la București. Satul care se găsea aici ajunge răpede la importanța unui oraș; lângă cetatea Domnului se adună târgoveții: pe la Mihai-Voda, probabil, pe înălțimea aceasta, a fost așezarea cea d'întăiu a Domnilor din secolul al XV-lea, și această așezare a Domniei la București, trecătoare la începutul veacului, s'a făcut în chip mai durabil abia pe la 1160-70.

Cum am spus, Curtea a dispărut mai cu totul; oastea însă e bine alcătuită. Aceasta o cunoaștem și prin cutare document al lui Mircea-cel-Bătrân. O formează, în împrejurările obișnuite, mai mult boierime, dintre cei ce încunjurau normal pe Domn. Aceasta e „oastea cea mică”, pe lângă care este „oastea cea mare”, după obiceiurile țerii, dar și după norme ungurești din aceiași vreme. După datina veche ajungea — cum am spus — să se facă anume semne de pe vârful unui deal pentru ca acei în stare de a purta armele să alerge supt steagul Domnului. În afară de aceasta se pare însă că și ceva din norinele introduse în Ungaria de regele Sigismund au fost adoptate la noi; anumite îndatoriri de serviciu militar apăsau și altfel asupra acelor cari primiau moșii din partea Domnului. E vremea când boierimea începe a se organiza în dauna țărânimii. Fiind lupte neconținute între un candidat la tron și altul, se înțelege că rolul boierilor devine mult mai mare decât înainte, când era o singură Domnie, asigurată. Dorința de funcții nu există însă,

demnitățile la Curte erau foarte puține, și atunci moșiile se luau de la „oposiție” pentru a se da „gubernamentalilor”. De și, pe de altă parte, trebuie să se țină samă și de faptul că Domnia tindea neconținut către Ținuturile de la Sud, unde populația era mai rară, unde nu se făcea agricultură, ci mai mult creșterea vitelor, și o mulțime de pământ rămăsese fără stăpân chiar prin unele părți nelocuite. Se poate zice astfel că o parte din șesul muntean a avut același caracter pe care l-a avut Sudul basarabean; atâtea documente din epoca lui Petru Rareș vorbesc de donații care se făceau în „pustiu”. Și tot așa în documentele ungurești anterioare întemeierii principatului muntean, de câte ori se spune „desertum” pentru partea de Sud a Ardealului, trebuie să-l înțelegem în același mod în care putem admite un „pustiu” în părțile de șes ale Țerii-Românești.

Vine o vreme când orice demnitar de la Curte trebuie să aibă o moșie, când, pe de altă parte, acci care ajung, prin donațiuni domnești, să aibă o moșie câștigă o importanță așa de mare, încât se ridică la situația de sfătuitori ai Domnului. În secolul al XV-lea, mai ales în Muntenia, se găsesc o mulțime de boieri cari încunjură pe Domn fără ca aceasta să fi însemnat că aveau o funcțiune. Sânt oameni cari s’au ridicat prin sânge, prin servicii, dar și prin stăpânire de pământ, la ranguri sociale atât de importante, încât fac parte din Sfatul Domniei.

Boierii aceștia, având moșiile lor, și prin moșiile lor dreptul la un rol în Stat, nu formează un partid în propriul înțeles al cuvântului, și foarte adese ori trec de la cutare candidat de Domn la altul sau de la Domnul în Scaun la cel ce-i voiă locul. De aici vine instabilitatea absolută a vieții muntene, hao-

sul care nici în documente nu s'a păstrat, nici în cronicile străine,—fiindcă vre-un fel de cronici de țară pe vremea aceasta nu există—, nu poate să se lamurească.

Cu tot acest haos, de oare ce totuși este o oaste, de oare ce autoritatea Domnului, foarte schimbatoare, este totuși reală, rămânând ca acel care stăpânește despotic astăzi să alerge la Brașov sau Sibiu, în pribegie, mâne, de oare ce este o ordine politică, este o garanție militară în această țară, negustorii cu mărfuri trec și mai departe. Inșă și aici observăm o scădere: precum schimbarea răpede a Domnilor a împiedecat să se stabilească o ordine bizantină către care tindea Mircea-cel-Mare prin relațiile sale de familie, prin importanța lui politică și immixtiunea lui în Peninsula Balcanică, aceleași turburări lăuntrice, unite cu pătrunderea Turcilor pe malul stâng al Dunării, slăbesc foarte mult comerțul săsesc, la care se adăugia și comerțul polon, venit din Moldova, care exista pe vremea lui Vlad Dracul și care comerț, altfel, ar fi fost în stare să ieie o dezvoltare mai mare.

Atâta timp cât Domnii noștri au avut și trecătoarele Carpaților și vadurile Dunării, cât tot drumul până la trecerea fluviului a fost în stăpânirea aceleiași puteri politice, împrejurările erau altfel, dar ele s'au schimbat când vadurile au trecut în mâinile Turcilor, când, prin urmare, era un vameș la munte și alt vameș jos la apă, când funcționa un regim vamal de o parte și altul de altă parte și, mai ales, când între stăpânitorul muntelui și stăpânitorul Dunării dăinuia foarte adese ori o situație de neîncredere, de dușmănie sau de războiu. Orașele săsești au luptat foarte multă vreme ca să păstreze drumul acesta de comerț, și drumul a fost foarte mult folosit

de dânsese, dar de sigur el s'ar fi dezvoltat altfel, dacă Țara Românească s'ar fi putut organiza.

A fost o adevărată nenorocire pentru civilizație în aceste regiuni sud-est-europene că principatul muntean, pornit supt așa de bune auspicii în veacul al XIV-lea, găsindu-se în fața Turcilor, cu o mult mai slabă apărare, fără ajutor din Ungaria și din Moldova, că principatul acesta, zic, a ajuns să slăbească în ceia ce privește puterea sa de viață și mijloacele sale de acțiune. Balotat necontentit între Ungaria și Turcia și supus foarte adese ori — și încă aceasta era o fericire — influenței stăpânitoare care venia din Moldova, fără ca, iarăși din nenorocire, influența aceasta să fie așa de puternică, încât principatul muntean să fi fost și el reunit supt aceiași mână, el n'a putut servi scopurile înseși ale fundațiunii sale¹.

Acuma, prin Wavrin, avem câteva note de realitate cu privire la *înfățișarea* Țerii-Românești în această vreme. Cunoaștem astfel Brăila. Despre ea se spune

¹ De ce nu s'a făcut această unire a celor două țeri supt Alexandru și Ștefan se înțelege, când se ține sama de câtă importanță se dădea în general, în evul mediu, dinastiei și de câte drepturi avea de la sine dinastia care întemeiase un Stat. În Muntenia dinastia Basarabilor, a întemeietorilor, avea atâta prestigiu, încât, prin orișicine ar fi fost reprezentată, omul găsea susținători contra Moldoveanului care, oricât de bine inzestrat, oricât de chemat să joace un rol la Dunărea-de-jos, rămânea totuși în mintea tuturor un usurpator. Din această cauză, ca și din obiceiul românesc, înrădăcinat, de a uni moșia cu neamul stăpânului, cu coborâtorul acelu care o deținuse întâiu, a fost cu neputință ca Țara-Românească, incapabilă de a se apăra prin propriile ei mijloace, să primească unirea cu Moldova. Cu toate acestea oști moldovenești, supt Alexandru cel-Bun și supt Ștefan-Cel-Mare, pătrund în repețite rânduri dincolo de graniță, care nu era Milcovul la început, ci trecea pe la Nordul Vrancei, coborându-se pe urmă la cetatea Crăciunei, lângă Odobești.

ccia ce cunoaștem și din Schiltberger, Bavaresul despre care s'a vorbit înainte și care arată că veniau aici corăbii din toate părțile. Brăila figurează în Wavrin ca „Brilago”. Cruciații au întâlnit aici negustori din ce se numia Grecia, din Peninsula Balcanică ce se găsea încă supt autoritatea Imperiului bizantin, și ei spuneau că nu se poate merge pe Dunăre în Ungaria, dar că de la Chilia ori de la Brăila s'ar putea trimete cu siguranță emisari pe uscat în Ungaria. Astfel avem constatarea drumului Brăilei, care pleca de la Brașov și mergea pe valea Dâmboviței, sărind pe urmă la Răsărit către această Brăilă.

Am spus că e vorba și de Chilia, de castelul Licostomului („Licocosme”), care aparținea atunci încă Domnului Țerii-Românești. În ce privește malul Mării, se înseamnă Mangalia, „oraș foarte ciudat”, cu ziduri înalte, largi de treizeci, patruzeci de picioare, foarte stricate însă, și cu un port rău, în care luntrile se rupeau de furtună. Tot pe țărmul Mării Negre, de astă dată în Moldova, călătorii văd Cetatea-Albă, orașul-castel care aparținuse Genovesilor, iar acum Moldovei: „aici se găsesc multe corăbii ale celor din Trapezunt și ale Armenilor”. Pe vremea aceasta, pe la 1445, mai rămăsese ceva din activitatea comercială a Armenilor din Armenia Mică de pe țărmul Mediteranei, dar și de pe acel al Mării Negre. Înaintând cruciații, ei ajung la Silistra, care, ca și Tutlucaia, e foarte bine descrisă, cu înfățișarea chiar a mijloacelor de apărare ale zidurilor, ceia ce aparține mai mult istoriei militare¹.

Se spune că Silistra fusese odinioară distrusă de Români: aceasta înseamnă atacul lui Dan al II-lea

¹ V. Iorga, *Istoria Armatei*, I, p. 63 și urm.

asupra cetății. Pe Dunăre merg luntri pe care călătorul străin le numește cu un termen pe care nu-l putem identifica, *manoques*.

Și, aici, o viziune interesantă și supt raportul literar. Pe atunci între Turci erau mai multe partide. Unul dintre ele susținea împotriva Sultanului Mohammed al II-lea pe un pretendent cu numele de Saugi, care era adăpostit aici, pe Dunăre, și, la coborârea pe șermul drept al râului, cei din corabii au putut să-l vadă înbrăcat în brocard albastru, purtând turbanul în jurul capului, și, lucru neașteptat, un „cerc de aur”, ca la Impărații romani de pe vremuri mai mult decât la Bizantini. Saugi avea legături cu cei de la noi pe o vreme când Turcii de pe malul stâng se adăpostiau la Domnii noștri.

Mai departe se ajunge la Giurgiu, care nu era atunci pe uscat, fiindcă vechea cetate a fost acolo unde este ostrovul Giurgiului, cetate din care se mai vedeau anumite rămășițe.

I se zice: „Ișle de Georgie”. Se amintește că acest castel a fost făcut de Mircea, și chiar Domnul muntean Vlad Dracul explica — am mai spus-o — că s’au cheltuit multe pietre de sare pentru ca să se poată ridica zidurile acestei cetăți,— ceea ce arată și că pe vremea lui Mircea salinile de la noi erau exploatare și că se făcea export de sare în Peninsula Balcanică, un venit principal al Domniei rezultând din vânzarea acestei sări. Înaintând mai în sus, se descrie Nicopolea, pe de o parte, Turnul, pe de altă parte.

Și, la Nicopole, avem o mărturisire care n’a fost în destul de întrebuițată cu privire la însăși lupta de acolo la 1396.

Cruciații intraseră în legătură cu Domnul muntean, cu Vlad Dracul, care venise cu soldații lui și

cu mijloacele de luptă primitive. N'avea tunuri, dar cruciații aveau, și, de bucurie, ai noștri, când dădeau din tunuri, le încărcău așa de strașnic, încât unul a și plesnit, omorând câțiva dintre Români, în chiotul pe care-l notează cronicarul. Dar împreună cu Domnul venise și fiul lui, și cu acesta boierul în sarcina căruia era dat prințul, „le fils de la Valaquie”.

Și el povestea astfel, într'oa noapte frumoasă, „enveloppé en une robe de nuit”. Arăta că „acolo se ținea regele Ungariei și Ungurii, acolo era conetabilul de Franța și acolo se afla ducele Ioan de Burgundia, care se ținea lângă un turn mare și rotund, pe care acel duce îl făcuse să fie subminat: și totul era pregătit să se puie foc la mină”, în ziua când Turcii s'ar fi apropiat de turn. Și Wavrin încheie: Acest guvernator al Moștenitorului muntean „era în serviciul seniorului de Coucy, care totdeauna chema bucuroși lângă dânsul pe tovarășii nobili români cari știau vadurile Turciei („qui toujours voullentiers retenoit vers lui les gentilz compaignons vallaques, qui cavoient les aguez du pays de Turquie”). Cu o zi înainte de luptă, guvernatorul, care era favoritul lui Coucy, se bătuse cu Turcii și biruise vre-o 6.000 din ei veniți cu gândul să surprindă „les fourrageurs crestiens”. După biruința aceasta a lui contra celor 6.000 de Turci — și firește că numărul a crescut cu anii, el însă e prins și vândut Genovesilor, la cari învață „le language qu'il parloit”, prin urmare ori limba francesă, ori limba italiană.

De față era și Vlad Dracul, care va fi ascultat povestea luptei de la Nicopol.

V.

Moldova lui Ștefan-cel-Mare

Matei de Murano arată cum a venit de la Veneția, pe calea Ragusei, cum a sosit în Moldova, după invitația lui Ștefan, care, putem adăugi, declarase Venețienilor că n'a vrut să-și aducă un medic din altă parte a lumii decât de acolo unde are siguranța că e iubit. Incunjurat de dușmani din toate părțile, adaugă el, a avut treizeci și șase de lupte de când e Domn și din acestea în treizeci și patru a biruit, iar numai două le-a pierdut.

Medicul, ajungând în Moldova, în scurta lui petrecere aici își face o părere despre Domn și împrejurările înseși ale țerii, pe care o expune astfel în raportul său:

„Domnul este un om foarte înțelept, vrednic de multă laudă și iubit mult de supuși, fiindcă este îndurător și drept, foarte veghetor și darnic, bine încă (*prosperoso de la persona*) pentru vrâsta lui, de nu l-ar fi apăsât această boală”. „Turcii au mare frică de acest Domn.” Fiul lui, Bogdan Orbul, care era rănit la ochi, cum se vede și în cutare frescă de mănăstire, e de douăzeci și cinci de ani, „modest ca o fată mare și om viteaz, prieten al isprăvilor (*virtù*) și al oamenilor de ispravă”. In ce privește pe supuși,

„sânt oameni viteji (*valenti homini*) și oameni de fapte (*homini de fatti*)”, nu de frase—, „și nu *de staf pe saltea (so li pimazi)*, ci în războiu.” Oastea poate fi alcătuită din 40.000 de călăreți și 20.000 de pedestri.

Cu privire la țară, o găsește „roditoare și foarte plăcută și bine așezată, bogată în animale și în toate roadele. Grâul se sană în April și Maiu și se adună în August și Septembrie. Vinurile sânt ca în Friul, pășunile perfecte, și ar putea să lărănească peste 100.000 de cai.”

Drumul de aici la Constantinopol se face în unsprezece până la douăzeci de zile. Negustorii vin din Capitala Imperiului turcesc, și pe lângă negustorii aceștia vin și Evrei din Crimeia.

Raportul e din 7 Decembre 1502.

Acum, după ce cunoaștem ce spune însuși Matei de Murano, să încercăm a vedea ce ar mai fi putut el întâlni în calea lui când a venit să îngrijească pe Ștefan-cel-Mare sau ce ar fi putut să câștige ca experiență după câteva luni de ședere în Moldova.

În Moldova, venind cineva din Veneția, putea să sosească pe mai multe drumuri. Pe drumul Ragusei, urmat de Ragusani, pe cari-i găsim poate în părțile noastre încă din 1440, la Târgoviște de exemplu, unde pare a fi documentată prezența negustorilor veniți din acest „Dubrovnic” al Slavilor de pe Marea Adriatică. În cazul acesta, se străbăteau ținuturile sârbești, unde Ragusanii aveau privilegiul de comerț încă de pe vremea lui Ștefan Dușan, și o parte din Bulgaria supusă Turcilor, ca și Serbia.

În Silistra, cetățenii Ragusei aveau case de bancă încă din secolul al XVI-lea. Acesta e motivul informației exacte pe care o dă, în „Analele Ragusei” ale

sale, Luccari, care vorbește în treacăt despre țerile noastre în cele d'întăiu timpuri, cu știri pe care critica istorică le-a întrebuițat de mult ca să extragă ceva despre cei d'întăiu Domni cari au stăpânit în părțile noastre. Pasagiile acestea ale lui Luccari, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, sânt un fel de resumat al experienței pe care Ragusanii o făcuseră dincoace de Dunăre, ca și al amintirilor istorice păstrate în cancelariile Republicei ori și în tradiția orală a negustorilor. Bancherii aceștia mai aveau un centru important și în Timișoara: sânt scrisori slavone datate de acolo tot din veacul al XVI-lea, pe la 1550, orașul fiind în stăpânirea Turcilor, iar ei, tributari ai Împărăției otomane, cătând să se așeze de preferință unde stăpâniă direct suveranul care putea să-i ocrotească.

De și nu era drumul cel mai obișnuit, totuși nu lipsiau oameni cari să apuce prin aceste părți ale Serbiei. Neagoe Basarab, Domnul muntean de la începutul veacului al XVI-lea, trimete astfel după lucrurile trebuitoare în cas de boală, prin Ragusa, pe medicul Ieronim Mateevici, care trece la Veneția, și în izvoarele venețiene se înseamnă petrecerea acestui medic în orașul unde i s'a acordat și un titlu de distincțiune făcându-i cavaler, *eques auratus*.

Se putea merge, natural, și prin Marea Neagră: în acest cas debarca cineva la Cetatea-Albă, și am văzut din Wavrin importanța la 1445 a orașului.

După meșterii lui Ghedigold Lituanul, care pe vremea lui Alexandru-cel-Bun fortificase cetatea, adausuri s'au datorit și trudei meșterilor și zidarilor moldoveni cari chiar înainte de Ștefan-cel-Mare, și în timpul lui Ștefan, au lucrat aici, la Cetatea-Albă. Cetatea făcea o mare impresie, fiind așezată frumos la limanul Nistrului, cu o splendidă perspectivă. O

cârmuiau doi pârcălabi. Când pătrundea cineva prin poarta ei, de-asupra căreia stătea inscripția slavonă și stema țerii cu bourul purtând steaua între coarne, se deschidea strada cea mare, încunjurată fără îndoială, după datina italiană, de o parte și de alta, de clădiri mai importante, care serviau negustorilor. În cetate, sus, păziau străjerii, acei străjeri români așa de prețuiți în secolul al XV-lea, încât îi întâlnim și la Caffa din Crimeia, unde făceau parte din așa-numiții *orguxiți*, — termin tătäresc, — acei „Valahi unguri” și „Valahi poloni” cari sânt Muntenii și Moldovenii. Pomenirea lor se întâlnește în socotelele Caffei, până la 1475, când cetatea a fost cucerită de oștile lui Mohammed al II-lea.

Drumul vechiu al Italianilor era, de sigur, pe aici. Alt drum trecea prin Buda, unde era Curtea lui Matiaș Corvinul, foarte luxoasă Curte. Regele, Român după tată și Ungur ori tot Român după mamă, Elisabeta Szilágy, în felul său de a fi nu era nici Român, nici Ungur, fiind cu totul străbătut de ideile Renașterii. Iubitor de fast și de laudă, splendid exemplar regal, așa cum i-a dat această Renaștere pretutindenea. Trufia lui o fi fost unguerească, dar celelalte calități, fără îndoială, le datora părintelui său, În Buda, Matiaș avea un palat foarte frumos, și el chemase și un pictor din Italia ca să-i împodobească păreții, pe Filippino Lippi, unul din principali reprezentanți contemporani ai artei italiene; era acolo o admirabilă bibliotecă, din care fragmente s’au găsit în timpul nostru prin Seraiul din Constantinopol, unde fuseseră duse ca pradă de războiu câștigată de Turci pe vremea lui Soliman Magnificul. Matiaș însărcinase cu descrierea Domniei lui pe un Italian adus anume pentru aceasta, acel Bonfinio prin care cunoaștem amănuntele stăpânirii marelui rege, ungar mai mult de-

cât unguresc. Și, în ultimele lui zile, Corvinul, care fusese căsătorit întâiu cu fiica regelui Boemiei, Ecaterina, luă în căsătorie pe Beatricea de Neapole, care aduse în Buda o viață cu totul italiană.

Așa încât, adăugându-se faptul că pe vremuri mai vechi Buda era puternic influențată de Florentini, Italieni mulți veniau pe aici, și din Friul, pe drumul austriac, mai scurt, prin Viena, și ei se găseau între oameni din lumea lor, ceia ce, în toate timpurile, e un avantaj pentru cine călătorește.

De la Buda deci, călătorul putea să treacă prin Ardeal, care era în vremea de cea mai mare înflorire a orașelor săsești. Așa de mândri erau în această vreme Sașii de puterea lor, încât, la un moment dat, s'au gândit chiar să desfacă Transilvania de Ungaria și să-și proclame un rege în părțile acestea. Expediția pe care a făcut-o Matiaș Corvinul împotriva lui Ștefan-cel-Mare și care s'a isprăvit, trecând prin pasul Oituzului, cu înfrângerea de noapte de la Baia (1467) și rânirea regelui unguresc, care se și credea stăpân pe Suceava, de care era așa de aproape, expediția aceasta a fost în parte datorită și legăturilor de alianță pe care Ștefan le încheiase cu nemulțămiiții din Ardeal, doritori să ridice ca rege pe un Ioan de Pösing și Skt. Georg, care, de sine înțeles, ar fi fost înainte de toate un rege pentru Sași. S'ar putea zice că a fost un moment de conștiință transilvăneană îndrăznească, cum se întâmplă totdeauna când fi e omului prea bine. Căci podoabele principale ale acestor orașe săsești datează toate de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, până pe la 1550, când începe decăderea, care se vede și din îngustarea socotelilor orașelor.

Dacă cineva apuca pe drumul acesta ardelean

spre a merge în Moldova, trebuia să treacă prin pasurile prin care a trecut și Matiaș Corvinul în contra lui Ștefan. Calea de obicei mergea prin Brașov și de acolo prin Oituz mai mult decât prin Ghimeș. Dacă drumețul era adus să ieie alt drum, el se ducea la Bistrița, de unde putea să întrebuințeze pasurile de la Nord, care duceau în Moldova mai direct către Suceava, dar pe o cale foarte grea, care păstrează și până în timpurile noastre ceva din aceste greutăți. Trecea, de la Bistrița, la Câmpulung, pe la Cârlibaba, alături de regiunile maramurășene, care au sălbălăcia lor primitivă și până astăzi.

Un alt drum foarte obișnuit pentru a intra în Moldova, pe care un Italian nu l-ar fi întrebuințat, dar pe care-l întrebuințau negustori mai bogați, mai activi și mai întreprinzători, acela care aducea mult folos principatului moldovenesc prin ce lăsa negustorii aceia la vamă ca și prin cheltuielile pe care le făceau în trecerea lor prin țară și prin cumpărăturile pe care le încheiau în cuprinsul țerii, era drumul galițian, drumul Cracoviei și mai ales al Livoului, pe unde mergeau neconținut cară nemțești și armenești cu produsele despre care a mai fost vorba.

În cazul acesta, vama în ultimul timp al stăpânirii lui Ștefan-cel-Mare, se plătia, nu la granița Bucovinei, fiindcă el izbutise a cuceri Pocuția, ci la Colomeia, vechea stație de vamă a teritoriului pocuțian. Avem ici și colo mențiuni în documente despre vameșii lui Ștefan-cel-Mare așezați în acest punct extrem al cuceririi lui de bătrâneță, al reîntrării lui în dreptul pe care, după un împrumut neplătit din partea regelui Poloniei, îl căpătase încă Alexandru-cel-Bun. Și, adăugim, nici nu fusese în intenția rege-

lui polon a plăti, căci „împrumutul” era făcut a-
nume pentru ca acel care dăduse banii să poată ră-
mânea stăpân asupra teritoriului dat ca zălog.

Acum, ori dacă venia cineva pe drumul ragusan,
ori pe drumul italian, pe la Moncastro, ori, străbă-
tând Ardealul, din Buda, ori dacă pătrundea pe la
Nord, prin Galiția, cea d'întăiu întâlnire pe care o
avea la hotar era cu vameși și ostași.

Oștirea moldovenească pe vremea lui Ștefan-cel-
Mare era alcătuită întâiu din străjerii cari stăteau ne-
conținut lângă Domn și cari se pot socoti, măcar
în parte, ca o armată asămănătoare cu armatele de
de lefegii, de simbriași care existau în alte părți
și care se constată și în Muntenia de pe la 1420, din
vremea lui Dan al II-lea. Alături de aceștia se în-
trebuința partea din populație care se bucura de a-
nume privilegii în schimbul slujbei pe care i-o fa-
cea Domnului. Știm aceasta foarte bine pentru curteni
ca și pentru așa-numiții plăieși, cari aveau grija pla-
iurilor, apărând țara de *lotri*, cari erau foarte mulți
pe vremea aceia; tot aceștia tăiau și drumul preten-
denților la tron, alți „lotri”, așa-numiții „domnișori”.
În același timp plăieșii stăteau pe lângă dregătorii
cari păziau granița, în calitate de apărători armați
ai dreptului acestora și de garanți ai îndeplinirii da-
toriilor bănești pe care străinii le aveau față de țară.

În ce privește vama, e interesant să spunem două
cuvinte: vama moldovenească era, în esență, tătă-
rească, pe când basa vămii muntene avea mai mult
un caracter unguresc. Era și în Țara-Românească a-
cea tricesimă, acel 30% ce se lua de regele ungar de
la acei cari mergeau cu mărfuri pe la dânsul; în ce
privește însă Moldova, vama era organizată după
obiceiul din vremea Hanilor. Căci nu trebuie să se

uite niciodată că Moldova cea d'întăiu, peste obștea românească mai veche, fusese un teritoriu ocupat de Tatars, în epoca aceea când ei se sprijiniau pe zidul Carpaților, că pe baza sfărâării puterii tătărești se întemeiază a doua „Țară-Românească” pe lângă cea de la Argeș, țară care, fiind mărgenită la început de valea Moldovei, s'a chemat „țara moldovenească” pentru un „Domn român”. Nu e de mirare deci dacă, și în terminologia slavonă, au mai rămas o mulțime de termeni tătărești (de exemplu lucrul oprit de la export se chema „tarhan”). Am avut deci vama tătărească cam așa cum s'a păstrat în Crimeia până la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Ea avea un caracter absolut neeuropean, corespunzător instituției mongolice aduse de Tatars în Europa. După aceasta negustorii erau îndatoriți, conform cu un obicei care este și unguesc, dar s'a împrumutat de Unguri ca și de Poloni din lumea germanică a evului mediu, să oprească neapărat carăle lor în anume orașe cărorora acest obicei li crea un venit. În aceste orașe negustorii plăteau o „vamă mică” pe lângă „vama cea mare” achitată la graniță. Era deci o „Stappelplatz”, un loc unde negustorii erau siliți să facă „etapă”. În Moldova loc de etapă era la Suceava însăși.

Domnul, care opria exportul unor anume produse moldovenești, cum erau caii, avea dreptul să-și reserve preempțiunea, cumpărând el înaintea oricui. Îndatorirea privia ceea ce se aducea mai scump din Veneția și de aiurea, brocardul de aur ori fabricatele Genovesilor cari veniau prin Pera și cari au avut atâtea procese în Moldova, pe vremea lui Ștefan-cel-Mare chiar sau înaintea lui. Așa, de pildă, se vede că Ștefan comandase o spadă făcută după moda „velachesca” adică românească. Pe atunci era

sistemul represaliilor: dacă nu se plătia un lucru sau se făcea o pagubă din partea supușilor unei țeri, se închideau pur și simplu alți supuși ai aceleiași țeri sau se prădau, pentru paguba pricinuită de concetățenii sau compatrioții săi, până ce păgubașul își câpătă dreptatea. Era foarte practic, dar foarte nedrept; așa s'a practicat însă în toate țerile de-a lungul evului mediu.

Prin urmare, închizând parentesa, negustorii aduceau brocard și alte fabricate de lux mare, și atunci Domnii căutau, natural, să aleagă ei întâiu ce era mai bun; baloturile se desfăceau înaintea Măriei Sale, care nu se uita la plată. Căci Domnii noștri evoluaseră foarte mult de la caracterul țărănesc primitiv; aceasta se vede și după înfățișarea în miniaturile și frescele contemporane (ca, de pildă, în Evanghelia de la Humor, ca și după ce s'a găsit cu ocazia reparațiilor făcute la Putna sau aiurea, precum în cutare biserică din Bacău, unde au fost înmormântați oameni de samă din vremea lui Ștefan-cel-Mare).

De sigur că Suceava avea pe vremea accia o frumoasă înfățișare. Cetatea cea veche, care fusese începută în împrejurări modeste de cei d'întăiu Domni, fusese întărită foarte mult. În forma actuală, cum a fost degajată de săpăturile austriece, cu multă îngrijire, ea nu ni apare cum fusese în vremea lui Ștefan, fiind adausă în secolul al XVI-lea, pe vremea lui Ieremia Movilă, și chiar, mult mai târziu, în veacul al XVII-lea, când Ioan Sobieski pătrunse în Moldova cu armatele sale și Polonii stătură o bucată de vreme în cetate. Fusese stricată, de altfel, une ori, după cererea Turcilor, și iar refăcută.

Pe vremea lui Ștefan trebuie să fi fost mai mică decât acum. S'a găsit beva dintr'un paraclis, care a

trebuit să semene cu bisericile lui Ștefan-cel-Mare sau cu paraclisul cetății Hotinului, mai nou, și, pe lângă dânsul, odăile de strajă, subteranele unde se puneau provisiile care serviau pentru apărătorii cetății, și, fără îndoială, acolo erau și odăile de ședere ale Domnului. Căci nu cred să se fi aflat lângă vechea biserică din Mirăuți, unde Alexandru-cel-Bun adusese moaștele Sfântului Ioan, strămutate apoi în biserica Sfântului Gheorghe din aceiași Suceavă, unde se găsesc și acun.

Cât privește stilul în care vor fi fost făcute aceste biserici, se poate ști din atâtea alte zidiri ale epocii. În față era un zid închis, străbătut de ferești gotice, două întâiu și mai târziu trei,— ferești înflorite cu roșate. Intrarea nu se făcea prin zidul acesta din față, ci prin cel din dreapta. Ușa era joasă și mică, în stil gotic și simplu, cum se vede la toate bisericile din Ardeal, de unde s'a și luat modelul: astfel la biserica lui Ioan Corvinul, din Sântimre, sau la cea din Feleac, de lângă Cluj, unde, cum s'a spus, a fost și reședința episcopilor români din aceste părți, ba chiar în frumosul castel de la Șoimuș, lângă Lipova, în Banat. Ornamentele gotice erau modeste, dar liniile care se taie între dânsule, sânt foarte elegante, căci liniile gotice, chiar foarte simple, produc totuși o puternică impresie. Inscricțiia care arată cine a zidit biserica și în ce timp, se găsea totdeauna, nu la intrare, ci la ușița prin care străbătea cineva în pridvor; era așezată sau de-asupra ei, sau în zid, ceva mai departe, cum e cazul inscripției de la Războieni, foarte frumoasă, în care e vorba de înfrângerea de către Mohammed al II-lea. Se pătrundea apoi în acel pridvor, care era îngust și întunecat. Ușa cea mare era încunjurată cu arc sfărâmat, cu ogivă, și avea, nu o singură linie, ci mai multe, paralele.

Se găseau aici, adese ori morminte. La Neamț sânt înnumărați în această parte pârălabii cetății, cum, de altminteri, morminte se întâlnesc, nu numai în bisericile lui Ștefan-cel-Mare, dar și în ale lui Petru Rareș, ca la Pobrata, lângă Lespezi, pe malul Siretiului, de care ne vom ocupa pe urmă. De acolo, din pridvorul care cuprinde morminte și unde nu se face niciun fel de slujbă decât cea de pomenire a răposaiilor, se deschide o altă ușă.

Iată-ne, prin ea, în biserica propriu-zisă. Ea era făcută după modelul celor din Atos, destinate numai pentru călugări. În proporții mici, avea o formă de cruce, cu pridvorul pentru oaspeți, pe când călugării stau în strană; vârful crucii îl formă altarul. Când, apoi, aceste biserici au fost făcute pentru orașe, s'a căutat ca pronaosul, tinda, să fie mai mare, până s'a ajuns astfel la biserici mici cu tindă enormă, cum se va arăta mai târziu. De-asupra acestui naos bolta se rotunjește, și pe dânsa se sprijine un turn, pe o așezare arhitectonică particulară Moldovei și care constituie o inovație tehnică, mai mult a noastră: un șir întreg de arce răzimate unele pe altele, suprapuse. Turnul nu susținea vre-un clopot, ci era gol: în fundul lui apărea chipul lui Hristos binecuvântând. Cât despre clopote, ele se găsesc în turla de la poartă, servind de clopotniță

De o parte și de alta a zidului, ferestruici, înguste, împodobite cu ornamente gotice. Căci biserica trebuie să rămână în penumbră: așa cerea misticul religios, special evului mediu, de care ortodocșii nu s'au despărțit decât foarte târziu.

În fața altarului era catapeteasma. În unele cazuri, rare, e de piatră sau de cărămidă, dar cred că și catapetesmele lui Ștefan-cel-Mare, care nu ni s'au păstrat, căci cele mai vechi datează doar

din veacul al XVI-lea, erau făcute din lemn. Admirabile catapetesme, cu fel de fel de flori, de animale bizare, grifoni, cerbi, vulturi, având de-asupra crucea cu sulița și buretele crucificării, care atinge aproape, cu vârful ei, bolta. Altarul cuprindea de o parte și de alta firide, diaconiconul și proscomidia, încăperi mai mici, unde se săvârșesc anume acte rituale.

Văzută din afară, biserica se înfățișa deosebit de elegantă. Ale lui Ștefan aveau jos un înalt postament de piatră. Ștefan e și acela care a introdus piatra în zidire: s'a zis de cutare Împărat roman că a găsit Roma de cărămidă și a lăsat-o de marmură; tot așa s'ar putea zice de Ștefan că a găsit Moldova de lemn și a lăsat-o de piatră. De-asupra acestei pietre se întindea apoi un strat de cărămidă aparentă, smălțuită; firide erau practicate în acești pereți, în care, mai târziu, când s'a ajuns a se zugrăvi bisericile, se pictau sfinți. În vremea aceasta însă zugrăveala era numai interioară, și chipurile, după tipicul bizantin, se desfăceau pe un fond albastru închis, sumbru totdeauna, ele fiind ceva mai mari la început, de și nu așa de mari ca în biserica domnească de la Curtea-de-Argeș.

Pe din afară, pentru podoabă, se mai introduceau discuri de smalt înfipite în zid prin rădăcina lor. Discurile acestea erau de colori deosebite: cărămizii, brune, galbene, verzi, albastre. Se așezau în locurile unde se întâlneau firidele, unde se ciocniau arcurile. Alte rânduri se urmau apoi supt streșină, și tot așa și la turnuri, care, având firide, purtau și ele la îmbinarea arcurilor câte un disc de colori diferite. Odată măcar, două discuri de aceeași culoare nu stăteau alături.

Figurile ce le represintau discurile sânt foarte

remarcabile, unele neexplicabile: ele înfățișează stema țerii, ori animale curioase, apocaliptice, ca zmei cu coroană pe cap de om, având trupul de leu și aripile de vultur. Fiecare din aceste figuri pare a fi o născocire a artiștilor moldoveni din vremea aceea, însă n'ar fi cu neputință ca ele să fi fost în legătură, — ceea ce li-ar da o importanță deosebită — cu chipuri din basmele noastre. Alții au căutat să găsească aici fel de fel de figuri heraldice, dar de sigur preocupățile de heraldică nu erau lucrul de căpetenie al oamenilor din Moldova lui Ștefan.

Venim acum la coperiș. Coperișul, care azi se face scurt, pătrunzând ploile în zidire și deteriorând clădirile în câțiva ani, se făcea pe acea vreme potrivit cu condițiile climaterice de la noi. El avea sindilă tare, cum nu se mai face în timpul nostru; țigla s'a introdus mai târziu, supt influența ardeleană. Strașina era foarte mare. Totalul se combina foarte frumos cu clădirea însăși: era un joc întreg de planuri deosebite ce se întretăiau; nu se înfățișa o singură linie, ci coperișul se mlădia după liniile clădirii, așa cum se mlădie veșmântul după formele corpului. Aceasta formează și frumuseța lui deosebită.

Dintre curțile domnești, câteva, mai nouă, s'au păstrat, de exemplu la mănăstirea Slatina din Moldova.

Clădirile care se zic a fi „în stil românesc” astăzi nu dau nici cea mai depărtată idee despre zidurile acestea cu caracter laic: în cele de acum s'au îngrămădit o mulțime de elemente de împodobire, mai ales coloane scurte, care dau o înfățișare grea, pe care clădirile de odinioară n'o aveau. Erau puține încăperile cu ziduri foarte groase. Se păstra sprinteneala caracteristică întregii noastre arte. Cât privește în-

polobirea d'înăuntru, se pare că se acoperiau păreții cu pătrate de smalt înfățișând deosebite figuri. S'au găsit astfel în ruinele Sucevei elemente de acestea, care s'ar putea să aparție și unei epoci mai vechi.

Ieșind din cetate, după ce făcuse cunoștință cu biserica și cu casa de locuință a Domnului, călătorul întâlnia prăvălii foarte asemănătoare cu câte una din cele ce se mai văd și acum în vechiul Iași. În pivnițe enorme erau instalate cărciumile; clientul se cobora câteva trepte supt pământ ca să guste vinurile acclamate în Moldova, cu vieri nemți de la Tokaj, de Ștefan-cel-Mare, la Cotnari, — căci alt loc de vii nu se afla în Moldova. Prăvăliile exterioare aveau un pridvor sprijinit pe coloane, cel puțin într'o vreme mai târzie. Dugheni de Lemn, ca acelea care se văd încă la Hotin, nu lipsiau, firește. Ele aveau acoperișul mare al vechilor case românești. Obloanele, seara, se prindeau în cârlige. Unde lucra meșterul, el se așeza, ca în Orient, pe același oblon, prefăcut în masă de lucru.

Casele particulare se înfățișau, cum se înfățișează și acum, pierdute în mijlocul grădinilor, încunjurate cu un gard de răchită sau de scânduri, făcut după un obicei care n'a fost părăsit nici până acum. Era mai mult satul pătruns în oraș decât orașul întinzându-se în dauna satului.

Pe urmă, negustorii italieni, germani, armeni, turci, răsăriteni, cari veniau prin părțile noastre, își încărcau cărăle și plecau, supt paza unor străjeri, pe cari bucuroși îi dădea Domnia, în adâncul țerii.

Pe vremea aceasta negustorii găseau pretulindeni orașe care acum se înjghebaseră la toate punctele care trebuiau apărate, fiind ici și colo cetăți puternice. Când călătorul pleca în partea de la dreapta Prutului, după Hotin se găsea vamă și la Tighinea,

cu o înfățișare pe care n'o poate desluși cineva din lamentabilele ruine și din trivialele prefaceri care se întâlnesc în timpul nostru aici. În cale ar fi putut să se oprească la Orhei, al cărui nume înseamnă: „loc de celate” (várhély), unde pe vremea lui Ștefan-cel-Mare era un pârcălab. Pătrunzând mai adânc prin aceste locuri care numai în jos, la Dunăre, erau pământ băsărăbesc, al Domnilor munteni, se ajungea la Chilia și Cetatea-Albă, în fiecare din ele fiind doi pârcălabi.

În partea dintre Prut și Sîretiu, se găsea un vechiu popas la Dorohoiu, unde Ștefan-cel-Mare a ridicat o biserică ce s'a păstrat până astăzi. Se trecea apoi la Botoșani, și în satul vecin, Popăuți (de la *popă*, cu sufixul slavon *ăuți*, corespunzând celui românesc *ești*), reunit astăzi cu orașul, se înălța zidirea care, cu toată reparația ce i s'a făcut, are marele avantaj de a păstra și astăzi zugrăveala din ultimii ani ai Domniei lui Ștefan, zugrăveală pe care o întâlnim pentru aceeași epocă numai încă într'un loc în Moldova, la Dobrovăț. De la Botoșani se scobora călătorul la Iași, pomenit încă de Schiltberger la începutul veacului al XV-lea; orașul vechiu fusese la Cetățuie, de unde s'a întins în șesul Bahluiului, înaintând mai departe pe celalt mal al urâtei ape leneșe, până unde este astăzi Palatul Administrativ și unde odată erau curțile domnești, care au trecut prin multe prefaceri până au ajuns a fi în stil curat Louis al XV-lea, cum le vedem acum.

Lângă Curtea domnească era acum biserica Sfântului Nicolae celui Domnesc, pe care Leconte du Noüy a transformat-o cu desăvârșire, dând o veselă zidire mică de lux, în locul celei, mult mai severe, din vremea lui Ștefan, când, cum am spus, nu se zugrăviau bisericile din afară. Dăunăzi, pe când în fron-

tispiciul bisericii se vedea o tablă de metal, biata inscripție a marelui Domn zăcea în curte. Trebuie să adăugim că, atunci când Leconte de Noüy a început lucrarea, biserica era transformată de o refacere din secolul al XVII-lea, pe vremea lui Antonie-Vodă Ruset. Odăi ale slujitorilor, care mărgeniau mai târziu piața, păreau a fi dintr'o vreme mai apropiată.

Iașul nu cuprindea pe vremea aceia altă biserică decât aceasta, a Domnului; de alminterea, orașul n'avea, pe departe, importanța pe care a căpătat-o pe urmă.

Dacă de la Iași se cobora cineva mai jos, popasul era în orașul pe care, după legendă, Ștefan îl cerceta adesea, Hârlăul, în care i s'a născut fiul Petru, din legăturile cu o femeie de acolo. Biserica lui Ștefan se păstrează puțin reparată, dar nu așa ca să se strice urmele, prețioase, de zugrăveală din secolul al XV-lea. Se ajungea la Vaslui, care era în vază ca Iașul, —acel Vaslui, în marginea căruia s'a dat lupta de la Podul Inalt, în 1475. În grădinile proprietarului mai sânt rămășiți din ruinele Curții domnești. Biserica domnească ea însăși, foarte mult prefăcută, s'a pas-trat și ea, cu vechile ziduri acoperite de o tencuială oarbă. Acum câteva decenii Teodor Burada, un explorator foarte harnic și adesea norocos, găsi inscripția însăși a lui Ștefan.

În drumul spre Galați, pe atunci un simplu sat fără valoare economică, se întâlnea Bârladul, foarte modernizat astăzi, cu bisericile-i zguduite de cutremurul din 1802, așa încât turnurile au fost înlocuite, după sistemul odios de la București, cu înjghebări de lemn înbrăcate cu tinichea, văpsită apoi cu chinoros. Și tot așa e și în Tecuciul pomenit în actele comerciale din veacul al XV-lea.

În partea de dincolo de Siretiu, de la Suceava spre Apus, — Siretiul lui Petru-Vodă al Mușatei decăzuse cu totul — s'ar fi găsit Baia, unde e încă o biserică a lui Ștefan, de curând reparată.

Sași exploataseră „baia”, minele de argint acolo; în numele localităților vecine și în aspectul însuși al populației se simte încă lumea, venită din Ardeal, care a stat odinioară acolo. Se pare că o pecete veche a Băii datează încă din secolul al XIII-lea, de pe la 1200; orașul avea în pecetea aceasta cerbul Sfântului Hubert, patronul vânătorilor, cu crucea în frunte.

De la Baia se coborau cărăle la Roman, unde era cetatea domnească, întemeiată de Roman-Vodă. În biserică episcopală se odihnește Doamna Anastasia a lui Roman-Vodă, mama lui Alexandru-cel-Bun; poate și de aceia Romanul a fost un oraș în deosebi îngrijit de către Ștefan. Și în Ținutul acesta se întâlnește și un alt lăcaș bisericesc, ridicat, după cum avea obiceiul Ștefan, în amintirea unei biruințe împotriva dușmanului, cel de la Doljești, pe locul unde a fost înfrânt Petru-Vodă Aron.

De la Roman se trecea apoi la Bacău, Ținut de mare însemnătate din cauza minelor, a „ocnei”, unde lucrau șangăii unguri, veniți din Secuime. Bacăul e un nume unguresc, și asemenea numiri ungurești se mai întâlnesc prin împrejurimi în județ, în legătură cu Ungurii de odinioară, mai vechi decât însăși descălecarea. Regiunea ungurească era mărginită de o regiune românească, a păstorilor vrânceni. La Bacău, fiul lui Ștefan-cel-Mare, Alexandru, a ridicat biserica Precista, care există și până acum, de și, cândva, transformată. În hotarul de mai târziu, Focșanii erau numai un sat, orașul fiind clădit apoi, și pe locul satului Stoiești. Aici, pe vremea lui Ște-

fan-cel-Mare, exista numai cetatea Crăciunei, în apropierea Odobeștilor, cetate lângă care s'au dat lupte foarte grele.

Acestea sânt lucrurile pe care le-ar fi putut vedea cine ar fi venit în Moldova pe vremea lui Ștefan-cel-Mare.

VI.

Moldova din prima jumătate a secolului al XVI-lea: considerații generale.

Pentru secolul al XVI-lea trebuie să se înceapă cu Moldova, căci cea mai mare putere politică, cea mai strânsă organizare religioasă, cea mai bogată înflorire artistică și literară se găsesc aici. Dar, înainte de a arăta ce putea să se vadă în Moldova lui Petru Rareș — și se va arăta, de ce se alege acest moment, și nu altul, — e bine să se spuie care sânt izvoarele în ce privește călătoriile din care se pot căpăta informațiile.

În cei câțiva ani de stăpânire ai lui Bogdan Orbul, fiul lui Ștefan-cel-Mare, ocupat în lupte cu Tatarii, chemat adesea la hotarele țerii — și se poate zice că acestor lupte împotriva Tatarilor și-au datorit însemnătatea Ținutului Fălciului și orașul Hușului, în care se vede încă vechea biserică episcopală din vremea lui Ștefan-cel-Mare—, n'avem știri în categoria de izvoare pe care ne sprijinim. Tot așa pentru scurtul timp de stăpânire al lui Ștefăniță, fiul și urmașul lui Bogdan, acel tânăr Domn care a fost omorât, cum se știe, de boieri. Când însă după aceasta a venit Petru Rareș, lucrurile stau cu totul altfel: stăpânirea lui îndelungată, care ține de la 1527 până

la întâia întrerupere a Domniei lui, în 1538, pentru că, pe urmă, după câteva luni de petrecere în Ardeal și la Constantinopol, să se întoarcă și să mai domnească cinci ani, această Domnie care se întinde, prin urmare, peste trei decenii, este de sigur destul de importantă și, relativ, destul de liniștită pentru ca să atragă chiar negustori și călători din alte părți. A fost supt această Domnie o nouă înflorire a Moldovei: de fapt opera lui Ștefan-cel-Mare a fost continuată în ce are mai esențial și mai strălucitor prin această stăpânire a lui Petru Rareș, fiul său natural.

Pentru tot acest timp avem întâiu un călător, un Sas, care, în calitate de trimis diplomatic, a venit în părțile noastre: Reicherstorfer, care înfățișează știrile lui despre Moldova în forma unei descrieri, *Chorographia Moldaviae*, un mic tratat geografic pentru ca străinii să cunoască Moldova. Lucrarea e întovărașită și de o hartă, cea d'întăiu consacrată numai Moldovei, foarte interesantă. Textul dă, în propoziții latine, scurte, o mulțime de științe, foarte exacte, privitoare la o țară pe care Reicherstorfer în calitate diplomatică a străbătut-o de multe ori: vom reveni asupra lor.

În ce privește Țara-Românească, doar găsim câte un călător italian, cum e Della Valle, care a fost la mănăstirea Dealu și a vorbit cu călugării de aici, cari i-au pomenit de originea noastră romană. Nu trebuie să se uite însă un lucru: acești călugări cu cari a vorbit el erau foarte probabil influențați, ca unii ce se găseau lângă Târgoviște, unde era o mănăstire de Franciscani, cercetată și ea de călători, de doctrinele apusene ale Renașterii în legătură cu începuturile neamurilor. Căci noi n'avem în acest sens tradițiuni atât de vechi.

Fiindcă este de găsit un călător tipic, să ni închipuim pentru vremea aceea a lui Petru Rareș unul venind pe latura cea mai cercetată, a Hotinului. Căci în vremea aceasta Marea Neagră, își pierduse foarte mult din importanța ei. La 1453, cum se știe, Constantinopolul căzuse în mâinile Turcilor. Aceștia n'aveau, bine înțeles, niciun fel de interes să scadă comerțul Mării Negre, dar, iarăși, ei aveau tot interesul să împiedece flotele Puterilor italiene, care aveau amintiri în ce privește stăpânirea Mării Negre, de a se purta prea des prin Strâmători, așa încât între câștigul de comerț și eventuala pagubă politică ce ar fi ieșit din apariția continuă a unor galere care puteau fi armate, constituind o amenințare pentru stăpânirea turcească, Turcii au preferat să renunțe la câștigul prea scump plătit. După ce s'a luat Constantinopolul, noii stăpâni l-au colonizat cu oameni aduși din toate părțile: foarte multă lume creștină, prinșii din cutare oraș de pe Marea Neagră, care-și pierde cu totul importanța, erau luați și așezați în mahalalele Capitalei otomane. Dar aceasta niciodată nu și-a mai căpătat importanța comercială de odinioară. A fost un centru foarte important de stăpânire politică, un lagăr pentru ostași, cari la fiecare Sfântul Gheorghe porniau la cuceriri spre a se întoarce la Sfântul Dumitru, dar punctul de mare strălucire comercială care fusese odinioară dispăruse. Italienii n'au plecat din Constantinopol, ci au rămas în Pera și Galata, localități care pe urmă s'au confundat și a rămas, în partea de dincolo de Cornul de Aur, o populație de graiu italian, de religie catolică, de relații neconținute cu Apusul, însă din ce în ce mai *stabilită*. Căci, pe când negustorii stăteau înaintea o bucată de vreme în aceste regiuni și pe urmă se întorceau acasă, acum

se imobilizează locuitorii aceștia catolici în cutare suburbie, și dau astfel condițiile necesare pentru dezvoltarea unei lumi cu totul particulare, care a trăit multă vreme alături de Greci și de Turci fără a se confunda cu unii sau cu alții. Dar aceia nu făceau decât micul comerț de detaliu.

Marea Neagră ajunge astfel să fie pentru comerț aproape o Mare moartă. Aceasta mai ales după ce și celelalte centre creștine ale Mării Negre sânt cucerite de Turci și distruse prin însăși această cucerire. La 1475, câteva luni după lovitura, neizbutită, pe care beglerbegul Rumeliei, comandantul tuturor forțelor europene ale Turcilor, o încercase și care-i dete desastrul din Ianuar în smârcurile păduroase de la Podul-Înalt, lângă Vaslui, în vara aceluiași an, Caffa, acest centru al posesiunilor genoveze și, în general, al activității comerciale creștine la Marea Neagră, a fost cucerită de Turci.

Aceasta a desființat însă Caffa cu desăvârșire; ea era să învie numai după secole întregi, supt numele de Feodosia, pe vremea Ecaterinei a II-a, fără ca vre-odată să recapele, măcar pe departe, importanța pe care o avuse. În același timp Turcii și-au întins stăpânirea asupra întregii peninsule a Crimeii; Hanul tătăresc, slăpân al hinterlandului, devine vasa al Sultanului, chiar înainte ca acesta să-și fi putut atribui calități imperiale. Vechea cetate a Comenilor din Trapezunt, de unde Ștefan-cel-Mare își luase cea mai mândră dintre soțiile lui, Maria de Mangup, îngropată la Putna, acest oraș al „Sfinților Teodori”, Tiron și Stratilat, a fost cucerit și total distrus. Legătura cu Trapezuntul ajunsese în felul acesta ruptă.

La 1484, în sfârșit, a fost cucerită Chilia și Cetatea Albă, într'un moment când Ștefan-cel-Mare nu se aș-

tepta la o lovitură, fiind sprijinit pe armistițiul între regele ungar Matiaș Corvinul și Sultan, în care Moldova era cuprinsă explicit. Cu toate eforturile lui Ștefan, mai mult de un an de zile, ceia ce l-a silit să facă actul de închinare față de Poloni, care zăbovise până atunci, cu toată intervenția lor, întâiu fără importanță și al doilea trădătoare, — Polonii tinzând să înlături pe Domnul moldovean, care și-a răsbunat pe urmă în Dumbrava Roșie din Codrii Cosminului—, Turcii au rămas stăpâni și pe Cetatea-Albă și pe Chilia, și, iarăși, din una, cât și din alta, nu s'a mai ales nimic supt raportul comercial. Populația din Cetatea-Albă a fost ridicată cu grânada: parte a fost vândută ca robi, parte așezată, cum am spus, în noile suburbii ale Constantinopolului.

Acum, în Marea Neagră se expunea cineva la atâtea supărări din partea deosebiților agenți ai Impărăției turcești, cu toate privilegiile de comerț pe care și Veneția și Genova le căpătaseră de la Turci, cu toate capitulațiile, mai bine garantate, încheiate întâiu între Franța și Impărăția turcească... Administrația Turcilor moștenise toată corupția administrației bizantine, adăugându-i instinctele prădalnice ale populației de jaf din centrul Asiei. Venețienii preferau să facă, în Orient, comerțul și în altă direcție, iar Genovesii au plecat cu desăvârșire din Marea Neagră. Aceștia păstrau în Răsărit insula Chios, iar Venețienii Creta, Ciprul, și în jurul acestor insule își exercitau ambii comerțul, cercetând și Constantinopolul, dar netrecând dincolo de oraș, în apele Mării Negre.

S'a vorbit mai mult de aceasta pentru că e bine să ni dăm sama de condițiile generale de istorie universală în care s'a dezvoltat viața politică, economică și culturală a țărilor noastre.

În ce privește negoțul Ardealului, de la o bucată de vreme el e în scădere. Timpul de mare înflorire este fără îndoială epoca lui Ștefan-cel-Mare. În a doua jumătate a veacului al XV-lea e un moment când se poate zice că negoțul Sașilor, slăbind în Țara-Românească, se întărește în Moldova, Negustorii brașoveni se întâmplă să cerceteze mai mult pasurile grele ce duc către Răsărit decât pasurile, mai ușoare, altfel, de trecut, care duc către Sud. Prin urmare pe calea prin Tulgheș, dar și mai ales prin Oituz, merg atâtea cară de comerț ale Brașovenilor, și, iarăși, comerțul Bistriței cu Moldova e foarte puternic pe vremea lui Ștefan, de și, din nenorocire, socotelile Bistriței pentru această epocă nu ni s'au păstrat.

La începutul secolului al XVI-lea, relațiile de comerț cu Ardealul au slăbit însă, și motivul trebuie căutat în însăși situația Ardealului. El nu se mai află în aceea stare de liniște pe care o avuse atâta vreme cât fusese legat de coroana Ungariei, purtată cu siguranță și strălucire de un om ca Matiaș Corvinul, de și Ardealul avea stăpânire deosebită supt un Voevod, — unul dintre aceștia, Ștefan Báthory, o importantă personalitate militară, sprijinind une ori pe Ștefan-cel-Mare în luptele lui.

După moartea lui Matiaș, succesorul lui fu un Iagelon din Polonia, Vladislav, suflet pasiv și fără resort — Ungurii îl numesc „Dobje”, pentru că la fiecare prilej spunea „bine”, „dobrze”. Năvălirea turcească în părțile acestea devine de acum posibilă și din cauza slăbiciunii vădite a regelui, care se transmite și fiului său, Ludovic al II-lea, cel ce moare în lupta de la Mohács, când se pierde regatul Ungariei.

Se ivește atunci îndoială în ce privește soarta vii-

toare a Ardealului. Ce se va face cu dânsul? Încotro se va îndrepta? Care va fi acoperemântul siguranței sale?

Încă de supt stăpânirea acestui Ludovic, provincia capătă înfățișarea unui teritoriu autonom. Armata ardeleană se deosebește tot mai mult de cea ungurească propriu-zisă. Când Turcii lui Solimancel-Măreș atacă Ungaria, această armată, supt Voevodul Ion Zápolya, om bogat, având legături cu Polonia, ca unul ce era din Ținutul Zipsului, nu ia parte la desperata defensivă. Acest Slav, cu numele abia ungarizat, are atât de puțin patriotism unguresc — ca să întrebuițăm un terimin contemporan—, încât consimte să vadă Ungaria prăpădindu-se supt ochii lui. După înfrângere, Voevodul Ion Zápolya trage nădejdea să capete coroana ungurească; pe când o parte dintre nobili aleargă, în puterea unui pact de familie încheiat între Habsburgi și Iageloni, spre acel Ferdinand de Austria, fratele lui Carol Quintul, alții aleg pe Zápolya, și din această scisiune va rezulta acea orânduire ultină care va da Habsburgilor Nordul, Vestul și Sudul Ungariei de odinioară, iar Ardealul și Ținuturile vecine, „comitatele exterioare” până la Tisa, vor rămânea, o bucată de vreme, cu toatele ale lui Zápolya. Când Sultanul Soliman va interveni din nou, cu o puternică armată, el va fi în stare să așeze, după moartea premajură a lui Ioan Zápolya, pe fiul lui, Ioan Sigismund, căruia Turcii, cari se tot gândiau la Sfântul Ștefan, îi ziceau „Regele Ștefan”, pentru ca, după trecere de câțiva ani, Soliman să se hotărască a întemeia un pašalâc la Buda. După pašalâcul acesta va veni apoi cel de Timișoara, precum și stabilirea unui beg la Seghedin, a altor begi la Solnoc și în părțile vecine.

O Ungarie turcească se așează astfel la mijloc, despărțind Ungaria austriacă a Vestului de Ungaria răsariteană a lui Ioan Zápolya și a succesorului său, care își va târâ o existență miserabilă, mai totdeauna slăbit de boală și incapabil de a governa.

Acum, împărțirea aceasta nu s'a făcut ușor, ci au fost lupte îndelungate. O parte din populația din Ardeal era pentru Habsburgi: Sașii rămân ferdinandiști, considerând pe Zápolya ca pe trădătorul creștinătății; nu-i recunosc titlul de rege care resulta din alegerea lui și din recunoașterea Turcilor; pentru dânsii el e „Janos Waida”, și împotriva lui sânt gala, oricând. Aceasta a dat prilej Domnilor noștri să pătrundă în provincie. Petru Rareș a străbătut-o de mai multe ori, având de la Ștefan-cel-Mare ca moștenire Ciceul și Cetatea-de-Baltă, una reprezentând un vast domeniu, cealaltă cuprinzând cel mai important bâlcu din mijlocul Ardealului. Rareș și-a întins posesiunile la Reteg și Rodna; Vlădicii cari se sfințiau la Suceava stăteau la Vadul Someșului; Bistrița trebuia să plătească censul Sfântului Martin Românului din Moldova, și Vodă a intrat în cetatea care nu i-a fost cedată deplin, și, dacă n'a putut să instaleze aici pârcălabii săi moldoveni, el s'a înfățișat în forma unui senior care vine să vadă posesiunile sale. În orice cas, Bistrița a stat supt aripile, une ori foarte nervos cutremurate, ale Domnului Moldovei. Acesta a asediat Brașovul, a ținut supt dependența sa, cu desăvârșire, pe Secui, cari stătuseră și față de Ștefan-cel-Mare în atârnare de vasalitate și-l ajutaseră în luptele lui, nu în calitate de contingente trimise de regele Ungariei, ci ca oameni supuși la chemarea Voevodului român. După expediția aceasta el a cules vama la Prejmer, nu ca ocupant, ci ca Domn al Moldovei. Izvoarele contemporane spun că, sprijinit

pe Secui și pe populația românească, el ar fi fost în stare oricând să se înscăuneze în Ardeal.

Însă toate aceste împrejurări nu favorisau negoțul Sașilor, căci situația variază de o zi pe alta. În cunoscutele momente Petru era învingător la Feldioara și dispunea de Ardeal; într'alt moment se schimbau împrejurările, silindu-l să urmeze altă politică. Așa încât, încă o dată, negoțul săsesc e îngustat din cauza situației nelămurite și veșnic schimbătoare în Ardeal, pe când el se întâlnește din părțile polone, și călătorii, prin urmare, vin mai mult din acestea.

În privința aceasta câteva lamuriri asupra regelui polon ca să se înțeleagă de ce importanța lui față de Moldova este mai mare acum decât înainte.

Am văzut că Polonii se așezaseră în Galiția abia în jumătatea a doua a veacului al XIV-lea, pe de o parte răspingând pe Tatauri, pe de alta înlăturând ultimele stăpâniri rusești ale Coriatovicilor, și că, după stabilirea lui Casimir-cel-Mare în Galiția, a urmat reunirea dinastică a teritoriului ruso-lituan cu Polonia.

În afară de greutățile colaborării cu Lituania și Rușii, cari absorbiră pe cei d'întăiu, trebuia, pentru ca Polonia să se fixeze, stabilirea de raporturi normale față de Impărăția turcească. Dar pentru aceasta era necesar alt lucru: ca Moldova ea însăși să-și fixeze situația ei față de această Impărăție. Cu toate că după doi ani de la luarea Constantinopolului Petru Aron, Domnul Moldovei, a fost silit să trimeată tribut Turcilor — avem și astăzi actul slavon, căci Turcii țineau și cancelarie slavonă, care constată această legătură —, cu toate acestea Ștefan-cel-Mare nu mai urmează pe căile lui Petru Aron, și, când Moldova a fost năvălită la 1475 de Sultan, i se cerea

răspunderea acelei îndatoriri bănești pe care predecesorul lui, scos din Scaun de dânsul, le luase față de Sultan. Și în campania din 1476 Turcii s'au înfățișat ca oameni cari au drepturi încălcate de un rebel față de dânsii, dator să plătească datoriile acumulate. Inșă Ștefan n'a devenit tributari al Impărăției decât spre sfârșitul vieții sale, când a văzut, nu numai că Polonia nu-l pot ajuta să recapete Chilia și Cetatea-Albă, dar că au gânduri rele față de Moldova.

Când regele Ioan Albert vine să asedieze Suceava, supt impresia puternică a acestei trădări Ștefan a încheiat legătura cu Turcii, și trupele din cetățile de jos, pierdute, merg ca avangardă în Ținutul vecin al Poloniei. Astfel, având nevoie de Turci ca să capete Pocuția, pe care a și ocupat-o, Domnul moldovean a trebuit să plătească tribut.

Tributul e probabil că l-a răspuns numai când n'avea ce face, de și nu trebuie să considerăm lucrurile cum le considerăm astăzi, când există alt sentiment de onoare, și, totuși, anumite planuri economice de hegemonie echivalează pe deplin cu legăturile dependenței de odinioară. Dar, când Moldova rămâne tributară Impărăției turcești, supt Bogdan Orbul, se puteau crea și relații durabile între regatul polon și lumea turcească. Intre Turci și Poloni fuseseră o bucată de vreme neînțelegeri în ce privește însăși situația de vasalitate a Moldovei, fiindcă Polonia pretindeau că țara e un Palatinat al regalității lor și mergeau atât de departe încât chemau pe „Palatin” să iea parte la alegerile de rege; năvălirile polone în Moldova erau făcute, nu ca din partea unui străin care invadează, ci ca din partea unui suzeran care vine să afirme drepturile lui. Niciodată Polonia, până în epoca lor de decădere, în veacul al XVIII-lea,

n'au părăsit cu totul aceste pretenții. Cu toate acestea, când Moldova a ajuns în atârnare statornică față de Impărăția turcească, firește că aceste pretenții au rămas în domeniul teoretic, rămânând să fie reluate numai când Domnii noștri se ridicau împotriva Turcilor. Avem tratatele pe care le-a încheiat Ioan Albert și urmașii lui cu Sultanii, avem privilegiile de negoț pe care le acordau în schimb stăpânitorii din Constantinopol negustorilor poloni.

Din acel moment negoțul Polonilor, din Răsărit, a luat locul negoțului Sașilor, de la Apus. Și în același timp partea răsăriteană a Moldovei a câștigat o importanță pe care n'o avuse până atunci, în dauna părții apusene, care, din cauza scăderii vitalității Ardealului, trebuia să sufere și ea o scădere corespunzătoare.

VII.

Supt Petru Rareș, în Moldova

Venim la ceia ce s'ar fi putut vedea de un călător în Moldova lui Petru Rareș, și începem drumul lui din acel punct foarte important pe vremea aceasta care e Hotinul.

Cetatea, care odinioară avuse o însemnătate mult mai restrânsă, ajunsese, grație comerțului neconținut cu Polonia, să capete un rol deosebit în viața comercială și economică a Moldovei. Era, cu excepția Cetății-Albe, care nu e de origine moldovenească, cea mai frumoasă cetate a Moldovei întregi. În locul zidirii anterioare, care trebuie să fi fost de proporții mai restrânse, se întemeiase, la începutul veacului al XVI-lea, una într'adevăr impunătoare, care și astăzi se ridică în cea mai mare parte, cufundându-se numai acoperișul, în apropiere imediată de malul Nistrului. E făcută după acea datină care se întâlnește în toată Peninsula Balcanică, și în vremea bizantină, și în vremea turcească, așa-numitul *opus reticulatum*: un cadru de cărămidă așezată pe muche încunjură un bolovan cufundat în ciment. Se câștigă astfel o înfățișare care scutește de pictură și de alte elemente decorative. De departe se disting foarte bine liniile roșii ale cărămidizilor amestecându-se cu linia sură a bolovanilor și cimentului.

Cetatea era foarte întinsă, cuprinzând și un parclis care a rămas încă în zidurile sale. La uși și la ferestre sânt cadre gotice foarte îngrijit sculptate.

Erau acolo în chip permanent un număr de ostași de țară și foarte probabil și tunuri. Căci Petru Rareș e cel d'întăiu Domn al Moldovei care a avut la îndemână mai multă artilerie, pe care însă n'a putut-o întrebuința cum se cuvine: tunurile ce i-au cazut în mână în lupta de la Feldioara, de la Sașii cari țineau cu regele Ferdinand, au fost pierdute mai târziu, în cea mai mare parte, în lupta de la Oberlytyn, cu Polonia, pentru Pocuția.

Supt cetate era vama. Știm care era sistemul. De la vama din Hotin s'a păstrat în veacul al XVI-lea ceva socoteli, traduse în limba polonă pentru un proces la Liov: ele arată circulația întinsă care se făcea pe vremea aceea. De sigur însă că de la 1550 înainte circulația avea un caracter deosebit de cel pe care-l putea întâlni călătorul în întăia jumătate a secolului. Pe atunci vameșul se pare că era încă dintre oamenii de țară; mai târziu însă s'au întrebuințat negustori, oameni de afaceri din Răsărit: Domnia dădea în arendă vama, și se presintau capitaliști orientali, Greci, Levantini, Ragusani, cari luau în arendă acest principal venit al Domnilor Moldovei.

Pe vremea lui Petru Rareș începuse abia acest drum al bogaților în monedă din părțile răsăritene. Dar pe la 1550-60, supt Alexandru Lăpușneanu, va ajunge foarte bogat, tocmai prin faptul că ținea vămile Moldovei, cineva al cărui chip se poate vedea și astăzi, în calitate de ctitor, pe zidul bisericii moldovenești din Liov, Constantin Corniact, care știa și grecește și italienește și avea legături cu lumea răsăriteană ca și cu cea apuseană. Apoi Cretani, Ci-

prioți, locuitori din Rodos vor avea un rost tot mai mare în viața comercială a Moldovei.

Pe vremea lui Petru anume Greci jucau totuși un rol important în părțile noastre. În corespondența diplomatică a epocii se pomenește adese ori un Dimitrie Chalkokondylas, pe care Sultanul îl trimetea în părțile acestea pentru a face negoț cu Moscoul sau Moscova. Aici în Moscova se găseau anumite blănuri care se vindeau numai în aceste părți; mai târziu se vor pomeni cele de „vulpe albastră”, foarte mult prețuite; în același timp dinți de pește, poate bagă (carapace de broască țestoasă). Cu astfel de cumpărături pentru Sultan era însărcinat acel Chalkokondylas, „mare negustor” al Sultanului, post care nu se întâlnește până la începutul veacului al XVI-lea. Il vedem umblând neconținut de la Constantinopol la Moscova, cea ce dovedește valoarea cea mare a unei circulații comerciale, pe deplin asigurată acum, între Bosfor și regiunile interioare ale stepei rusești.

Acum, pe lângă cetate, cu cei doi pârcălabi, pe lângă „biroul vamal” cu vameșul sau „mitnicul”, cum i se zicea în slavonește, era orașul însuși care se întemeiase supt cetate. Terminul oficial pe vremea aceea era „podgrad” (*pod*: slav. *supt*, *grad*: cetate) Aceasta era una din formele de alcătuire a orașelor. Pentru necesitățile cetății înseși se așezau anumiți negustori, la cari se adăugiau mereu alții.

Cel d'întăiu fel de negustori era, dată fiind setea păzitorilor Hotinului, pe care apa Nistrului n'o putea sătura, cârciumarul sau posadnicul, cu posadnicele care nu vindeau numai vin, ci și ce mai cere omul după ce a băut prea mult vin, cum spune și cântecul popular în legătură cu cârciumele cele mai cercetate. Pe lângă posadnici și posadnice se a-

dăugiau însă și meșterii cari dregeau armele, lucrurile de îmbrăcăminte; astfel lucrători de arce, șele, curele, de unde a venit numele de sahai-dăcari, care se întrebuintează și astăzi; erau și croitori, cizmari, etc.

Toți acești meșteșugari sânt așezați în *bresle* sau *frății*, căci breaslă e „bratsvo”, care vine de la „brat” „frate”; terminul corespunde cu „confraternitate”, cu *Bruderschaft* din Apus. Breslele acestea, natural, pentru un oraș mic ca Hotinul, aveau o importanță mai slabă decât în orașe ca Iașii, de exemplu, unde ele se desvoltă pe deplin, având în frunte un staroste sau un „bătrân” și un vătaf, încasator de venituri. Pentru că breasla avea veniturile ei. Era și o biserică de care se îngrija breasla, dând lumânările, plata preoților, iar de hramul bisericii, al sfântului patron al breslei, era o serbare specială. Pecetea breslei purta și chipul sfântului patron al ei, fiindcă, atunci când se întemeia, ea avea și un caracter sacru, religios: era făcută cu învoirea Mitropolitului, și în condica breslei se găsea totdeauna în fruntea celorlalte acte recunoașterea breslei de către acesta.

Adaug că breslele erau de toate categoriile; funcționa chiar și o breslă a „mișeilor” sau a calicilor, un sindical, să zicem, al acestora. Firește că breasla calicilor nu era decât în orașele unde existau biserici multe.

În totalitatea lor, orășenii nu formau o comună, cum sânt cele din Apus, care s’au răscumpărat de la seniorul lor ori au căpătat de la dânsul părăsirea unor anume drepturi pe care acesta le avuse mai înainte, sau, în sfârșit, s’a întemeiat spontan, cu voia seniorului, ba, une ori, împotriva seniorului.

Un mare neajuns al vieții noastre trecute a fost

lipsa de autonomie a oraşului şi incapacitatea lui de viaţă spontană, căci în orice organizare care nu se bucură de autonomie se produce şi neputinţa de a produce elemente de spontaneitate.

Oraşele fuseseră găsite de Domnie: prin urmare ea moştenise sistemul anterior, mai adese ori sistemul Galiţiei decât cel din Ardeal. Pe de altă parte, Domnul, care avea atribuţiuni foarte întinse, a căutat, instinctiv, să restrângă şi dreptul oraşelor de la început. De exemplu, în ce priveşte judecata, oraşele aveau înainte dreptul german de Magdeburg, pe la 1400; dar, în locul acestui drept, care era deosebit de dreptul ţeranilor, aceştia ţinându-se de obiceiul pământului—, Domnul a încercat să introducă dreptul bizantin. Dreptul de Magdeburg nu se mai întâlneşte pomenit de la o bucată de vreme.

În fruneta oraşului, la Hotin ca şi aiurea, era un şoltuz, nume trecut din Silesia, prin Polonia, la noi. Acest şoltuz înlocuia pe vechiul jude. În Ţara-Românească, cuvântul jude s'a păstrat, pe când în Moldova cuvântul străin a dominat de la început. Pe lângă acest şoltuz sau *voit*, cum i se zicea, după un cuvânt polon, sinonim, se întâlnea un Sfat de consilieri comunali, cum am zice în timpul nostru, cari se numiau pângari (*Bürger*). Pângarul s'a păstrat până foarte târziu, dar într'o situaţie tot mai scăzută, şi, de unde la început era un cuvânt de cinste, la sfârşit, pentru că pângarul făcea slujbă de vătăşel, fugia lumea de această calitate. Resturi de pângari în amintiri de familie am apucat şi eu.

Acum, rostul acestor oameni nu se întindea asupra administraţiei întregi a oraşului, pentru că Domnul izbutise să capete anume drepturi în viaţa aceasta municipală; funcţionari domneşti, cari se vor înmulţi

din ce în ce mai mult, vor îndeplini rosturi care aparțineau întâiu acestor modești „magistrați”.

Cei mai mulți supravegheau târgurile care se țineau acolo. În ce privește fixarea locului unde se țineau târgurile, mai târziu se cerea totdeauna și un privilegiu de la Domnie. Târgul era împărțit, cum e și astăzi în multe părți, după vânzarea ce se făcea în fiecare piață: Târgul Cailor, Târgul Vitelor, Târgul Grânelor. În afară de aceasta voiții-șoltuzi și pârgarii țineau condica orașului. O astfel de condică e pomenită pe la începutul veacului al XVII-lea la Târgul-Neamțului. Ea se numia „catastiful târgului”. Căutare act polon din a doua jumătate a veacului al XVI-lea arată că voiții și pârgarii aveau și anume chemări, în ce privește schimbarea banilor. Venind banii din toate părțile, schimbul, „valuta”, cum am zice noi, era în mâna acestora; cel puțin prin veacul următor era un dregător special care se numia „schimbătorul târgului”, deci un zaraf oficial.

Fjindcă a venit vorba de bani, negustorii trebuiau, de la cel d'întăiu pas făcut la noi, să se îngrijească și de monedă curentă. Pe cea din Muntenia o cunoaștem. Se pare că avem monedă moldovenească încă de pe vremea lui Petru-Vodă, fiul Mușatei, pe la 1380. Și ea continuă să circule în tot decursul veacului al XV-lea și la începutul celui al XVI-lea. Monedă curentă, nu numai politică; nu ca un mijloc de afirmație a independenței, ci ca unul de circulație economică și de folos pentru Vistierie. Cunoaștem destule monezi vechi, și în săpăturile care se fac ici și colo se mai găsesc comori.

Moneda aceasta e întru toate după sistemul german introdus în Polonia, cea munteană fiind mai mult supt influența sistemului german trecut prin Ungaria și Ardeal. Astfel *groșul* german din evul

mediu este unitatea întrebuințată și aici. Banii moldovenești de aramă și de argint ca și cei munteni, sânt suptiri; cei d'intăiu poartă stema Moldovei: precum pentru Muntenia este vulturul care se sprijină pe o stâncă și floarea de crin în legătură cu monetăria ungurească ori poate și cu anume pretenții ungurești asupra „Transalpinei” vasale, în Moldova figurează bourul cu steaua între coarne; de jur împrejur e o inscripție ca în principatul vecin. Forma latină a acestei inscripții se schimbă cu vremea într'o formă slavonă, fără să se poată spune însă că inscripția latină merge numai până la o dată, după care începe cea slavonă, pentru că se pare că în același timp se întrebuința, în legătură cu situații pe care nu le cunoaștem, sau cu împrejurări care se schimbă, și inscripția latină și cea slavonă.

În ceia ce privește banii străini, în vremea aceasta ei erau autentici — într'o epocă mai târzie, monetăria Moldovei obișnuia să și falsifice banii străini, în legătură cu plata unor ostași aparținând țerii ai cărui bani se falsificau. Ei veniau din mai multe părți. Cei turcești nu lipsiau. În veacul al XV-lea era mult mai căutat banul care venia din coloniile italiene ale Mării Negre, în special *ianuini* sau banii genovesi din Caffa, așa-numitele „ruble tătărești”. În afară de acesta era cel care venia din Ungaria, florintul, cum se zicea odinioară. Banul acesta se chema în forma slovenească prescurtată, din acte: *ug*, adecă ban unguresc; deci s'a zis, la noi, pe urmă, românește, „ughî”.

Când, la cumpărături, voiă cineva să arăte că este vorba de „bani gata”, se zicea, în slavonește: „ughigotovi”. Talerul german aparține unei epoce mai târzii, fără să fie exclusă întrebuințarea banilor germani în epoca lui Petru Rareș. Socotirea prețurilor

obiectelor servind în loc de monedă avea un nume deosebit în obiceiurile comerciale: se zicea *a buciului*.

Vom adăugi că Petru Rareș era un Domn foarte bogat și putea în anume împrejurări să figureze în viața politică și ca un împrumutător pentru stăpânitori mult mai liberi și mai puternici decât dânsul. Așa s'a întâmplat când, în a doua Domnie, era gata să se ridice împotriva Sultanului, să-l prindă și să-l dea în mâinile cruciaților, și Electorul de Brandenburg, Ioachim, care trebuia să fie șeful expediției pentru recâștigarea Ungariei, intră în legături cu Petru, care i-a făcut un împrumut, dându-i pentru o parte boi. Zapisul de la Ioachim de Brandenburg s'a purtat pe la multe judecăți în deceniile următoare și chiar prin secolul al XVII-lea.

În ce privește *exportul*, Moldova trimetea în străinătate, și pe la Hotin, mai ales pe acolo, produsele animale: boi. Boinii aceștia moldovenești erau foarte căutați. Polonia era plină de dâșii. De multe ori transporturi treceau prin țara vecină ca să ajungă la Danzig, de unde se trimeteau în alte părți, în Anglia și aiurea. De la Danzig importam, în schimb, lucruri de metal: sânt, până târziu, clopote la noi, care, alături de cele turnate în Ardeal, vin de acolo, de la Danzig.

Grâul și produsele noastre agricole pe vremea aceea nu treceau granița, agricultura fiind mărgenită la nevoile țerii. Se pare că se făcea o cultură de grâu mult mai mare decât în timpurile noastre, porumb neconsumându-se încă.

Ce primiam noi din Polonia se poate vedea foarte bine din rămășițele de registre de vamă de care am vorbit, de prin anul 1590, și prin seria întreagă de

documente care stabilesc istoria relațiilor dintre Poloni și Moldoveni.

În general importul era mult mai mic decât exportul. Stofele cele scumpe, de care aveau nevoie Domnii noștri, boierii cari-i încunjurau, clerul superior, se aduceau, și pentru Poloni, din Răsărit. Și anume din atelierele mari păstrate de pe vremea Bizantinilor sau, după ce Impărăția turcească, prin dominația ei necruțătoare, a izbutit să ruineze viața industrială, dacă nu și cea comercială însăși, a Imperiului, stofele acestea veniau din Veneția, mare furnizoare și de hârtie, și de câteva alte fabricate, a Orientului întreg. Brocardul venețian era întrebuințat de obicei. Dar pentru secolul al XVI-lea legăturile acestea sânt încă foarte puține: vechiul comerț italian fusese ruinat; noul comerț italian nu câștigase încă situația lui de mai târziu. Când se va ajunge la aceasta, vor veni și galbeni „venetici”, cea ce înseamnă: din Veneția.

Un alt produs de export, dar în altă direcție, erau porcii. Se trimeteau în Ardeal. Negustor mare de porci a fost, astfel, Alexandru-Vodă Lăpușeanu, care-i transporta la Bistrița și Brașov, unde mergeau, de altfel, și boii moldovenești.

Când știm acuma ce putea să însemne un oraș de graniță, să urmărim pe negustorii cari porniau de acolo cu carele, pe drumuri care nu erau pietruite. Călătoriile se făceau deci cu multă greutate, pe carele cu boi, și, firește, cu popasuri dese. Era un desavantajiu pentru negoț, dar un avantajiu pentru înmulțirea și dezvoltarea orașelor în țara noastră. Dacă negoțul s'ar fi putut face pe un drum mai bun, popasurile ar fi fost mai rare, pe când așa, după câteva ceasuri de trudă, trebuia ca omul să se oprească într'un oraș spre a se odihni.

Drumul Hotinului mergea la Iași, și un alt drum vechiu: prin Dorohoiu și Botoșani, țintia iarăși la Iași.

Căci drumul prin Galiția, natural, n'a dispărut, nici pe vremea lui Petru Rareș, de și acestălalt, de la Hotin, îi făcea concurență. Orașele din Nordul Moldovei nu se dezvoltă însă prea mult până la începutul veacului al XVI-lea, ori și în epoca lui Ștefan-cel-Mare.

Ajungând negustorul la Iași, orașul lui Petru Rareș se deosebia foarte mult de ce fusese el, în secolul al XV-lea, precum și Suceava, Capitala cea veche, avea și ea o dezvoltare pe care veacul anterior nu o cunoscuse.

În ce privește rostul celor două Capitale una față de cealaltă, se poate spune că părerea care atribuie lui Alexandru Lăpușneanu „mutarea Capitalei” la Iași este cu totul greșită, de și s'a dat numele de Lăpușneanu străzii principale din Iași, socotindu-l ca întemeietorul acestei reședinți. În secolul al XVI-lea, Domnul era, de cele mai multe ori, un drumeț și se strămuta din loc în loc ca să dea sentințe; căci, circulația fiind grea și oamenii neputând să se strămute departe ca să-i vie înainte, Domnul își schimba scaunul de judecată. Același lucru se întâlnește pentru câte o altă regalitate europeană, în timpuri mai depărtate: de exemplu pentru Anglia secolului al XIII-lea, pentru Ungaria lui Andrei al II-lea, contemporană. Astfel, Domnii noștri având case domnești pretutindeni, fiind datori să se prezinte când într'un loc, când într'altul pentru a împărți dreptatea, nu se poate vorbi la început de o Capitală statornică. Pe de altă parte, Capitala din timpul nostru presupune o mulțime de oficii, de funcționari, pe când pe vremea aceea, când toate se făceau prin delegație, numindu-se un ispravnic pentru o sarcină,

cât sarcina însăși ținea, lucrurile acestea toate nu existau. Dar din documente se constată foarte bine că Domnii stăteau une ori la Iași din motive în mare parte militare: în relație cu incursiunile tătărăști în Basarabia, cu primejdia ce venia de la Nistru din partea păgânilor tatari, sânt în veșnică mișcare.

Orașul Iași se numește în cutare documente Stepanovița, fiindcă biserica domnească și Curtea de lângă dânsa fuseseră întemeiate de Ștefan-œl-Mare, socotit, prin urmare, ca un ctitor al orașului. De și „Iaspar” ființă, cum ’am spus, și înainte de Ștefan, i se mai zicea și Forum Philistinorum, fiindcă a existat în vechime o populație a Iașilor, a Iazigilor, care purta și numele de Filistenii, cules din Biblie.

Foarte cercelat pe vremea lui Ștefan, orașul rămâne așa în zilele lui Bogdan, care a stat mai mult prin părțile de Sud-Est decât în cele de Nord, având să-și ducă lupta, pomenită, împotriva Tatarilor. În Iași, biserica lui Ștefan e Sf. Nicolae de lângă Curtea Domnească, în șesul Bahluiului, care nu era, firește, canalizat atunci. Dincolo de cursul lui, era Cetățuia, unde fusese vechea biserică a celor d’întăiu așezări în părțile acestea. Petru Rareș — și aceasta merită să fie relevat — n’a construit el însuși în Iași, ci, în vremea lui, de un fruntaș boier s’a făcut biserica aceia care exista lângă clădirea de acum a Teatrului Național, pe locul unde s’a făcut instalația tehnică a Teatrului, biserica Dancului. Vechimea zidirii se vedea și din faptul că era cufundată în pământ.

Dar numai când Domnia trebui să se razime pe Turcii din Chilia și Cetatea-Albă, Iașii au fost preferabili Sucevei, precum, în Muntenia, Bucureștii, fiind mai aproape de Turcii din Giurgiu, acest oraș

a fost preferat Târgoviștii, expusă năvălirii pribegilor din Ardeal.

Suceava însăși se înfățișează mai bogată în epoca lui Petru decât înaintea lui. Dacă de la Alexandru-cel-Bun rămăsese biserica Mirăuților, pe care Ștefan-cel-Mare a prefăcut-o, dacă, lângă această biserică, existau Curți domnești, datând din secolul al XV-lea, cele mai frumoase biserici sucevene vin din epoca lui Petru Rareș. Astfel e biserica Sf. Dumitru, care în liniile ei generale se păstrează până astăzi, înfățișând, într'o formă deosebit de frumoasă, stema Moldovei deplin înflorită. Tot așa biserița pe care a întemeiat-o Doamna lui Petru Rareș.

Aceasta, Elena, căpătase, prin donația soțului, veniturile Botoșanilor, cari până la anume punct din Domnia lui Rareș erau încă un sat. Dar, când veniturile au fost ale Doamnei, o femeie foarte pricepută, ambițioasă și iubitoare de clădiri religioase, ea a înălțat sfintele lăcașuri care vin din această epocă și pe care călătorii le vor fi privit cu admirație. De o parte era biserica Uspeniei sau Adormirii Maicii Domnului, făcută de dânsa ca și Sf. Dumitru din Suceava; pe de altă parte, biserica Sf. Gheorghe, zidită în același timp. Aceasta a fost răzăluită din tencuială spre a i se restitui forma primitivă, de și supt cealaltă era mai chipoasă, iar Uspenia este încă așa cum a fost făcută de ctitori.

De alminteri această regiune putea să aibă un interes deosebit pentru Vodă, fiul Rareșoaii din Hârlău, al unei neveste de negustor care primia din când în când pe Ștefan-cel-Mare. Acolo, la Hârlău, se întâlnește o clădire specială făcută de Petru-Vodă la locul de origine al mamei sale și unde se zice că însuși văzuse lumina zilei.

Tot în Hârlău e și o veche biserică a lui Ștefan-cel-

Mare, refăcută, și am văzut înuntru picturi interesante din veacul al XV-lea. Pe din afară biserica e reparată; pe d'inăuntru a fost lăsată neatinsă.

Petru Rareș, de altminteri, și-a întins atenția asupra regiunii nordice a Moldovei în ce privește clădirile, din care cauză, la Baia, pe lângă biserica lui Ștefan, care a fost iarăși reparată în timpul nostru, este aceia, încă nereparată, a lui Petru Rareș. Dacă la Piatra-Neamț avem biserica Sf. Ioan, foarte frumoasă, de pe vremea lui Ștefan, Petru Rareș figurează și 'n împodobirea orașului Roman. Acolo era o biserică foarte veche, din epoca lui Ștefan-cel-Mare, dar împodobirea i-a fost adausă de Petru-Vodă. Și, în sfârșit, el ar fi putut clădi și la Putna lui Ștefan, care aici își fixase locul de îngropare, pentru ca toți acei cari se vor ținea mai aproape de dânsul să-și afle un mormânt. Petru a simțit însă ambiția de a-și avea loc de înmormântare deosebit. Și pentru aceasta a ales o mănăstioară așezată lângă Siretiu, Sf. Nicolae din Poiană, unde era înmormântată, alături de anume boieri din veacul al XV-lea, mama lui Ștefan, Doamna Oltea, căreia i s'a zis Maria. În timpurile din urmă Petru Rareș a izbutit să facă din biserica de la Pobrata una din cele mai frumoase ale Moldovei. Ea are un caracter deosebit de acela al epocii lui Ștefan: e mai spațioasă, mai înaltă; cuprinde, pe lângă pridvor, pe lângă pronaos sau tinda femeilor, o încăpere deosebită, făcută anume pentru îngroparea lui și a soției: și astăzi se văd admirabilele morminte de marmoră care au cuprins trupurile celor doi soți domnești, la dreapta, la o înălțime oarecare de-asupra solului, cum era obiceiul.

Afară de aceasta pictura este de o foarte mare frumusețe. Pictura aceasta moldovenească din epoca lui Petru Rareș se poate vedea mult mai bine în a-

celea din zidirile Moldovei-de-Nord care, o bucată de vreme, s'au găsit în pribegia austriacă și au fost reunite acum patriei românești, în Bucovina. Și mai ales în două biserici pe care un călător din veacul al XVI-lea le vedea în toată strălucirea lor. E, pe de o parte, Moldovița, iar, pe de altă parte, în înfățișarea ei actuală, Voronețul.

Moldovița își datorește începuturile ei Domniei lui Alexandru-cel-Bun: din vechea construcție sânt numai ruine, și biserica actuală, foarte bine păstrată,— războaiele se pare că n'au adus niciun fel de stricăciune pe acolo —, se datorește epocii lui Petru Rareș. Sânt, între altele, pe lângă pictură, foarte frumoasă, elemente decorative care nu se întâlnesc în alte biserici: un fel de cadru de lemn aurit se vede, astfel, de-asupra porților când se trece dintr'o parte a bisericii la alta.

Voronețul a fost făcut chiar de Ștefan-cel-Mare, dar pictura exterioară e datorită epocii lui Petru Rareș. Pe când pe vremea lui Ștefan podoaba pe din afară a clădirilor bisericesti se făcea prin alternarea între cărămidă și piatră și prin discurile de smalt, aicea pictura se desface pe un fond albastru palid, de toată frumuseța.

Precum lui Petru Rareș îi plăcea să zidească, așa și boierilor lui. În deosebite părți ale Moldovei rămase totdeauna supt Români, ca și în Bucovina, se găsesc clădiri de ale boierilor din vremea lui Petru: de exemplu la Hbrodnicieni, la Arborea, de și acel Arbore al cărui chip se păstrează, împreună cu al copiilor lui, pe zidul din fund al bisericii, aparține unei epoce ceva mai vechi.

VIII.

Dregătoriile românești în veacurile al XIV-lea până în al XVI-lea.

Călătorul care ar fi venit în veacul al XV-lea în țerile noastre, în epoca lui Ștefan-cel-Mare și chiar înainte de această epocă, în Domnia lui Alexandru-cel-Bun, ar fi găsit începutul unei orânduiei de Curte. N'aș zice și: orânduire a funcțiunilor, căci pe vremea aceea, dacă o Curte exista și avea proporții impunătoare, nu exista o ierarhie a dregătorilor: funcțiile nu erau permanente, ci întâmplătoare și fără plată; erau delegații care se acordau unor anumite persoane în legătură cu anume servicii, și, după ce îndeplineau acest serviciu, ele se întorceau înapoi la rosturile lor de la Curte și la situația lor între demnitarii Statului.

Înainte de epoca lui Alexandru-cel-Bun Domnia moldovenească avea un caracter nefixat, anumite influențe occidentale luptând cu influențe orientale; de o parte era un curent care venia din Ungaria, adus de descălecătorii maramurășeni, de altă parte era un curent care venia din Polonia, ceva mai nou decât celalt. Cercetând lista boierilor cari întovărășiau pe Domn, cari garantau de multe ori jurământul și prin urmare puneau valoarea lor

politică personală în sprijinul valorii politice schimbătoare, după temperament și împrejurări, a Domnului, o să se găsească un număr destul de important de nume; dar efectul pe care-l produce lista această, cam amestecată, foarte nestabilă, nu este al unei ordini politice stabilite. Boierii aceștia din secolul al XIV-lea, din vremea lui Petru al Mușatei și a lui Roman al Mușatei, a urmașilor lor până la Alexandru — fiindcă de la Bogdan și Lațcu n'avem documente cu boieri, ci numai din a doua jumătate a veacului al XIV-lea—, purtau foarte probabil numele supt care clasa noastră aristocratică e cunoscută.

El vine de dincolo de Dunăre, La Sârbi el nu se întâlnește. E bulgăresc, uralo-altaic. Am emis undeva ipoteza că, de oare ce „ar” e un sufix de plural în limbile turanice și, prin urmare, scoțând sufixul, rămâne rădăcina „bol” sau „bul”, s'ar putea foarte bine ca între numele chiar de „Bulgar” și acesta de „boiar”, care în izvoarele bizantine se înfățișează ca *bolás*, *boládes*, să fie o legătură, și, precum Francii se numesc „cei liberi”, precum Germanii se numesc „obștea”, „toată lumea”, tot așa aceștia ar fi însemnat „aleșii”, „frunțașii”.

Rostul acesta al boierilor trece de dincolo de Dunăre în Țara-Românească, în principatul muntean.

Bine înțeles, când zicem că numele trece de la Bulgari dincoace de Dunăre, aceasta nu înseamnă că Bulgarii singuri în Peninsula Balcanică ar fi avut o clasă dominantă cu atribuții funcționărești și cu situație privilegiată, cu un rost deosebit în viața socială a timpului, ci numai că singur numele a venit de pe malul drept al Dunării. În ce privește demnitatea, aceasta se întâlnește și la Romani, la Bizantini, de unde, confundându-se cu vechea insti-

tuție uralo-altaică a Bulgarilor, s'a alcătuit clasa boierilor la aceștia.

Nu trebuie uitat că Moldova n'a fost și ea la început supt influența celor de dincolo de Dunăre. Ea a fost întemeiată de curentul de inițiativă politică venit din Nord-Vest: a plecat din acel punct unde se reunește regiunea de N.-E. a Ardealului cu Maramurașul, Bucovina și Ardealul. O influență, prin urmare, a vieții slavo-bizantine în însuși cuibul de unde pleacă viitorii Voevozi moldoveni este absolut neadmisibilă: numai după descălecarea Moldovei s'a scris actul slavon de-acasă care s'a descoperit mai acum în urmă¹. Ei au venit cu idei politice ungurești. Aceste idei s'au amestecat pe urmă cu acele idei patriarhale care veniau din obiceiul pământului de la noi, de la populația românească găsită aici, și, ceva mai târziu, cu o influență politică pornită din lumea ruso-lituaniană.

Această lume ruso-lituaniană era însă continuarea lumii rusești din Chiev; Lituaniienii erau numai clasa diriguitoare, militară și politică, iar supușii în cea mai mare parte Ruși din Galiția, cari continuau viața Rușilor din Chiev. Acolo, la Chiev, de pe urma legăturilor pe care nația rusească le avea cu Bulgarii, în veacul al X-lea, când Bizantinii chiamă pe Rusul Sviatoslav să distrugă Statul bulgăresc, instituția boierilor a putut pătrunde.

Așa încât ea s'a introdus prin două căi: în Muntenia, de-a dreptul de dincolo de Dunăre, iar în Moldova, întru cât nu s'a întins o influență munteană, care încă e posibil să fi pătruns chiar de la întemeierea principatului, din lumea ruso-litvană.

De alminteri și în ce privește cancelaria este o

¹ V. memoriul meu despre el în *An. Ac. Rom.* pe 1925.

deosebire între Muntenia și Moldova, de la început. Limba latină a fost foarte răpede înlăturată, — aceasta între altele și fiindcă mai greu se găseau scriitori slavonești. Lumea ungurească și polonă avea nevoie ea însăși de cărturari, continuând viața ei politică, pe când în Balcani viața politică a Bulgarilor era în complectă desfacere prin venirea Turcilor. Și în felul acesta, distrugându-se viața politică a Slavilor din Balcani, elementele cărturărești de acolo veniau la noi. Inșă limba slavonă adusă de dânșii, slavona de biserică, nu era cea vorbită de Ruși, ci limba din părțile Salonicului în epoca lui Chiril și Metodiu. În Moldova i se adăugiră apoi slavonisme rușești. Chiar în ce privește formulele, sânt deosebiri „diplomatice”, de cancelarie. Astfel la Munteni, cancelaria sârbo-bulgară a servit de model și apoi s-a strămutat cu totul la noi; în Moldova e cancelaria acelor stăpânitori lituano-ruși cari moșteniseră tipicul cancelariilor din Chiev, cu forme bine determinate, putând trece apoi și aiurea.

Pentru a da un exemplu: Domnii noștri pun, până în epoca Fanarioșilor, în documente, înaintea numelui lor „Io”, cu un semn de-asupra lui o, care înseamnă prescurtare. „Io” e „Ioan”, numele Impăratului, Țarului balcanic Ioniță, pe care urmașii l-au adaus la numele lor propriu, precum Impărații din Roma își ziceau cu toții Cesari, după numele lui Iuliu Cesar, ori precum Craii slavi nu fac decât să poarte în însuși titlul lor numele lui Carolcel-Mare. Dar, în Moldova, numele premergător de Ioan sau „Io” nu se întâlnește decât de la o bucată de vreme; la început se zicea: „mi”, adecă „eu”.

Moldova avea, deci, fără îndoială și în a doua jumătate a veacului al XIV-lea boieri. Boierii aceștia

erau de origine deosebită și de caracter deosebit. Unii veniau din vechii Maramurășeni, rude ale Domnilor. Se și pot recunoaște foarte ușor după numele de botez. Cutare nume se întrebuițează în Ungaria mult mai mult decât aiurea: Petru și Ștefan. Regatul unguresc fiind un regat apostolic, numele Sfântului Petru e un nume favorit, iar numele de Ștefan e al Sfântului rege. Printre Domnii noștri cei d'întăiu însă întâlnim pe Petru al Mușatei, pe fratele său Ștefan, până la Ștefan-cel-Mare însuși. Tot așa la Sârbi numele lui Ștefan Dușan și al lui Ștefan Nemanja, întemeietorul dinastiei.

Numele de Iuga, căruia-i corespunde cel rusesc de Iurg, Gheorghe, pare să nu fi venit din lumea rusească direct, de unde era și Iurg Coriatovici despre care se credea că s'a intercalat între Domnii de dinastie națională moldovenească¹, ci să fi trecut prin Maramurăș, unde era o influență ruteană. Dar numele de Roman, pe care-l poartă fratele lui Petru și Ștefan e caracteristic rusesc, venit din Bizanț. Bizanțul a avut Impărați cu acest nume, care nu înseamnă decât Român: Rhomanos, Romanus. Din Chiev el a trecut apoi în Galiția, și de acolo la Domnul Moldovei din veacul al XIV-lea, de unde și numele orașului care există până în momentul de față: Roman. Roman e un nume favorit și acumia la Rușii apuseni, și chiar la Poloni.

Pe lângă aceste influențe este și influența locală, băștinașă, a fondului primitiv românesc din părțile acestea. Sânt astfel boieri din clasa conducătoare care a fost găsită de Maramurășeni la descălecarea lor, și alții din lumea cnejilor și a Voevozilor tradiționali.

S'ar putea crede că aceia dintre boieri cari în docu-

¹ V. *Revista Istorică* pe 1928, p. 320.

mente înseamnă satul de unde vin și unde își au drepturile lor, nu sânt proprietari în sensul în care putem admite proprietatea în secolul al XV-lea și al XVI-lea, ci mult mai mult în legătură cu vechile instituții de Stat populare ale Românilor. Cutare zice că e pe Șomuz, în Nordul Moldovei; cutare altul se arată ca „boier” de Dorohoiu.

Acum, în ceia ce privește titlurile, deosebit de origine, deosebit de naționalitate, de demnitate și atribuțiuni, de sigur că în cele d'întăiu timpuri s'a încercat, fără plan, prin însăși desfășurarea lucrurilor, a se atribui boierilor acestora din Moldova același caracter pe care-l avea nobilimea în țerile de cultură latină, supt influențele germanice din vecinătatea noastră. Astfel câte unul dintr'înșii apare cu titlul de conte, de *comes*. Titluri slavo-bizantine, în orice cas, nu se găsesc alipite pe lângă numele boierilor moldoveni în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, dar titlurile acestea sânt atribuite celor din vremea lui Alexandru-cel-Bun.

O cronică românească târzie, a lui Ureche, spune că Mircea-cel-Bătrân „a luat la sine” pe Domnul Moldovei care a precedat pe Alexandru, deci că acesta ar fi fost impus de Munteni. Textul e ambigiu în această formă românească, iar textul slavon nu-l avem la îndemână. Cu toate acestea nu putem să nu ne gândim la faptul că numele lui Alexandru e unul care era foarte răspândit în Peninsula Balcanică, în legătură cu isprăvile lui Alexandru Machedon, că un Împărat bizantin s'a chemat Alexandru, că Țarul din Târnova, în momentul când s'a consolidat principatul muntean, era Alexandru, că Domnul muntean de pe la 1360 se chema tot Alexandru. Numele nu erau, atunci, întâmplătoare; deci nu sânt excluse cine știe

ce legături de familie între dinastia începătoare a Moldovei și dinastia, mai veche, a Țerii-Românești: o Anastasie a fost soția lui Roman, și fiul lor a fost Alexandru; această Anastasie se poate să fi avut legături cu mai vechea dinastie românească, munteană.

Oricum, la începutul Domniei lui Alexandru influența munteană, cu tot ce adăugia din lumea balcanică, este incontestabilă: Moldova ajunge să fie din ce în ce mai mult supt influența Țerii-Românești a lui Mircea. Legăturile supt raportul politic sânt foarte strânse. Când moare regele Ludovic al Ungariei, moștenirea lui e disputată între cele două fete ale lui: Hedviga, măritată cu Jagello, și Maria, care a luat pe Sigismund de Luxemburg. Se știe că Domnii noștri au oscilat, în ce privește îndreptarea lor politică, și a fost un timp când contra Ungariei s'au stabilit legături cu Polonia. Și Mircea a încheiat legăturile sale cu Polonia, cu Vladislav Jagello, servindu-se de mediația vecinului moldovean. Solii munteni au trecut prin Moldova de s'au dus la Curtea lui Vladislav. Alexandru, care a păstrat legături foarte întinse cu Polonia, fusese precedat întru aceasta de înaintașul său Petru, iar Petru al Mușatei a fost introducătorul lui Mircea în alianța cu Polonia.

Supt influența munteană, care aduce cu dânsa normele acestea balcanice, boierimea moldovenească se organizează, părăsind îndreptarea apuseană, renunțând la tot ce putea să vie, ca titlu sau atribuțiuni, din această lume latină-germană, și acceptă normele celelalte, bizantine și slave. Atunci apar la Curtea lui Alexandru, întâiu fără niciun fel de rânduială, fără să se cunoască rangul fiecăruia în înșirarea lor ca martori prin documente, dar pe urmă într'o ordine care se fixează tot mai mult, Logofătul, Vis-

tierul, Comisul, ale căror rosturi mai mult sau mai puțin sânt cunoscute. Logofătul se îngrija de Cancelaria Domnului; Vistierul păzia averea lui; Comisul avea sama Curtii, a cailor, și așa mai departe. Câteva dregătorii, nu multe, care se întâlnesc în veacul al XV-lea și în Muntenia lui Mircea și în Moldova lui Alexandru-cel-Bun, — cea d'întăiu având doar mai mult pe Ban și pe stratornic.

În schimb, corespunzând Banului de margene muntean în Moldova se întâlnește starostele, în regiunea Sepenicolui, a Șipințului, pe care Petru al Mușatei a izbutit s'o capete printr'un împrumut făcut regelui polon, regiune care cuprindea Țețina de lângă Cernăuți, Ho'inul și Hmilovul. Regiunea aceasta a fost luată de la Poloni împreună cu organizația ei și cu titlul dregătorului care stătea în fruntea acestui Ținut, întocmai cum părțile Severinului au fost luate de Domnii munteni împreună cu organizația lor de supt Unguri, cu demnitarul special acestui district. Starostele acesta s'a păstrat până târziu în secolul al XVIII-lea, când nu mai putea fi vorba de o legătură strânsă cu Poloniei sau de o influență puternică plecând de acolo; ispravnicii de Cernăuți se chemau staroști.

În ce privește comanda cetăților, aceasta era, cum am văzut, în mâna pârcălabilor. Se pare că pârcălabi existau și în Muntenia. În veacul al XIV-lea, de exemplu, în năvălirea Voevodului Ardealului pe vremea lui Vlaicu, castelanul din cetatea Dâmboviței a stat împotriva oștilor venite de dincolo de munte. Dar poate fi întrebarea dacă acest apărător al cetății purta titlul de pârcălab, care se întâlnește curent în Moldova. Un lucru e sigur: că pârcălabii aceștia, așezați câte doi, într'o anume ordine, constituie un caracter deosebit al ordinii boierești în Moldova, pe

când în Muntenia niciodată nu întâlnim doi pârcălabi în aceiași cetate, — și e întrebarea dacă ei se întâlneau în *toate* cetățile. Se poate pune chiar întrebarea dacă Muntenia a avut vre-odată organizarea cetăților așa de solidă cum a fost în Moldova; de altfel, principatul muntean a fost răpede silit de Turci să-și părăsească rosturile de independență, pe când Moldova s'a menținut, și organizația ei militară defensivă a putut să iea amploare, să capete soliditate. Astfel în Țara-Românească era doar un pârcălab la București, unul la Târgoviște, apoi la Gherghița, la cetatea Teleajinului, care se pare a fi fost Valenii-de-Munte, la Argeș, la Poienari, — pârcălabi cari se constată până foarte târziu—, pe când Moldova numără pârcălabi îndoști, dacă nu la Suceava, unde era numai un Portar, Hatmanul de mai târziu, dar la Soroca, la Hotin, la Roman, la Orhei, la Chilia și Cetatea-Albă. În Tighinea nu se înseamnă, pentru că cetatea a fost întemeiată numai de Turci, și acel care avea administrația întregii așezări mai vechi era vameșul. Supt Ștefan-cel-Mare pârcălăbia a trebuit să se desvolte mai mult. Pârcălabii din Crăciuna, în marginea hotarului Țerii-Românești, sânt din epoca lui.

Fără îndoială Curtea lui Ștefan-cel-Mare era impunătoare și bogată. O dovedesc chipurile care se văd pe fresce în miniaturi, pe perdelele care acoperiau mormintele domnești și care arată un foarte mare lux în îmbrăcăminte.

Legăturile lui de familie au fost importante, măcar două dintr'însele, căci cea de-a treia, mai durabilă, cu femeia care i-a închis ochii și care a hotărât în ce privește moștenirea tronului, este cu o principesă din Muntenia Maria. fiica lui Radu-cel-Frumos, care în tradiția populară poartă nu-

mele de Voichița¹. Au fost însă două înrudiri imperiale: una cu Evdochia de la Chiev și cealaltă cu Maria din Mangup.

De cea din urmă am vorbit mai sus. Înaintașa ei, Evdochia, a fost mama fetei lui Ștefan, Elena — și Elena e un nume împărătesc, numele maicei lui Constantin-cel-Mare, — care a fost măritată cu moștenitorul tronului rusesc și era să poarte coroana Țarilor, ca mamă a unui fiu menit Domnici. Ea venise din Chiev, și acolo, cu toate că, de fapt, erau împrejurări foarte restrânse, cu simpli cneji, total la dispoziția regelui Poloniei, rămăsese vechea ordine rusească, și până în a doua jumătate a veacului al XV-lea prinții aceștia de Chiev își ziceau „Țari”, cel puțin în cronicile relative la dânșii: cronică noastră însăși o spune. Chievul în vremea aceasta era, de altfel, din ce în ce mai mult stăpânit de influențe occidentale și nu se putea să nu aducă un mare aport de cultură. în Moldova.

După moartea lui Ștefan, fiul său, Bogdan, a găsit cu greu o nevestă. A vrut să ieie pe o fată a regelui Casimir al Poloniei, pe sora lui Ioan Albert care năvălise în Moldova și fusese bătut de Domnul român, pe sora lui Alexandru, cneazul lituanian, a lui Sigismund, venit odată să fie instalat în Moldova, pe sora lui Vladislav care a stăpânit la începutul veacului al XVI-lea în Ungaria, pe sora cardinalului polon. Bogdan era un om urât: i s'a zis Orbul, ceia ce înseamnă Chiorul, căci fusese rănit la un ochiu. Meșterii, cum se vede pe frescă, îl înfățișează într'adevăr cu un ochiu închis, rănit. Frumos nu era, și această alianță nu reprezintă ce putea fi mai

¹ Numele de Voichița se mai păstrează prin Moldova-de-sus în copilăria mea.

strălucit pentru o principesă crescută în mediul polon, orientat tot mai mult după gustul și luxul Renașterii, așa încât principesa n'a fost bucuroasă să încheie o asemenea căsătorie; apoi, oricâte garanții dăduse Alexandru-cel-Bun soției sale catolice, Rângala, cu toate acestea și catolicismul a contribuit să se sfârșame această socoteală. De aici a urmat intrarea lui Bogdan în Polonia și jăfuirea țerii până la Liov, iar apoi năvălirea Polonilor până la Botoșani. Principesa s'a măritat cu altcineva, iar Bogdan a încheiat o căsătorie în țară cu o fată de boier, al cărui mormânt se vede la Dobrovăț.

În ce privește pe Ștefăniță, fiul lui Bogdan, el a luat o principesă munteană, pe una din fetele lui Neagoe Basarab. Erau două: una mai frumoasă și alta mai urâtă, și Domnul muntean ca și al Moldovei voia să ieie pe cea mai tânără și mai frumoasă. De aici lupta între dâșii, care s'a terminat cu singura căsătorie posibilă pentru Moldovean. Ea a fost scurtă. Fără îndoială însă că, dacă ar fi durat mai multă vreme, fata lui Neagoe ar fi introdus o civilizație slavo-bizantină mai perfectă în Moldova, pentru motivele ce se vor vedea pe urmă.

Petru Rareș, când a luat Moldova, putem zice: pe neașteptate, era căsătorit cu o Româncă, se pare, Maria, care este îngropată la Putna, pe când soțul ei nu apucase a ridica noua și splendidă mănăstire de la Pobrata. A doua căsătorie a lui Petru Rareș a fost cu o femeie din neamul sârbesc al Brancoviceștilor, înrudit și cu Cantacuzinii imperiali. Această femeie este Elena, fiica despotului Ion, și ea nu uită, când întemeiază o biserică, precum e a Uspeniei în Botoșani, să însemneze în inscripția slavonă a cui fată este. Ținea foarte mult la descendență și-și atribuia în puterea ei un caracter aristocratic superior

aceluia pe care putea să-l aibă Petru Rareș însuși Doamna aducea, și din amintirile sârbești ale familiei sale, în legătură așa de strânsă cu Bizanțul, și din Ungaria, unde stătuse familia o bucată de vreme, deosebite elemente de civilizație; aducea un complex de influențe culturale de cea mai mare importanță pentru dezvoltarea Moldovei.

Ce lucruri frumoase se făceau pe vremea aceia în lumea slavo-bizantină arată și stofa cusută cu aur aflătoare și acum la mănăstirea Putna, pe care sânt însemnate numele a două principese sârbești, una din veacul al XIV-lea și alta din veacul al XV-lea, care au avut legături, nelămurite încă destul, cu Curtea lui Ștefan-cel-Mare. Doamna Elena a dat și ea dezvoltare artei țesătoriei, pe care o întâlnim, de alături și înainte, de epoca lui Ștefan. Tot așa în ceia ce privește clădirea, pictura, influența ei se poate presupune.

În același timp se exercita pe această cale și o influență literară asupra Moldovei. Călătorul care ar fi venit pe vremea lui Ștefan n'ar fi întâlnit în părțile acestea oameni învățați. Isprăvile așa de mari ale acestui strălucit Domn, biruințele lui, așa de strălucite, caracterul împărătesc al Domniei lui, legăturile pe care le avea în toate părțile și care-l făceau să fie considerat ca apărător al creștinătății amenințate de Islam, toate acestea ar fi fost vrednice fără îndoială de cântece sau și de povestiri în prosă.

Nu știm dacă, pentru epoca lui Ștefan, cântăreții de Curte erau prea numeroși, dar de unde veniau și în ce limbă au cântat întâiu, se știe: erau acei aezi din Peninsula Balcanică, din Serbia, cari și ei învățaseră de la cântăreții de pe țărmul Mării Adriatice, supt influența lumii normande la care

pentru întâia oară s'a introdus obiceiul de a celebra, prin menestrelî, și lucruri de dragoste și lucruri de războiu. Au venit deci cîntăreții din Balcani și au cîntat în slavonește, iar pe urmă și în românește. De sigur că au fost cîntece despre Ștefan-cel-Mare, pe care nu le mai avem în forma de la început. Ele au continuat pe vremea lui Petru Rareș, și neapărat că atunci se cîntau mult mai des și mai frumos la masa domnească isprăvile Domnului în Scaun sau ale înaintașilor săi. Iarăși e foarte greu de deosebit în poesia populară actuală, care a suferit atâtea transformări, textul primitiv, ca să zicem așa, al cîntărilor privitoare la Domnii din acea vreme.

Cînd însă era vorba să se scrie în prosă isprăvile lui Ștefan, călugării din Putna puneau în zece rînduri istorisirea celor mai importante bătălii. Și e păcat. Luptele acelea le cunoaștem astfel, nu prin însemnările cronicarilor noștri, ci prin mărturii străine: prin scrisori contimporane, prin cronicile popoarelor vecine. Tot așa a fost și după moartea lui Ștefan.

Cînd însă Petru Rareș a stat pe tron, avînd lângă dînsul pe Sârboaică Elena, capabilă de a scrie în-săși, în ceasuri grele, rapoarte slavone către Sultan, pentru soțul ei, lucrurile n'au mai fost așa; la influența cea veche a curentului slavonesc din mănăstiri s'a adaus, pentru a desăvârși cultura moldovenească, influența nouă, adusă de mîndria acestei Doamne.

În ceia ce privește vechea viață culturală a mănăstirilor, mănăstirea Neamțului a dat în tot veacul al XV-lea manuscripte admirabile, care pe urmă au servit de model pentru cei cari scriau în mănăstirile vecine. Până în secolul al XVI-lea în bisericile

din Maramurăș se întâlnesc cărți de format mare, cu literele foarte frumos rânduite, care sânt adevărate dovezi de civilizație pentru noi.

Nu numai că se scria foarte frumos, dar se deprinsese meșteșugul de miniatură, care e principala artă de pictură a evului mediu. Un manuscript de origine moldovenească se găsește azi în Biblioteca publică din München, și el înfățișează pe pagini întregi chipuri de sfinți de toată frumuseța. Putem zice că miniaturistica moldovenească era pe deplin stabilită la 1450. Erau și portrete în aceste miniaturi, cum sânt ale lui Ștefan, ca acela, foarte cunoscut, de la Humor, care-l represintă în genunchi înaintea Maicii Domnului.

Legătura manuscriptelor acestora, din argint bătut cu ciocanul, este iarăși foarte frumoasă. Avem multe din legăturile acestea din veacul al XV-lea în tesaurul de la Neamț. Câte unele s'au răspândit până în Ardeal, de exemplu la Feleac, lângă Cluj, unde în biserica din acest secol locuia Vlădica românesc, o splendidă legătură dăruită de un Vistier moldovean pe la 1490.

Toată această literatură, toată această miniaturistică, toată această caligrafie tot acest meșteșug de legare a cărților nu s'au ținut numai la Neamț, ci de acolo au trecut în toate mănăstirile, și Vlădiciei mari, cum a fost Mitropolitul Teoctist, au ocrotit această mișcare. Venind acuma Doamna lui Rareș, cu ambiția ei împărătească, în legătură cu această tradiție indigenă, s'a ajuns, pe lângă strălucita dezvoltare culturală bisericească, și la o cultură de caracter profan, pe care țerile noastre nu o cunoscuseră până atunci. Întâlnim astfel o expunere a faptelor Domnului, nu în stilul scurt, scump și sărac al analiștilor mănăstirești, ci o presintare împodobită cu

perioade retorice, cum era în istoriografia bizantină. Macarie, episcop de Roman, scrie viața lui Petru-Vodă, cu elemente de stil împrumutate din vestita cronică balcanică, slavă a cronicarului Manase, care a servit de model veacuri întregi pentru astfel de lucrări.

Astfel călătorul care ar fi venit la Curtea lui Petru Rareș ar fi întâlnit, în același timp cu o țară consolidată, cu o ordine ierarhică pe deplin stabilită, cu o deosebită mândrie împărătească din partea Domnului ca și din partea Doamnei, în legătură cu stăpânirea împărătească a lui Ștefan-cel-Mare și cu tradiția lui Alexandru-cel-Bun însuși, o civilizație națională, care, dacă, în ce privește forma, nu întrebuința încă limba țerii, nu era mai puțin un fenomen din cele mai importante ale culturii generale în Răsăritul Europei și, dată fiind situația tuturor celorlalte provincii creștine din Orient, făcea din noi, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, moștenitorii civilizației bizantine și continuatorii acestei civilizații, de multe ori pe drumuri pe care însăși civilizația bizantină, neinfluențată de Apus, nu le cunoscuse.

IX.

Țara Românească supt Neagoe Basarab

În întâia jumătate a veacului al XVI-lea Țara-Românească oferă oarecare deosebiri față de Moldova, care stă foarte mult supt influența Poloniei. Este o influență occidentală care se întinde, și, prin tot ce caracterizează drumurile de negoț, transformă Moldova într'un sens tot mai mult în legătură cu acea civilizație a Apusului care se afla în fasa culminantă a Renașterii.

Călătorul care ar fi trecut prin Muntenia ar fi constatat aici unele elemente comune cu cele corespunzătoare din Moldova, dar și altele deosebite de elementele moldovenești. Între elementele comune sânt acelea de cultură orientală, care nu mai vin acum din Balcanii propriu-ziși, din Constantinopolul creștin, care nu mai există, din Statele slave complect distruse de Turci, ci vin prin fugari, aparținând familiei odată domnitoare în Serbia, a Brancoviceștilor, refugiată în Ardeal și în părțile ungurești.

În Moldova influența aceasta slavo-bizantină aduce — cum am văzut — schimbări importante și în domeniul literelor și în domeniul artei, fiind represintată prin a doua soție a lui Petru Rareș, Elena, fiica Despotului Ioan. Influența sârbească exercitată asupra

Moldovei e însă mult mai restrânsă, din cauza situației geografice a țerii, pe care din două părți o bate vântul Apusului, și din Polonia, și din Ardeal, pe când în Țara-Românească acest vânt bate numai din Ardeal. Cât pătrunde în Moldova din influența aceasta apuseană se poate străcura în Muntenia și pe calea Moldovei, prin fata lui Petru Rareș, Chiajna,— cunoscută mai mult prin nuvela lui Odobescu decât prin realitatea lucrurilor, care a fost măritată cu cel puțin doi Domni munteni din această vreme, căci, murind unul, Chiajna iea pe celalt, represintând și mai departe influența părintelui ei.

Influența sârbească din Moldova întâlnește deci anumite piedeci care la Munteni lipsesc. Așa încât călătorul care ar fi venit în epoca pe care o putem numi a lui Neagoe Basarab — fiindcă după dânsul până la jumătatea veacului al XVI-lea nu întâlnim vre-o personalitate domnească răspicată, ci numai bieți Domni cari astăzi apar pentru ca mâne să dispară—, ar fi avut mult mai mult decât în Moldova impresia că se găsește pe un teritoriu bizantin, oriental, în legătură cu tradițiile răsăritene ale evului mediu. Acest călător, venind din Ardeal— pentru că negustorii din Polonia pe vremea aceia veniau foarte puțini în Țara-Românească, de și în micul muzeu de la Curtea-de-Argeș, creațiunea lui Neagoe, se întâlnea o cingătoare care vine din Luck; aceasta pe lângă vechile legături —, trebuiau să se simtă într'o lume nouă, deosebită de aceia pe care o cunoșteau, de și meșteri sași, cum era Celestin de la Sibiiu, lucrau juvaiere pentru Domnul muntean și ai săi.

Relevăm că drumul Ardealului era bătut încă de o sumedenie de negustori, și nu se poate zice că în a-

cest timp, cu toate schimbările răpezi ale Domnilor munteni, este în decădere negoșul de peste munți. De alminteri, dacă pune cineva întâia parte a secolului al XVI-lea în comparație cu tot secolul al XV-lea după moartea lui Mircea, va constata că, de și o lungă Domnie așezată este, în afară de cazul lui Neagoe, imposibilă pentru Țara-Românească, totuși poate că e mai multă stabilitate de cum fusese înainte.

După moartea lui Mircea, ce se întâmplă în secolul al XV-lea? Fiul lui Mircea, Mihail, domnește câteva luni. În luptă cu vărul său Dan, Mihail cade. Dan stăpânește în luptă cu Radu Prasnaglava. După stăpânirea lui Radu, care niciodată nu s'a așezat, vine epoca lui Vlad Dracul. Vlad Dracul are totdeauna dușmani în față; e amenințat de Turci în fiecare clipă. În urmă, Hunyadi, cu Ardelenii lui, îl prinde și-l omoară. După dispariția lui Vlad e o adevărată anarhie cu Domni mărunți, dintre cari unul, încă un Basarab, abia ieri, alaltăieri a fost descoperit. Apoi iată Vlad Țepeș, pe care Sultanul îl răstoarnă, puind în loc pe Radu-cel-Frumos. Acesta are împotriva lui pe un Domn al Moldovei ca Ștefan. Isprăvind cu Radu, Ștefan numește Domn pe Basarab-cel-Bătrân, Laiotă. Acesta, ridicându-se împotriva binefăcătorului său, Ștefan îl gonește, așezând pe Basarab-cel-Tânăr, Țepeluș, care, amenințat de Turci, nu găsește sprijin destul în Ștefan și se dă de partea păgânilor. După peirea lui vine la tron Vlad Călugărul, care stăpânește mai multă vreme, dar nu e o Domnie: tot timpul cât acest bătrân Vlad, fost cleric, se găsește în fruntea principatului muntean, el n'are o politică, n'are o acțiune, în nicio direcție.

Dar la începutul secolului al XVI-lea se întâlnește

o Domnie relativ întinsă, a lui Radu, căruia i s'a zis cel Mare din cauza caracterului strălucit al stăpânirii sale, din cauza donațiilor pe care le-a făcut mănăstirilor din Răsărit, ajungând să fie cunoscut de la Ierusalim până la Muntele Atos. Iar, după dispariția lui Radu-cel-Mare, după trecerea răpede a lui Mihnea-cel-Rău, omorât la Sibiiu, unde se refugiase, de alt Basarab, pretendent la tronul muntean, căruia i se zicea Danciu sau Țepeluș, și a lui Vlăduț, vine Neagoe însuși, care, oricum, represintă ceva și în desvoltarea politică a țerii. Chiar după moartea lui și lupta nu știu a câtor Domni, unul la Buzău, celalt în Ținutul oltean, răsare un Radu de la Afumați, care luptă viteaz și stăpânește în urma luptelor așa încât să poată fi îngropat la Curtea-de-Arges, supt o piatră care-l înfățișează călare, cu buzduganul în mână, cu mantia în vânt, ca un biruitor. Chiar urmașii nerăzboinici, un Radu Paisie, un Mircea Ciobanul, Domni puși de Poartă, dar cari aveau stăpânirea asigurată supt scutul turcesc, se ridică în mijlocul necontenitelor turburări și frământări cu un relief mai puternic decât Vlad Călugărul sau Radu-cel-Frumos.

Prin urmare vremea aceasta permite relații comerciale, ea ține drumurile economice deschise. Dacă Sibiiul e în scădere răpede, în părțile oltene ridicându-se o mulțime de mici familii boierești, care nu se înțelegeau între dânsele, ci se luptau necontenit unele cu altele, Brașovul, căruia-i corespunde ca domeniu comercial partea de dincoace de Olt a principatului, își păstrează încă activitatea și-și adaugă bogăția.

Deci pe călător îl luăm de la Brașov și-l întovărășim pe drum prin Giurgiu spre Peninsula Balcanică.

El ar fi găsit în cetatea Poienarilor¹, cel puțin până la un anumit moment, urme ale trecutului de influență ungurească, de puternică influență de peste munți asupra principatului muntean. Aici mai stătea când și când câte un pârcălab care putea să fie ungur, impus de Voievodul nou al Ardealului.

Coborându-se de acolo, călătorul ar fi ajuns la Argeș. Curtea aceasta a Argeșului de foarte multă vreme nu mai avuse niciun fel de însemnătate. Sân-Nicoară va fi început poate să cadă în ruine de pe vremea aceia; cât privește Biserica Domnească, rar mai venia cineva la ceremoniile, odată strălucitoare, ale Bisericii ortodoxe. De la un timp însă Argeșul acesta câștigă din nou însemnătate, și Neagoe e acela care a clădit cunoscuta biserică, refăcută de Leconte du Noüy, — observând mai mult sau mai puțin modelul care fusese pe vremuri, — biserică lipsită azi de încunjurimea de ziduri și de toate clădirile unde stăteau egumenii și pe urmă episcopii de Argeș și scoasă astfel din cadrul ei firesc.

Înainte de a se ridica din nou Argeșul, Târgoviștea se învrednicise totuși de o nouă favoare, ca și regiunea încunjurătoare, din care fac parte colinele de dincolo de cursul Ialomiței, unde s'a ridicat biserica Dealului.

Pentru Radu-cel-Frumos Capitala fusese Bucureștii; pentru Vlad Călugărul, de la care avem un număr de acte, Capitala e tot aceasta din Sud, mai nouă, și, de alminteri, el e înmormântat, — de și nu i se mai vede mormântul astăzi — la fundația sa în Vlașca. Aceștia toți sânt Domni sprijiniți de Turci, cari-și au basa în regiunea mai apropiată de Giurgiu.

¹ Satul e de pus în legătură cu Poiana sibiană, fiind poate o oarecăr a „Poienarilor“ de acolo.

E incontestabil însă că, la începutul veacului al XVI-lea, dacă regatul Ungariei decade, în schimb Voevodul Ardealului câștigă o însemnătate mult mai mare decât înainte. Supt Iageloni, Vladislav și Ludovic, Ungaria propriu-zisă slăbește, până ce, în lupta de la Mohács, Soliman-cel-Măreț biruiește pe copilul-rege, care și moare înecat în mlaștini, creându-se atunci cele trei Ungării: pe când Nordul și Vestul sânt ale lui Ferdinand de Habsburg și Turcii se așază în Buda, iar apoi în Timișoara, Solnoc și Seghedin, Voevodatul ardelean se consolidează deosebit pentru a ocroti ideea de Stat ungurească. Ceia ce este conștiința națională maghiară, supt raportul politic, cultural și religios, calvin, se păstrează aici, în Ardeal. În ce privește influența asupra principatului muntean, Ardealul, desfăcut din vechea Ungarie, cu o dinastie proprie și ocrotit de Sultan, având deci toata valoarea pe care i-o dă această ocrotire, influențează mai mult asupra principatului muntean decât cum putuse să o facă regatul unguresc când Ungaria era întregă și Ardealul numai o provincie mai mult sau mai puțin neglijată a acestui regat. Este o concentrare de viață ungurească la hotarele Țării-Românești, care schimbă cu desăvârșire situația.

Atunci Domnia, care încheie tratate de hotare, tratate de aderență politică cu Voevozii ardeleni, se duce din nou spre munte. De aici vine că Radu-cel-Mare face mănăstirea din Deal, și tot de aici că Neagoe va ridica, la rândul său, biserica de la Argeș.

De la Neagoe n'avem multe documente, dar, chiar dacă n'ar fi residat mai mult timp la Argeș, singur faptul că a clădit o astfel de biserică într'un loc unde nu era nici măcar o episcopie — aceasta e numai de la sfârșitul veacului al XVIII-lea — înseamnă că el avea intenția să locuiască aici, că interesele po-

litice îl purtau spre aceste părți. Călătorul, prin urmare, ar fi găsit partea aceasta de sus a Țerii-Românești foarte vie.

Pe când în Moldova influența Brancoviceștilor se exercită numai prin căsătoria lui Petru Rareș cu Elena, cu influența literaturii slavone din Peninsula Balcanică asupra noii literaturi de cronici a Moldovei, aici, în Muntenia, influența aceasta este întreită; când Mihnea-cel-Rău a fost omorât la Sibiiu, acel care-l omoară, pretendentul de tron despre care am vorbit, era susținut de Sârbi, cari aveau a face cu boierii de la noi. Iacșicii aceștia au întreținut legături foarte strânse cu principatul muntean.

În al doilea rând, Neagoe e fiul unui Domn cu numele de Basarab din veacul al XV-lea și al unei femei care vine din puternicul neam oltean al așa-numiților Banoveți sau Craiovești, — Banoveți, fiindcă la Craiova era moșia lor; li se mai zicea și familia Pârvuleștilor fiindcă unul dintre cei patru frați se chema Pârvu (numele însuși e slav, din Balcani; acela al altui frate, Barbu, însă e un nume venețian, venit prin Dalmația, pe la Sârbi: Barbarus, Barbo). Mănăstirea Bistrița, pe care au întemeiat-o acești Banoveți, era una din cele mai frumoase ale țerii, fiind făcută și împodobită tot în stil sârbesc. Singurul fapt al legăturilor acestui neam cu Balcanii trebuia să aducă o influență în artă, în literatură și în sistemul de guvernământ din aceste părți.

Dar, când Radu-cel-Mare a vrut să întemeieze în Țara-Românească și o organizație bisericească și o viață culturală, el a recurs, nu la Apusenii de cultură latină, catolică, din Ardeal, ci la elemente de strictă ortodoxie și mare tradiție istorică din Balcani. Tipografia, pe care Moldova n'a avut-o pe vremea lui Petru Rareș, a funcționat pentru amândouă țerile, ca

și pentru Slavii de peste Dunăre, supt un călugăr care a lucrat întâiu în Muntenegru, la Cetinie, după datine venețiene. Călugărul Macarie, devenit tipograf al Curții supt Radu și cei d'întăiu urmași ai lui, ajunge Mitropolit al Țerii-Românești. În același timp a fost vorba să se ierarhizeze Biserica munteană, care până atunci avea numai elemente datând din secolul al XIV-lea, de la Greci, și anumite elemente culturale datând de la Nicodim, din secolul al XIV-lea; turburările înrâuriseră defavorabil și asupra ei. Când a fost nevoie ca ea să fie refăcută și întregită, măcar așa încât să poată sta alături de Biserica moldovenească, foarte bine organizată ierarhic pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, cu un Mitropolit la Suceava și Vladici la Rădăuți și Roman — cel de Huși e mult mai nou—, Domnul a recurs la Patriarhul Nifon.

Nifon fusese Patriarh la Constantinopol, și se retrăsese ca monah la Muntele Athos; în ce privește însă influența culturală pe care o aducea cu dânsul, această influență era grecească, fără îndoială, dar nu fără un amestec slavon. Viața lui a fost scrisă de Gavriil Protul, egumenul de căpetenie între ceilalți egumeni de la Muntele Sfânt, dar exista și o formă slavonă; traducerea românească mai târzie e făcută după aceasta. Nifon însuși, în ce privește originea lui, era din acea lume balcanică, mai mult slavo-albanesă decât grecească. Dar, când a fost vorba ca Țara-Românească să-și aibă, în forma aceasta canonică, un Mitropolit, nu cine știe ce biet om scos dintr'o mănăstire, ci unul aducând un nume mare, o tradiție istorică, o conștiință culturală, un prestigiu, acela care a fost în stare să împace pe Bogdan Moldoveanul cu Domnul muntean din vremea lui, Radu-cel-Mare însuși, ieșind în fața oștilor gata de luptă și împunând Domnilor să-și întindă mâna, Mi-

tropolitanul acesta a fost Maxim Brancovici, care a stat o bucată de vreme aici și s'a întors înapoi acasă la dânsul pentru a isprăvi ca Mitropolit de Belgrad.

Neagoe a luat de soție pe Milița, care-și zicea Despina, fiindcă era fată de Despot, ca și Elena. Bizantinismul a pătruns deci la Munteni tot pe această cale slavă.

Acum, acest bizantinism aduce cu dânsul și idei împărătești, și Neagoe a fost, mult mai mult decât Petru Rareș al Moldovei, un Domn de forme bizantine. Caracterul acesta al lui se cuvine să fie relevat. Petru Rareș merită a fi așezat în rândul Suveranilor din epoca Renașterii. Când și-a făcut un plan, îl urmărește *per fas et nefas*, pe căile bune și rele, pe cele cinstitute și pe cele criminale. A fost un moment când doi oameni ai Renașterii au stat aici, la noi, față în față. Petru Rareș și Aloisio Gritti. Turcii numiseră pe un bastard de doge al Veneției guvernator al Ungariei, și acesta, sprijinit întâiu pe Ardeal, voia să-și adauge Moldova și Muntenia. Petru Rareș, din parte-i, doria să alipească Moldovei lui Ardealul și Țara-Românească, aceasta atârând în adevăr de dânsul. Atunci au dat lupta lor acești doi oameni gata a recurge la toate mijloacele Renașterii: minciuna, trădarea, otrava, asasinatul. Și între ei doi, având talentul politic special al epocii, ceia ce se chema „virtù” — într'alt sens decât cel moral—, cel mai tare a fost totuși Petru Rareș, care a făcut așa ca Gritti, încunjurat la Mediaș de nobilii țerii, și având nevoie de dânsul, să fie prins de adversarii lui unguri din Ardeal și omorât. Și copiii lui, dintre cari unul era menit pentru Moldova, iar celalt pentru Muntenia, intrând în mâinile lui Petru, au dispărut fără urmă.

Neagoe este, din contra, tipul Cesarului bizan-

tin: o pictură care a ajuns populară îl înfățișează împreună cu Milița și copiii lor, cu coroane enorme, cu părul făcut zuluți și atârând în jos, cum e înfățișat și Radu-cel-Mare, cu haine grele, într'un aspect ieratic, de pare că sânt clerici, și nu Domni. Iubirea extraordinară de Biserică se întâlnește și la Petru Rareș, dar din punctul de vedere al „gloriei”, pe când dincoace nu e gloria, ci devoțiunea. Petru își creștea copiii așa încât, totuși, un Ilie ajunge trădător față de țara, de nația și de legea lui, turcindu-se; celălalt fiu, Ștefan, era un monstru, pe care au trebuit să-l omoare boierii; fetele au fost femei teribile: și Chiajna și Ruxanda, și ele tipuri ca ale Renașterii italiene. În palatul lui Neagoe și al Despinei însă, copiii lor, acei cari au murit, Petru și încă unul, precum și cel care, trăind, n'a ajuns totuși la bărbăție, ci s'a stins în exil la Constantinopol, după moartea tatălui său, tânărul Teodosie, toți aceștia sânt crescuți în norme stricte bizantine ale evului mediu, în camere închise, supt îngrijirea deosebită și ideală a tatălui. Numele, al Marelui Teodosie, al lui Teodosie Caligraful de mai târziu, n'a fost ales cine știe cum—Teodosie nu s'a chemat niciun Domn al nostru. Lui Neagoe i se atribuie, cu dreptate, „Invățăturile” către fiul său Teodosie, foarte important monument de compilație bizantină, de un caracter moral deosebit, cu învățăminte din viața lui „Varlaam și Ioasaf”, venită tocmai din India și trecută prin canalul bizantin și sârbesc, apoi din Sfânta Scriptură, etc. S'a spus mai de curând că lucrarea ar putea fi datorită unui călugăr care a împrumutat numele lui Neagoe, dar sânt unele capitole în care Domnul își învață fiul cum să se poarte cu solii, cum să meargă la războiu, ce atitudine să aibă față de Turci, care nu pot veni de la un călugăr, ci numai de la un Domn, și

încă de la unul foarte experimentat în toate rosturile țerii, așa cum ele existau, precis, în această epocă.

Biserica de la Dealu nu este bizantină, dar influența sârbească aducea cu dânsa, în acest început al veacului al XVI-lea, o altă influență, care pentru întâia oară se manifestă în viața țerilor noastre: cea venețiană. Clădirea aceasta de marmură se înfățișează ca un pătrat perfect, purtând la dreapta și la stânga ușii de intrare, și nu de-asupra, ca în bisericile lui Ștefan-cel-Mare, în două tabele, o inscripție foarte fină, cu litere care amintesc pe cele latine cum se făceau la Veneția în vremea aceasta. Cu totul altceva decât inscripțiile moldovenești, amestec interesant și original de elemente gotice și orientale. Nu putem judeca partea d'înăuntru a mănăstirii Dealului, care a fost foarte adese ori prădată, și, la începutul secolului al XIX-lea, total schimbată; ea n'are picturi, iar odăjdiiile au dispărut în cea mai mare parte. Când, acum, Neagoe, s'a hotărât să facă o biserică pe care s'o opue celei de la Dealu, mănăstirea din Argeș, cu tot luxul de care era capabilă, nu numai Vistieria țerii, dar și comoara, cum spune legenda și cântecul, pe care o strânsese familia domnească, Doamna Milița, această biserică iea anumite elemente tot de la Dealu. Biserica de la Argeș are însă stranele rotunjite; turnuri grele, care dau totuși o înfățișare foarte sprintenă, se ridică de-asupra clădirii. Ornamentarea este bogată, însă așternută cu cel mai mare bun gust. Când s'a făcut reparația de Leconte du Noüy, s'a scris și o lucrare explicativă, care relevază elemente orientale și armenesti, dar în arta bizantină însăși se adunaseră de multă vreme elemente răsăritene și, pe de altă parte, Veneția, unde se strângea atâta viață din Orient în această vreme,

era în stare să deie maeștri cari aveau toată cunoștința artei orientale.

În ce privește vechea zugrăveală, desfăcută și expusă într'una din sălile Museului din București, este imposibil să nu se recunoască influența occidentală venită prin Ardeal. O însemnare în socotelile Ardealului spune că din părțile acestea ardeleni a plecat un Vitus (Stoss, fiul), care era sculptor și „efigiator”. S'a discutat în ce privește sensul acestui cuvânt, ce fel de „efigii” făcea, în relief, ca sculptor, sau în pictură — și se pomenește un pictor răsăritean care a lucrat aici, Dobromir. Cine privește însă icoana Sfântului Gheorghe va recunoaște că nu e bizantină: are coiful occidental, sprijinit pe umăr,— o idee îndrăzneată, inovatoare—, părul roșcat, care se desface în chică, samănă foarte bine cu al cavalierilor occidentali germani de pe vremea aceia. Sfântul e foarte sprinten, gata de luptă, extraordinar de vioiu: spada lui, dreaptă, nu încovaiată, o sprijine pe mână. Este în el ceva din „Deutscher Michel”, și se poate recunoaște îndată influența lui Albert Dürer. Evident, călătorul care ar fi intrat în biserica aceasta s'ar fi simțit, pe de o parte, într'o lume cunoscută lui, dar, pe de altă parte, ar fi avut o revelație a acestei arte bizantine refugiate la noi.

X.

Țerile noastre supt influența turcească.

Jumătatea veacului al XVI-lea poate fi numită, pentru Moldova, epoca lui Alexandru Lăpușneanu, căci cele două Domnii ale lui, destul de întinse și una și alta, cu intermezzul aventurierului Despot, cuprind o mare parte din această vreme; iar pentru Muntenia s'ar putea numi: epoca lui Mircea Ciobanul, pentru că iarăși sânt două Domnii, ale acestuia, între care e intercalată stăpânirea lui Petrașcu-cel-Bun.

Afară de izvoarele relative la Despot însuși, care se cuvin a fi înfățișate deosebit, n'avem, pentru anii 1550-1570, decât foarte scurte însemnări de călătorii, așa încât se poate zice că e mai puțin cunoscută, mai rău luminată, partea aceasta a istoriei țărilor noastre decât chiar epoca lui Petru Rareș pentru Moldova și a lui Neagoe Basarab pentru Țara-Românească.

În această epocă se petrec însă lucruri foarte importante, și, iarăși, păstrând forma de expunere a călătorului care ar străbate țara noastră, o să căutăm a vedea ce se putea întâlni în acest moment de prefacere și de încercare, într'un principat, ca și în celalt.

Nu mai e acum nicio personalitate din cale afară

de răspicată. Lăpușneanu e interesant supt raportul patologiei, supt raportul bolii care-l chinuia, boală care i-a căzut, pe urmă, la ochi; e interesant supt raportul nebuniei speciale, al patimei de sânge care a rezultat din această boală însăși, dar, altfel, el nu e o personalitate politică vrednică de luare aminte. Nimic în istoria Moldovei nu pleacă de la dânsul, nimic din rosturile esențiale ale istoriei Moldovei nu se întrupează în el. N'a fost nici măcar un Domn viteaz; bătut de Despot în lupta de la Verbia, el s'a întors înapoi numai fiindcă l-au adus Turcii. În legăturile lui cu străinătatea introduce numai motive de interes sau de vanitate: în Ardeal vinde porci, fiind cel mai mare negustor de asemenea marfă pe care l-a avut vre-odată nația noastră, iar, în ce privește legăturile lui cu Polonia, de unde i-a venit la 1557 solia lui Otwinowski, cu care prilej aflăm că Vodă cerea înapoi pielea boilor dați pentru tain¹, i-au unblat prin cap idei din cele mai curioase, ca aceia de a cumpăra armuri occidentale și în schimb dădea boi de Moldova; sau îi trecea prin minte să propuie a mijloci cutare căsătorie a vecinilor săi pentru ca să i se răspundă că, da, ar fi foarte bună căsătoria aceasta, dar ea nu se poate face așa de ușor.

Pus alături Alexandru Lăpușneanu cu Petru Rareș, cu neînfrântul lui avânt către fapte, cu conștiința lui că moștenește pe Ștefan-cel-Mare, cu stăruința lui în a apăra toate drepturile marelui părinte, cu dorința-i de a juca un rol în istoria universală, pe care personalitatea lui îl îndreptăția, Alexandru Lăpușneanu, chiar în afară de boala lui, se înfăți-

¹ P. P. Panaitescu, *Influența polonă în epoca lui Grigore Ureche și Miron Costin*, p. 9. D. P. P. Panaitescu pregătește o colecție de călători poloni la noi.

șează foarte șters, și numai fondul roșu de crimă de pe care se desface biata lui figură bolnava poate impresiona pe amatorii de romantism istoric.

E foarte curios că Domnul muntean care domnește pe la jumătatea veacului al XVI-lea, Mircea Ciobanul, nu corespunde lui Lapușneanu numai cronologic, ci are și o corespondență psihologică cu dânsul. Nu erau rude unul cu altul; Mircea Ciobanul era fiul lui Mihnea, care era fiul lui Radu, nu fiul lui Mihnea-cel-Rau, căci în cazul acesta s'ar fi putut zice că răutatea tatălui a trecut asupra fiului, Mihnea fiind, el însuși, fiul lui Vlad Țepeș. Ciobanul fusese un biet om trăind prin Răsărit, făcând negoțul de oi, un toptangiu de carne de berbec, care avea o deosebită trecere la Constantinopol, pentru hrana ienicerimii, a Curții, a Seraiului și a întregii populații. Din parte-i, Alexandru Lăpușneanu, până a nu ajunge Domn, petrecuse o bucată de vreme prin Polonia, ca Petru Stolnicul, înainte de a lua acel nume al lui Alexandru-cel-Bun, pe care l-a purtat și un Lapușneanu din Muntenia, rămas în istorie ca Alexandru-cel-Rău.

Petru-Alexandru, vine, deci, din Polonia, pe când Mircea Ciobanul, chiar dacă a trait câteva luni în Ardealul pribegiilor, e trimis de Imperatul turcesc din Constantinopol; el apare ca omul Sultanului, trăind din voia acestuia, îmbogațind Poarta cu daruri de la noi, încunjurându-se, în cea mai mare parte, cu oameni din Răsărit.

Cu toate acestea, cum Lapușneanu a găsit cea mai mare plăcere în a tăia boieri, tot așa a găsit cea mai mare plăcere în aceiași îndeletnicire Mircea Ciobanul. Cum Alexandru Lăpușneanu părea să fi fost om foarte doritor de bani de pe urma confiscărilor ce i le procurau execuțiile, se pare că același lu-

cru îl urmăria și Domnul muntean. Cum pe Alexandru Lăpușneanu îl încunjură o așa de teribilă reputație, — și descoperirile mai recente, care-l arată comandând prin Ardeal prune uscate și cerând femei care să știe face pâine mai bună decât cea moldovenească, nu ajung ca să înlăture această figură oribilă a lui—, Ciobanul taie boieri și silește pe alții să fugă. Și în ce privește sfârșitul vieții lor este oarecare asemănare: Alexandru Lăpușneanu e ctitor de biserică, înălțătorul uneia din cele mai frumoase clădiri pe care le cuprinde Moldova: Slatina, din apropierea hotarului cclui vechiu al Bucovinei, unde e îngropat supt numele de monahul Pahomie. Mircea Ciobanul, din parte-i, a avut și el mai mult noroc decât atâția Domni blânzi ale căror oase nu se știe unde se află: Radu Paisie, fostul Petru de la Argeș, fostul egumen Paisie, trebuie să fie îngropat prin Egipt, la Alexandria, Mircea însă a fost coborât la București, în biserica zisă Curtea Veche.

Și să mai adăugim un lucru, ca să fim mai complecți. Iată acel fiu al lui Petru Rareș, Ilie, care a fost crescut în datinile creștine cele mai curate, în cea mai strictă observare a normelor trecutului, în cea mai adâncă evlavie bisericească, și, îndată după suirea lui pe tron, el a ținut samă, mai mult decât de creșterea-i de acasă, de luxul, de modele pe care le văzuse la Constantinopol și, părându-i-se Moldova ștearsă, fadă, fără strălucire, fără interes, s'a tîrçit,— adăugindu-se princjdiei de a fi scos din Domnie, speranța că el nu va fi numai, cum a și fost, până la moarte, un biet beg la Dunăre, ci că se va face pentru dânsul un fel de a treia Domnie, păgână, peste Români, cuprinzând Brăila, Chilia și Cetatea-Albă, Tighinea-Benderul, toată linia de la Severin

până la Limanul Nistrului, și poate cu Dobrogea în-săși.

Și ai noștri l-au șters pe Ilie de oriunde era în-semnat: din inscripțiile pe piatră, din cele zugrăvite, din însemnările pe manuscrite: piatra se mutilează, pergamentul se rade, pentru ca numele trădătorului să nu se întâlnească.

Dându-ni sama, acum, de motivele acestei asămă-nări între doi oameni, din țeri deosebite, de impor-tanță deosebită, fără înrudire între dânșii, cu altă pregătire de tinerețe, domnind în împrejurări care nu erau cu desăvârșire aceleași într'o țară și în al'a, cele două figuri domnești de la început, cu a-dausul cestei de-a treia, spun ceva: începe aici o lu-me nouă. Până acum influența orientală a fost o influență bizantină, întâiu, sârbească pe urmă; a-cuma vine influența orientală represintată de Turci: întrăm în felul acesta 'n era turcească, din care sin-gure anume fapte și situații din secolul al XVII-lea ne vor smulge. S'ar putea spune însă, într'o prî-vință, că mai puternică a fost influența turcească a-supra noastră prin anii 1550 de cum a fost chiar în epoca Brâncoveanului, când boierii se îmbrăcau tur-cește, cu papuci galbeni, când mâncau și petreceau turcește.

Și iată explicația.

Anul 1550 este momentul celei mai mari înfloriri a Statului turcesc. În secolul al XIV-lea căpetenia Turcilor e un beg, un prinț; în întâia jumătate a vea-cului al XV-lea, Molammed al II-lea este succesorul Impăraților bizantini în ce privește Scaunul de stă-pânire, hotarele teritoriului care-i aparține, însemnă-tatea lui politică și militară, dar în vremea lui Soli-man-œl-Măreț, care este tocmai aceasta, Sultanul e și

succesorul Calitilor, fiindcă s'a cucerit Egiptul, ultimul adăpost al acestora. El începe tot atunci să fie considerat ca un Han, fiindcă al Crimeii este vasalul său. Pe de altă parte, rostul împărătesc se coboară și în legislație, în organizație, în obiceiurile sociale, în datinile de Curte, în tot ceia ce formează măreția unei Domnii. Pentru Turci Soliman este astfel ceia ce a fost August pentru Romani, ceia ce a fost Ludovic al XIV-lea pentru Francesi. De aceia supt toate raporturile ne gasim influențați de Turci.

Așa fiind, călătorul care venia în vremea aceasta, fie în Moldova, fie în Muntenia, trebuia să fie lovit de la început de acest caracter, întru cât nu l-ar fi întâlnit și în țerile vecine, și ele înrâurite, totuși, în această fasă de mai marea desvoltare a Impărăției turcești.

Căci același lucru se petrece și în Ardeal și în Polonia: luna ardeleană se îmbracă din ce în ce mai mult turcește, iar marea aristocrație luptătoare a Poloniei primește o modă turcească, ce se amestecă și cu o mai veche modă orientală adusă prin Tatari, din lumea îndepărtatului Răsărit asiatic. Nu mai vorbim de Moscova și de toată viața rusească gravitând acum în jurul ei, căci Moscova e pe trei șferturi tătărească: costumul de ceremonie al Țarilor la încoronare era absolut mongolic, ca și coroanele pe care și le puneau pe cap, până dăumăzi.

La noi, Alexandru Lăpușneanu e încunjurat de Turci, și chiar Petru Rareș, când se întoarce de la Constantinopol, unde petrecuse câteva luni ca pribeag, adusese cu el Ieniceri, având datoria de a-i ținea ca garanție fața de dușmanii lui proprii și ca garanție pentru Turci față de orice acțiune a Domnului. Pe lângă Turcii aceștia, Petru „scrie la leafă”, cum

se zicea atunci, o ceata de Sârbi, cari trebuiau să-i fie simpatici și credincioși prin legăturile lui de familie, pe care acuma le cunoaștem. Dar, după Petru Rareș, supt Ilie, n'au fost numai Turcii din garnisona, dintre cari unii stateau în țară și alții figurau numai în state, ramâind la Constantinopol, căci pe atunci nu mai erau Ienicerii cei vechi, ci și Turci de naștere oameni însurați, cu copii, cu prăvălii, făcând și negoț de banca—, ci erau și prietenii turci pe cari și-i adu ese Ilie din Constantinopol. unde ple-trecuse atâta vreme, și cari formau podoba Curții lui, spre marea indignare a boierilor noștri.

Domnia fratelui sau Ștefan a fost foarte scurtă și n'a putut să-și desemneze caracterul: boierii l-au ominorât. Dupa scurta trecere pe tron a lui Joldea, căruia i s'a taiat păretele despărțitor dintre nări, fiind trimis la mănăstire, a venit Alexandru Lăpușneanu însuși, cu Turcii lui statornici, mai ales în a doua Domnie.

Supt el cetățile de odinioară nu mai joacă niciun rol. Ele au fost umplute cu lemne, din ordin turcesc, și arse. Nici nu mai era nevoie de arinata, pentru că Sultanul cu umbra aripilor lui ocrotia Moldova. Nu mai intra, deci, străinul ca într'o țară de sine stătătoare, cu strajeri la margine și cu cetăți, cu tunuri, având rosturi de aparare, de garantare a independenței sale, ci într'o provincie privilegiată a Sultanului. Nici vorba ca în această situație militară autoritatea lui Lăpușneanu să se întindă în Ardeal, cum se întinsese așa de temuta autoritate a lui Petru Rareș, când amenința pe Secui că, dacă nu-l ajută, îi va lăsa sa piară de foame în munții lor de piatră. Cetatea-de-Ballă și Ciceul, feudele moldovenești, avură aceeași soartă ca și Suceava și Hotinul: i s'a recunoscut Domnului moșia acestor cetăți, dar, în ce privește zidu-

rile, ele au fost dărâmate. De alminteri, Ardealul stătea acum supt ocrotirea Sultanului ca și Moldova și Țara-Românească. Dacă Lăpușneanu a trecut în Ardeal, el a făcut-o numai după ordinul Sultanului, pentru a introduce pe fiul lui Ioan Zápolya și pe maică sa împotriva dușmanilor pe cari aceștia-i aveau acolo.

Altfel, în rosturile adânci ale Moldovei nimic nu fusese schimbat. Aceiași țerănime liberă în această vreme ca și în vremea anterioară. Erau neliberi numai cei cari veniau de aiurea: Secui fugari din Ardeal, țerani veniți din Podolia sau Galiția, prinși de războiu pe cari-i aduceau Domnii noștri, oameni cari nu erau de la noi, cari nu aveau legăturile lor cu pământul și cari trebuiau să încheie anume convenții cu boierii pe al căror pământ trăiau și unde deveniseră usufructuari, datori să se supună condițiilor care li se impuseseră de stăpânii moșiei.

Aș nolă însă pentru epoca aceasta un lucru foarte însemnat pe care-l întâlnim numai în Moldova, și în Muntenia nu: un vădit antagonism între boieri și țerani. Aceasta se vede foarte bine în timpul Domniei lui Ștefan Tomșa, acel care a înlocuit pe Despot, dar n'a putut să se menție împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, întors cu Turcii. Se spune foarte lămurit, într'un raport genoves, al cuiva care cunoștea foarte bine rosturile de la noi, că Domnul pe care-l sprijiniau boierii nu era sprijinit de țerani și Domnul care era sprijinit de țerani nu va fi sprijinit de boieri. Boierimea caută să-și stabilească puterea în condițiuni pe care trecutul nu le cunoscuse, și se pare că lăcomia se apropia de drepturile de independență al țeranului. Cel muntean n'a resistat; cel moldovean a luptat cu acea energie care s'a văzut apoi la acela din Basarabia.

Ajungând la Iași, — și singurul fapt că Domnia

stătea mai mult la Iași decât înainte arată legătura strânsă cu Turcii, creșterea influenței turcești,—aici se întâlnea un lux pe care trecutul nu-l cunoscuse, o complexitate de ceremonii care veniau iarăși de la Curtea constantinopolitană: se întâlnea toată acea civilizație de suprafață care nu folosește nici celui tare, când ia din prisosul lui, și cu atât mai puțin celui slab, când ia din nevoile țerii. Incepuse tristul povârniș al Domnilor noștri, care făcea ca, în secolul al XVIII-lea, în vremea fanariotă, cutare biet om, amenințat în viitorul lui la fiecare moment, să se poarte pe străzile Bucureștilor și Iașului cu un alaiu mai strălucit decât acel cu care se plimba pe străzile Parisului un rege frances, — alaiu imitat după al Sultanilor decăzuți din Constantinopolul contemporan.

Să ni închipuim acuma pe același călător mergând în Țara-Românească, — de exemplu cutare sol polon, de la care s'a păstrat și un fel de pașaport slavon, pe care-l vom da mai departe. El întâlnea pe Domn în București, — nu în Târgoviște—, unde stătea foarte fricos, știind că de aici poate fi mai ușor ajutat în clipa de primejdie, fiind mai aproape de ocrotirea Turcilor de la Giurgiu sau, întâmplător, de la Brăila, — căci și acest oraș se pierde la Turci, complectându-se în felul acesta linia militară otomană de pe malul stâng al Dunării, prin anii 1550. (La un moment dat, Turcii au pus și ei un episcop pentru creștinii din raiă, episcop care se numește de obicei al Proilavului, — forma grecească a Brăilei fiind Proilavul—, cu autoritate asupra Ismailului, Chilieii și Cetății-Albe, precum și a întregii Dobrogi, din față.)

La București călătorul ar fi găsit mai multă viață turcească în legătură cu Turcii: fiindcă acum Gre-

cii nu mai vin pe sama lor. Ar fi găsit el, deci, mai multă lume orientală decât la Iași. In clientela răsăriteană a Domnului se întâlneau une ori și Armeni, cari joacă un rol foarte important, dar nu cei din Moldova, Armenii mai vechi decât principatul și având nume romanești, deprinși cu dătinile noastre, ci Armeni noi, cari vin din cartierul armenesc al Constantinopolului. Așa încât în general am putea spune că ei toți nu erau atât de mult Turci, Greci sau Armeni, cât erau, cu toții, Constantinopolitani. Aceasta este deosebirea cea mare față de trecut.

Causa e și aceea ca bani veniți din creștinătate se întâlneau mai puțin decât înainte, căci comerțul sasesc decade, iar cel polon însuși de la o bucată de vreme slăbește. Dar Domnilor li trebuie bani, fiindcă legăturile cu Turcii prin tribut se făceau pe base banesti, pe lângă anume peșchisuri. Dar banii nu-i puteau da decât anumiți capitaliști din Constantinopol, unde se strâng bogățiile Impărăției întregi, unde, pe de alta parte, vin negustori din Veneția și de aiurea și aduc bani,— toate acestea afară de metalele prețioase, toldeauna din bielșug, mulțumită prazilor de fiecare an, din care Sultanul batea galbenii sai, așa-numiții sultanini. Aceasta introducere a unui nou capitalism, care nu poate veni decât din Răsărit, este una din explicațiile influenței constantinopolitane care se exercită asupra amânduror Curților noastre.

Mai la vale, intra cineva într'o lume de Turci, care de la malul Dunării se întindea până adânc în interior, la noi. Lumea aceasta o cunoaștem foarte bine prin izvoarele turcești. Scrisorile contimporane ne fac sa vedem și bâlciurile care se țineau neconținut, cu Ienicerii cari veniau aducând marfuri din Răsărit, și nu se purtau ca orice neguțător, ci erau foarte pretențioși: dacă împrumutau sau cumparau, lumea trebuia să se supuie condițiilor lor. Formula de

prin cronici despre cine „arunca bani prin sate” arată că Ienicerii veniau oferind să împrumute pe oameni, și, chiar dacă aceștia n’aveau nevoie să se împrumute, se lăsau în silă banii, cu o dobândă pe care o fixau Turcii. Bâlciurile acestea erau foarte cercetate, și viața economică foarte vie pe malul stâng al Dunării, cuprinzând și o bandă importantă din șesul muntean. Populația de aici era adesea ori preschimbata din cauza autorității turcești ce se întindea și pe un mal și pe celalt al Dunării. Mulți dintre ai noștri se întâlnesc dincolo, și mai mulți de dincolo veniau de se așezau la noi. Domnii mai vechi, din secolul al XV-lea, aduceau chiar cu zecile de mii populația din Peninsula Balcanică și o așezau în același șens.

Tot odată, pe acel timp, în regiunea aceasta s’ar mai fi putut vedea activitatea, mai vioaie decât odinioară, provocată de nevoile de războiu ale Impărăției turcești. Domnia lui Soliman înseamna acea epocă din istoria Imperiului în care se întemeiază, cum am spus și aici, ceva mai sus, pașalâcul de la Buda, pașalâcul de la Timișoara, stăpânirea turcească de la Solnoc, Seghedin și așa mai departe: jumătate din Banat era turcesc; numai partea răsăriteană rămăsese creștina, în legătura cu Ardealul. Și neconținut mergea flotila de râu a Turcilor de la gura Tisei către gurile Dunării și de la gurile Dunării către cursul superior al Tisei sau către cursul superior al Dunării, spre Buda. Dunărea era deci în momentul acesta un râu otoman supt raportul militar și politic, și, prin urmare, o continuă activitate, comercială și militară se purta pe acest râu. Țerilor noastre li se cerea neconținut să contribuie pentru războaiele Impărăției prin oferte de lemn pentru construirea corăbiilor și tot ce trebuia pentru viața intensă a Imperiului.

XI.

Un intermezzo de Renaștere apuseană în Moldova.

Cu Domnia lui „Despot-Vodă” ajungem pentru întâia oară la adevărate izvoare, izvoare întinse, care cuprind, cu privire la toate domeniile vieții noastre naționale de la jumătatea veacului al XVI-lea, informații bogate și interesante.

Dar, înainte de a vorbi de aceste izvoare, care sânt două: Sommer și Graziani, și care trebuie înfățișate împreună, e bine să se amintească personalitatea însăși a lui Despot.

La un moment dat, a răsărit întâiu în Ardeal, știind românește, învățând poate românește acolo, un Grec a cărui origine era mai mult sau mai puțin confusă, care fusese amestecat în rosturi apusene în calitate de copist de manuscrise elinești, în tovărășia prietenului său Diasorinos, și în legătură strânsă cu învățații germani din această țară.

În ce privește situația lui, ea era aceea a multor oameni ai Renașterii. Un om foarte bine înzestrat, cu planuri foarte mari, care nu erau atâta personale ale lui, cât ale epocii în care trăia. Fără rădăcinile lui Petru Rareș, fără legitimitatea acestuia, care, el, a aparținut unei singure societăți și unei singure națiuni — când aparține cineva mai multor națiuni și mai multor societăți, poate face mai multe lu-

cruri decât atunci când e în legătură cu un singur popor și o singură societate, însă nu ține mult: momentul e foarte strălucitor, dar n'are durată,—Despot a venit deci, în părțile Ardealului și a intrat în legături cu un senior polon, care avea rosturi pe aici unde ținea moșii în margene—, cu Albert Laski, și el un om al Renașterii în sensul nesperios al cuvântului, un aventurier, care avea planuri mari: cândva, a vrut să capete Domnia Moldovei, și, cu toate ca sprijinia pe Despot, tot trăgea nădejdea să iea el Domnia, dacă s'o putea.

În acest timp al Renașterii, care era dominat de anume idei de succes, de glorie, de dominație, de cultură, așa cum se înțelegea atunci, nu se judecau lucrurile din punctul de vedere realist al nostru. În epoca noastră, când se gândește cineva la o situație, mai mult sau mai puțin își face și socoteala dacă e chemat pentru dânsa și dacă o poate păstra, pe când pe vremea aceea existau oameni pentru orice fel de situații, începând de la cele destul de umile și mergând până la cele mai neînchipuit de mari. Iacob Vasilic (Basilikos) a luat bani, a strâns soldați — și soldați se găseau totdeauna pe acel timp —, a intrat în legătură cu Imperialiș, cu Ferdinand regele, și a trecut spre Moldova, de unde a fost răspins. Cutare biograf pretinde că, atunci, ca să scape, s'a dat drept mort, și alaiul înmormântării lui s'a desfășurat în cine știe ce punct al Poloniei, el fiind aiurea în cea mai bună sănătate. După aceea a strâns din nou trupe, s'a ciocnit cu Alexandru Lăpușeanu, pe care l-a biruit la Verbia, localitate în părțile Iașului, pe Jijia, și prin biruința aceasta, pe care o cunoaștem foarte bine printr'un raport german contemporan, ca și prin povestirile lui Sommer și Graziani, el a ajuns stăpân al Moldovei.

Acum, ai noștri îi ziceau Despot; el, când s'a încoronat și-a zis, Ioan-Voda. În documente se prezintă ca fiul lui Ștefan-Voda. Ar fi vrut foarte bucuros să fie considerat, ca și Petru Rareș, înaintașul său, și ca și tatal lui Alexandru Lăpușneanu, care era Bogdan, ca o odraslă a marelui Domn care stăpânise o jumătate de veac și mai bine Moldova. Iși zicea despot de Samos, „marchis” (*marketlios*) în legătură cu insula Paros din Arhipelag, dar, firește, în părțile acelea nu fusese niciodată un marchisat. Despotat fusese unul singur: al Sârbilor, și omul preindea că se coboară din despoții sârbi de odinioară, din familia Brancovici, care am văzut cât de multe și cât de strânse legături avea cu țara noastră: Doamna lui Alexandru Lăpușneanu, Ruxandra, era fiica Elenei, și ea fiică a Despotului Ioan. Străinul avea și o întreagă genealogie scrisă—, dar cei cari-și scriu genealogia nu sânt to'deauna cei cari o posedă în adevăr. Infățișându-și astfel genealogia, el se arăta ca descendent din Gheorghe Brancovici și-și mai zicea și Heraclid, afirmând că se cobora din Hercule pe o cale pe care numai zeii din Olimp o puteau cunoaște. Iar poporul nostru, care n'a fost deprins cu cuvântul de Despot, l-a acceptat în calitatea aceasta, din care a făcut un nume: *Despot-Vodă*.

A trăit în Moldova câțiva ani și a încercat să facă ceea ce nu se putea face dintr'însa, indiferent dacă ar fi fost bine sau ba ca lucrul să fie făcut. A vrut să facă o politică mare, din acelea care cer mijloace bogate, pe care țara nu era dispusă să le puie la îndemâna lui. Om foarte personal, venit într'o țară care accepta personalități în felul lui Petru Rareș, dar numai pentru că ele respectau și datinele, el era cu totul străin de „obiceiul pământului”. Venit dintr'o lume absolut străină, ținând să aibă

legături neconținute cu această lume, chemând Greci de-ai lui, atinși de cultura italiană, ca Hermodor din Creta, invitând pentru școala pe care a și întemeiat-o pe Gaspar Peucer, pe Ioachim Rheticus un Reto-Roman la noi, frații lui?— personalități foarte însemnate, care n'au venit , a izbutit să aducă pe acela care era să fie biograful lui cel mai cunoscut, pe Iacob Sommer, căruia-i datorim una din Viețile stapânului său. Au vrut să întemeieze în acest colț de vii cautate de străini, în acești Cotnari, unde Domnul și Mitropolitul și episcopul catolic aveau viile lor și unde populația era de religie catolică, alcătuită fiind în cea mai mare parte din Nemți aduși în veacul al XV-lea, o școală superioară, cum erau școlile Renașterii, un fel de „Universitate”. Și astăzi se văd la Cotnari rămașițele unei mari biserici — cel puțin după proporțiile obișnuite ale țerii noastre , cu ziduri care au fost atât de puternice, încât de și de foarte multă vreme părăsită, biserica aceasta se mai ține în picioare: se deosebesc încă ornamentele gotice. De sigur, clădirea și e întrebarea dacă a fost terminată — era, oricum, cea mai încăpătoare, și cea mai spațioasă dintre bisericile catolice pe care le-au văzut vreodată țerile noastre, și poate că n'ar fi stat în urma niciunei biserici ortodoxe în ce privește proporțiile și frumuseța.

Erau însă atâția cari uheltiau împotriva lui Despot. Alexandru Lapușeanu fugise la Turci, și Turcii ocrotitori îi acordau tot ajutorul trebuitor ca să se întoarcă în Scaun. În afară de aceasta erau boierii de țară, cari nu-l puteau suferi cu niciun chip pe străin. Atunci Tomșa, care a și luat Domnia supt numele de Ștefan-Vodă, căci Tomșa era propriul lui nume de botez, și el și-a zis Ștefan după numele lui

Ștefan-cel-Mare, glorios, pe cât de popular,—a ridicat pe boieri contra usurpatorului și l-a asediat în Suceava (1564). Mulți din soldații cu leafă, și cu leafă scumpă, ai lui Despot au refuzat, în ceasul acesta suprem pentru dânsul, să-l apere. Domnul a resistat, totuși, destul de frumos, ca unul purtat prin atâtea războaie, având și un simț superior al demnității sale, dar, la urmă, răzbit, trădat de ai lui, a crezut că poate impune supușilor de până atunci ieșind în cea mai solemnă îmbrăcăminte, în cele mai luxoase haine domnești pe care le avea la îndemână. Dar ai noștri nu s’au speriat, și, acolo unde spera poate să aibă un ultim succes, tragicul erou și-a găsit moartea. A fost lovit cu buzduganul de Tomșa, — și lovitura cu buzduganul a Domnului însemna după datina veche, osândirea la moarte. Un Tatar i-a tăiat capul; a fost îngropat în cimitirul vecin. Aceasta este povestea lui Ioan-Vodă, zis Despot.

În izvoarele pe care le avem la îndemână ca și în documentele contemporane sânt oarecare probe sufletești, am zice, despre dânsul, — dovezi ale intențiilor sale, mijloace de a verifica aceia ce se cuprindea în sulletul lui. Se poate zice că toate acestea sânt forme, că e retorică, stil, aparențe. Da, dar în epoca Renașterii e așa de greu a deosebi ce era formal de ce era intim, și niciodată o intimitate nu există care să nu-și caute o formă, și, oricât ar fi de artificială aceasta, ea cuprinde ceva din intimitatea sufletească ce a întrebunțat-o.

Avem, de o parte, un act contemporan plecat de la dânsul, care este de sigur foarte important, căci din el se vede concepția lui politică despre viitorul nostru însuși. El doria să creeze cum zicem noi: România Mare, să unească Muntenia și Ardealul cu Moldova, să aibă toate ținuturile românești în-

preună. Nu pleca, firește, dintr'un sentiment național, care nu fusese cultivat prin nimic până atunci și pe care un străin putea să-l aibă cu atât mai puțin când nu-l aveau nici localnicii, — fiind înlocuit la aceștia printr'un atotputernic instinct, care poate să facă totdeauna minuni, chiar când lipsește ideea—, dar el pleca de la concepția oamenilor Renașterii. Aceștia aveau în minte Dacia pe care o cunoșteau din izvoarele vechi, și, potrivit cu unitatea aceasta străveche a Daciei, ei numiau lucrurile contemporane cu numele antice și tocmai în legătură cu acel strâns nex între formă și fond erau aduși, de la întrebuintarea deasă a numelui, să dorească lucrul.

Numai în această calitate Despot era doritor de unitatea românească, și ni se povestește în izvoarele citate, cum, stăpânit de asemenea planuri, el pretindea a fi văzut trei îngeri îmbrăcați în alb cari-i aduceau trei coroane pe care era chemat să le reunească pe capul lui. Și se pregătise într'adevăr o ceremonie foarte imponentă în vederea îndeplinirii acestui vis.

Iar proclamația lui din Februar 1562 are următorul cuprins: „Voi, voinicilor și războinicilor ce vă coborâți din vitejii Romani cari au făcut să tremure lumea... Scopul meu nu e altul decât să fie Dunărea hotar al țerii mele Moldova”.—Erau părțile ocupate de Turci, cu Chilia și Cetatea-Albă, care pe vremea lui Petru Rareș se întinseseră, după expediția împotriva Moldovei, în 1538, până dincolo de Tighinea, devenită un Bender al Turcilor, mai mult de jumătate a viitoarei Basarabii întrând deci în stăpânirea Turcilor. Și Despot îndemna pe boieri să recucerească aceste cetăți, cum încercase și Alexandru-Vodă Cornea, acel care s'a strecurat între cele două Domnii ale lui Rareș—.

Actul urmează: „Și să mă lupt zi și noapte cu necredincioșii și blăstămații de Turci. Nu vă va lipsi inima de a face orice ispravă glorioasă, dar până acum n'ați avut Domnul vostru drept, care să vă ducă la lucruri de cinste.” De sigur că nu Alexandru Lăpușeanu ar fi putut vorbi așa: trebuie să fim drepți și cu acel care, nefiind din sângele nostru, găsindu-se în mijlocul unei societăți pe care n'o cunoștea și care nu voia să-l cunoască, a jucat acest rol, de și une ori ridicol, cum joaca oricând se află într'un mediu ce nu i se potrivește și pe care nu e în stare să-l domine—.

Și Despot adaugă: „Cu ajutorul și sprijinul cel voiu avea de la neînvinsul Impărat Ferdinand, stăpânul inieu cel prea milostiv”. El bătea și bani domnești, ca taleri imperiali, cu chipul său încoronat și de partea cealaltă Maica Domnului, „patroana Ungariei”, întocmai ca pe monedele corespunzătoare ale Impăratului habsburgic, rege al Ungariei

Astfel, deci, „nădăjduiesc să câștig în scurtă vreme cetățile Moldovei mele pe care le stăpânește păgânul” — adică malul Dunării—, „și nu numai acelea, ci și Țara-Românească, și toată Grecia”—, pe care el o introducea, cu rost sau fără rost, fiindcă visa, probabil, de liberarea popoarelor creștine, în Imperiul bizantin reconstituit, așa cum va visa Alexandru Ipsilanti la 1821, în momentul când va porni, la noi, în Iași, Eteria

„Și nu e nicio îndoială că vom avea de la început sprijinul tuturor domnilor creștini, pe mare și pe uscat, împotriva dușmanilor tuturor, și, cu ajutorul lui Dumnezeu, necurmat vom avea biruința asupra lor, cu veșnică vărsare a sângelui lor. Și cu aceasta ne vom face cunoscuți de toată lumea ca adevărați Romani”, — pentru întâia oară un Domn al

țerii noastre pomenește de originea aceasta romană— „și coborâți din aceia, și neamul nostru va fi nemuritor, și vom spăla icoana părinților noștri cari s’au lăsat pradă lupului, cu atâta rușine față de toată lumea.”

Aceasta în ce privește ceia ce am putea numi politica lui externă.

În ce privește intențiile lui față de țară,— și acestea sânt interesante—, iată cum se exprimă Despot, în proclamația lui îndată după căpătarea Domniei:

„Dorința mea nu e alta decât să liberez această țară a mea de tirani și s’o aduc iarăși în stare bună, cum a fost pe vremea prea-luminaților miei străbuni. V’am liberat de tiranul cel mare și de Domnul de neam prost care nu se sătura să vă verse sângele și să-și însușească averile voastre, să vă facă pe toți robii lui, cu nevestele și fiii voștri. Sânt departe de gândul de a stăpâni astfel. Mai întâiu, eu sânt Domnul vostru cu drept de moștenire și nu sânt de neam prost și vă iubesc ca pe fii și frați și pe fiii voștri, și vreau ca averea voastră să nu fie supărată de nimeni. Creștin sânt, și niciodată nu voiu avea plăcere să vărs sânge de creștini. Nu vreau să plătiți bir nimănu, nici nu voiu îngădui să fiți vre-odată apăsați cu angarii de cineva. De la voi nu vreau alta decât să-mi fiți credincioși cu toții și supuși. Și aceasta va fi mântuirea voastră. Acum, fiilor și fraților prea-iubiți, Domnul Dumnezeuul nostru și-a adus aminte de voi, și m’a pus pe Scaunul strămoșilor miei.”

Cuvintele sânt nobile, și poate că descendența lui Despot din Ștefan-cel-Mare și despoții sârbi, ca și din Hercule, ce și-o atribuia, era necesară pentru a-și găsi situația în care voia să facă lucruri mai auten-

tice supt raportul politic decât autenticitatea genealogică, a pretinselor sale origini.

De sigur că un astfel de Domn trebuia să atraga atenția străinătății mai mult ca un Alexandru Lăpușneanu. Avea o mulțime de cunoștințe în Apus. În Imperiu, era „poet laureat”. Era știut și în Franța; acum în urmă, s’a găsit în niște adnotații ale cronicii lui de Thou amănunte despre tinereța lui acolo: el învățase medicina la Montpellier—, și într’un alt izvor se spune, de fapt, că el învățase medicina— și acolo a avut legături cu o femeie al cărei copil muri din vina lui peste câțva timp. S’a dus apoi la Saint-Germain, a avut un conflict cu un senior de la Curtea regelui, și, acela fiind omorât, Despot s’a refugiat la un principe german care trăia acolo, lângă Curtea regelui Franciei, scăpând cu ajutorul lui. Avea legături, pe lângă aceasta, cu Ardealul, unde împrumutase bani; avea legături cu Ferdinand, regele Ungariei, al cărui vasal se declarase; avea foarte multe legături cu Polonia, și a căutat să introducă la noi un fel de reformă religioasă în sensul socinianismului din Polonia; era în corespondență cu ducele Albert de Prusia, Hohenzollernul din Königsberg, succesorul Cavalerilor Teuțoni pe malul Mării Baltice. Pe lângă acestea am putea zice, în terminii de acum, că el avea legături cu opinia publică și cu presa din toată lumea: toți oamenii Renașterii întrețineau, direct sau indirect relații între sine, și, în orice cas, Despot putea influența, prin cunoștințele sale, asupra celor cari creau gloria sau proclamau mișelia unui om din timpul lor. Se explică astfel cum Sommer, mai iute la drum decât Peucer și Rheticus, a venit în Moldova și s’a pus în slujba lui, stând aici până la sfârșitul aventurii, când își căuta scăparea

printre haracii viilor de la Cotnari.

În ceia ce privește pe Graziani, acesta marturisește că n'a fost în Moldova, ci în vecinătate numai, pe la Nistru, dar că a stat în relații cu Polonii cari sprijiniau la început pe Despot și cari au păstrat raporturi cu dânsul până la sfârșitul Domniei lui. Și e de ajuns o verificare cât de răpede a informațiilor lui ca să se vadă că izvorul acesta e unul din cele mai sigure.

Venim acum la înseși mărturiile pe care le-am anunțat de la început. Ele nu sânt, în unele puncte, deosebite de ceia ce se spusese cu treizeci de ani înainte despre Moldova, în linii generale numai, iar nu în amănunte, de Sasul Reicherstorfer, în „Chorographia Moldaviae”. De exemplu, acesta găsea și el că Moldova e foarte bogată: „În această țară nu se află a lipsi ceva ce ar putea fi de folos oamenilor; țara e foarte bogată și în mine de aur, de argint, de sare, foarte îmbielșugată în ogoare, vii, turme, în heleșteie cu feluri alese de pește; clima e blândă, viața ușoară”. În același timp însă se par urâte așezările: casele sânt făcute din nuiele, acoperite cu humă, având de-asupra un acoperiș de stuf. Poporul e un popor sălbatec, cu limba de origine evident latină, dar „barbară și conruptă”; și el recunoaște că și neamul nostru e de origine romană, dar trecut la „obiiceiurile Geților”. Înseamnă că, în lucrurile militare și de războiu Moldovenii sânt, în felul lor, extraordinar de bine pregătiți”. Aduge că fiecare străin se folosește de legea lui după plac,— acea largă toleranță care formează un titlu de onoare al trecutului nostru.

În ce privește pe Domni, și Reicherstorfer îi consideră ca „tirani”, a căror putere n'are nicio stavilă,

cari pot să facă cu boierii lor ca și cu restul populației ce vor. Din cauza pedepselor aspre, spune el, pe toate cărările întâlnești oameni orbi, mutilați, cari se târăsc după Domnie și cărora acesta li dă pomana din care-și țin zilele.

Trecând la viața populară, și episcopul Verancius, pe care de sigur nu l-a cetit nici Sommer, nici Graziani, observă că divorțurile sânt ușoare: ajunge o „carte de despărțire”; fiii nelegitimi, „așa-numiții” copii, moștenesc ca și frații lor născuți din căsătorie. Se observă la nuntă datina răpirii femeii. Părinții plâng întâiu și se împacă pe urmă; dar, firește, se împacă întâiu fata. Oamenii sânt lacomi de bani și ucid ușor. Nu primesc pe oricine în casă. Sânt răbdători, dar i se pare călătorului că n'ar fi frumoși: „negri la față, pletoși, bărboși și foarte aspri la înfățișare”, cei mai mulți.

Venind mai precis la armată, același vorbește de armele ostașilor de odinioară: ca ale Tatarilor, de felul de a se apăra: în loc de platoșă au o cămașă de in umplută cu bumbac și țesută des. Caii sânt mici și rabdă de foame și sete. Boierii poartă inele multe, au haine de mătășă, de aur, cu colori felurite, se împodobesc cu brățări și lanțuri până la coapsă, în dreapta având o pungă de postav, în care țin galbenii.

Intre Moldovean și Muntean acestălalt martur din vremea lui Rareș face oarecare deosebire: la Munteni se ucide adese ori Domnul. „Nu e unul din seminția lor care să nu știe că merge la moarte sigură dacă e făcut Domn.” Mai ospitalieri decât Moldovenii, Muntenii sânt mai puțin războinici. În schimb, Moldovenii, „odată ce au ridicat Domn pe unul, îi sânt foarte credincioși și-l iubesc, afară nu-

mai dacă ar cădea în tiranie și ar vedea că-i desprețuiește”; în cazul acesta, îlucid ori îl gonesc¹.

Am ținut să dăm notele acestea ale lui Reicherstorfer și Verancius ca să se vadă ce poate fi comun cu informațiile lui Sommer și Graziani².

Și unul și altul cunosc originea noastră romană și caracterul latin al limbii noastre. Astfel Graziani spune: „au o limbă care nu e prea deosebită de cea latină”, dar s’a stricat „cu vremea și prin amestecul barbarilor”. Literele cele vechi s’au înlăturat, și „sunetul e mai aspru”, așa încât trebuie „atenție și sânguință” ca să înțelegi, dar „peste foarte puțin străinul deprinde ușor limba, cu totul”.

Acești descendenți ai Romanilor, vorbind o limbă latină stricată, sânt însă și pentru Sommer și pentru Graziani un neam aspru. Boierii, spune cel d’întăiu, au „sufletele barbare”: sânt „barbari trufași și simpli”, capabili de lucruri însemnate doar când e vorba de „a plănui și de a îndeplini nelegiuiri, numai să fie nădejde de câștig ori prilej de a sătura nesătura lor ură”.

De simpatie universală nu ne-am bucurat niciodată, și de multă vreme ni se cântă același cântec: poate însă că, dacă am fi fost mai amabili, n’am fi trăit până în momentul de față. Graziani adaugă că în fruntea lor se găsește Domnul, care are stăpânirea absolută a țerii. Și el vorbește de legăturile între Domn și supuși în același fel în care vorbise și Reicherstorfer: „Se închină Domnului ca la Dumnezeu, fie el și tiran, dar, când li s’a scârbit de dânsul, nu

¹ Chorographia lui Reicherstorfer e dată în Papiu Ilarian, *Tesaur*, I. Și Verancius, tot acolo.

² Reuniți de Émile Legrand, în *Deux vies de Jacques Héracleide, dit le Despote*, Paris 1885.

numai că-l dau jos, dar îl șiucid; puțini se întâmplă să moară de moarte bună sau de boală. Boierii au pe țerani ca pe robi, Domnul pe boieri ca pe robi”.

După ce se dau câteva știri privitoare la fuga lui Rareș, care scapă de acei care-l urmăreau, cum spune cronica și legenda, aruncând, în Piatra, galbeni pe urmă lui, se adauge: „La căpatarea Domniei, pe lângă avere, ajută mult fața frumoasă, statura și înfățișarea trupului”, și aceasta se cere „până într’alâta, încât, dacă un Domn e beteag sau schilod”, îl exclude, „fie el cât de nobil, și i se preferă unul mai prost de neam, dar arătos.” Din această cauză a căzut înainte de Lăpușneanu Joldea, care li s’a părut boierilor mai mult decât Ruxandrei, care, ea, l-a luat de soț, că n’ar fi destul de frumos, și l-au trimes la mănăstire după ce i au tăiat nasul.

Obiceiul ca Domnul să fie frumos, și mai ales întreg, este în legătură cu o foarte veche concepție, cu concepția bizantină a Impăratului, care, în același timp, era și arhieru; el presida sinoadele, el se îmbrăca în haine întru toate corespunzătoare hainelor de paradă ale clerului, el putea îndeplini, după anoane, cum a făcut, la noi, Mihnea Radu în secolul al XVII-lea, chiar anumite ceremonii bisericesti, luând parte la sfințirea bisericilor; putea decreta măsuri privitoare la Biserică. Inșă, Biserica nu admitea printre slujitorii ei, de la preot până la Mitropolit și Patriarh, decât persoane întregi. Chiar un aspect desagreabil, comic al cuiva îl înlătura de preoție. De aici, de la Bizantini, obiceiul a trecut, prin țerile slavone, la Domnii noștri. Când, de nevoie, poporul suferia pe unul care nu era întreg și frumos, îi alipia pentru vecii vecilor o poreclă, care era tot-

de-auna, exagerată, tocmai pentru că țara voia să-și plătească astfel, ce sacrificase primindu-l. Așa, de unde Bogdan, era, poate, numai rănit la ochiu, a ajuns să i se zică Orbul, iar Petru Șchiopul nu era șchiop, ci avea numai un beteșug care-l împiedeca să meargă călare, și totuși el a rămas supt numele acesta de „Petru Șchiop”.

Acuma, de la Domn la popor, iată ce ni se spune cu privire, întâiu, la țara pe care el o locuiește și apoi la firea însăși a națiunii.

În ce privește productivitatea țerii, bogăția ei, știri mai amănunțite am avut numai la Matei de Murano, de la sfârșitul Domniei lui Ștefan-cel-Mare. Trebuia de așteptat deci șazeci de ani pentru ca să avem o nouă descriere, mai largă, a unui principat măcar. Și iată ce zice Graziani care, supt raportul descrierilor, e mult mai bogat decât Sommer:

Moldovenii au țară „foarte bogată în ogoare și oameni”, de și Țara-de-jos a fost pustită în ultimul timp de năvălire tătărească. „Grâu samănă atâta cât li trebuie pentru traiul lor de fiecare an”.— Nu se făcea export de grâne, și o mare parte din pământul țerii era acoperit încă de codri mari, cari au fost tăiați abia în veacul al XVIII-lea: Vlăsia ca și codrul Herței și al Chigheciului, ai Neamțului. În timpuri foarte depărtate, în veacul al XIV-lea, departe deci de momentul la care am ajuns, se încărcă grâu de la noi, la Chilia; mărturii venețiene din a doua jumătate a veacului acelaia spun ca această Chilie era considerată ca un loc de încărcare, *caricatorium*, a grâului.

„Grâul se samănă după 1-iu April.” Sămănătura de toamnă nu se face, cea de primăvară, târziu.

Explicația pentru care s'a ajuns a se face sămănă-

turi, toamna, iar, în primăvară, timpuriu stă în introducerea culturii porumbului.

Mai departe : Vin n'au — adecă țeranii ; beau puțin vin, vinul fiind al Domnului, al episcopilor, al boierilor, cari, ei, aveau vii vestite. Pe vremea aceasta nu erau Odobeștii, Nicoreștii, ci numai Cotnarul. Iar vii în afară de regiunile de deal propriu-zise, vii care s'au înmulțit mai ieri atât de mult, încât a trebuit să se legifereze în contra lor, nu existau.

Se bea foarte mult mied, „ca unii ce au miere multă”. Căci toate regiunile cuprinse între dealuri, toate poienile din codri, așa de multe atunci, poiene pline de flori, cuprindeau prisăci. Moldova era una din țerile clasice ale apiculturii, și proverbele arată ce importanță avea ea în viața de odinioară. Se zicea de cineva că e plin de bogăție și de alte daruri „ca un stup”.

În ce privește vitele, Graziani spune, în scurta lui descriere a Moldovei, care ar trebui tradusă și cuprinsă și în cărțile de cetire: „Necrezut de multe sânt vitele: se pun câte doisprezece boi la un plug.. E păcat să se taie vițeji. Deci din Moldova se scoate acea mulțime de boi din carnea cărora nu se hrănesc numai locuitorii Ungariei și ai Rusiei, ci și ai Poloniei, Germaniei, ba până și Italia, mai ales în Veneția.” Venețienii li zic acestor boi: „boi ungurești” — precum grâul nostru trecea, până mai dăunăzi, măcinându-se la Pesta, ca „grâu unguresc”. „În fiecare an se fac șapte iarmaroace de vite în Moldova, la care târguri de vite vin mulți negustori.” Vitele se adună pe câmpii întinse, unde sânt și mii de boi. „Trei zile se întrebuintează pentru a se hotărâ de negustori prețul”, — până ce se „rupea prețul”, cum se zice. „Prețul întrece rare ori trei galbeni de vită. În câteva ceasuri se vinde toată mulți-

mea de boi... De la acest negoț au mare câștig boierii..., și Domnul însuși mai mult din aceasta se îmbogățește, căci și el vinde în fiecare an mulți boi de pe moșiile lui." În Italia chiar se încearcă a trece boi grași. Am văzut că Alexandru Lăpușneanu vindea foarte mulți porci, mai ales porci, dar despre aceștia izvorul acesta nu pomenește nimic.

Privitor acum la obiceiuri, pentru întâia oară datini ale poporului nostru, datini cu care se ocupă azi folklorul, o știință nouă, creată în vremea contemporană, sânt însemnate într'un izvor străin. Se vorbește în Sommer de „frăția de cruce". Era un obicei din cele mai vechi, potrivit cu care se proceda și la schimbarea de sânge, dar Sommer vorbește numai de obiceiul de a înghiți o bucată de pâine în formă de cruce.

Se pomenește în acest izvor și de noțiuni de drept. „Nu este drept scris", spune Sommer, „ci totul se face după placul Domnului, judecându-se după obiceiul pământului",— care e extrem de vechiu, pentru că-l cunosc și regii Ungariei în hotărârile pe care le dau prin veacul al XIV-lea. În datina de atunci nu se judecă lucrul, ci buna credință a celui care făcea o declarație. Fiecare aducea un număr de jurători, cari declarau a cunoaște pe pârâș ca om de cuvânt, ca unul pe cuvântul căruia se poate pune te-meu; partea cealaltă avea însă voie să aducă de două ori mai mulți „jurători", cari să spuie că, din potrivă, al lor este un om atât de vestit prin buna lui credință, încât orice aserțiune a lui trebuie crezută. Dar avea dreptul, la rândul lui, cel d'întăiu să aducă de două ori mai mulți martori, și tot așa până venia momentul când unul se dădea învins, ne mai putând să aducă, fie prin legăturile lui, fie prin corupție, un număr dublu de opo-

nenți. Dacă era cineva despoiat, ceia ce se întâmpla des negustorilor, el cerea despăgubire — acestea sânt represaliile, de care am vorbit —, de la acel pe moșia căruia a fost jăfuit, ori din dările târgului, satului unde a fost făcut furtul. Un fel de represalii în interior : o lature foarte interesantă represaliile, care și la noi erau de un obicei curent.

Toi aici se arata cât de aspre erau osândeale cu suferința trupului. Tăierea nării drepte, de către călău, era curentă. Deci, în afară de suprimarea părțelului despărțitor, se opera și prin extirparea nării drepte. Și se adauge: „cu astfel de obicei își însemnau ei și pe aceia despre cari se credea că, fiind de neam domnesc, trăgeau nădejdea să iea Scaunul, căci nimeni care ar fi suferit o slujire trupească nu se primește la această cinste.”

Graziani spune, întocmai ca și Reicherstorfer, că, în general, căsătoriile n'aveau nicio trăinicie, „Barbații desfac căsătoria pentru cele mai neînsemnate cauze”: n'au decât să trimeată nevastei știre că nu mai voiesc să trăiască împreună cu dânsa, și să dea Vi tieriei doisprezece dinari”. Am găsit pentru secolul al XVII-lea astfel de scrisori. Căsătoria o putea desface bărbatul plătind nevastei doisprezece dinari. În Sommer se expune lucrul mai pe larg: Despot a căutat să stârpească obiceiul acesta, el, bun creștin, protestant, om de rânduiala strictă,— de și a lăsat o fată în leagăn, cu o țiiitoare grecoaică, și s'a pornit după el o persecuție a Armencelor din Suceava care trebuie să fi fost puțințel în legătură cu obiceiurile Domnului; dar față de alții era foarte aspru. „Se înrădăcinase în Moldova acel obicei, pe care-l au și astăzi ca lege, ca femeia dojenită ori, în cazul cel mai rău, puțin bătută să aibă voie a trece în altă căsătorie.” Acum și partea cealaltă: „Dacă ea era în stare a plăti băr-

batului a treia parte dintr'un galben, prin care să arăte că femeia iese din puterea bărbatului."

Și, pe urmă, se adaugă că obiceiul era așa de răspândit, încât l-au fost primit și Ungurii și Sașii cari locuiau în Moldova, și episcopul socinian Lusinski, venit din Polonia, luă măsuri pentru a opri măcar pe ai lui de la această călcare a bunelor moravuri. Căci Sommer pomenește că la Trotuș unul a-vuse patru neveste, dar și ea patru bărbați, și toți erau în viața. Episcopul a vrut să iea măsuri, dar târgul întreg s'a ridicat, cerând să nu-i supere pe creștini. Lusinski a fost silit să aprobe.

În alte cazuri însă Domnul făcea ca stricătorii de căsătorie să fie aduși înaintea lui: într'un singur ceas a lăiat șese dintre dânșii. Amenința și pe boieri că, dacă și ei fac așa, n'o să-i sufere.

În sfârșit, avem la acești doi scriitori știri interesante despre oastea de atunci.

Iată ce spune Sommer, după ce vorbește de luptele, foarte dese, cu Tatarii: „Sânt niște oameni și-reți, înalți, tari, apreciați la războiu. Au sulii foarte lungi, scul, săbii rotunde, buzdugane câțiva, cei mai mulți, securi.” — Deci „sabia rotundă” ca, în chipul de la Curtea-de-Argeș al Sfântului Gheorghe.— Mai departe: „Cu atâta îndrăzneală se luptă, cu atâta despreț de dușman și credință în ei, încât adesea cu puține puteri bat și oștiri întregi ale vecinilor. Au fost supuși de Turci, fiind mai mult slăbiți de desbinările lor decât pentru că ar fi fost înfrânți în războiu.”

Soco'eala pe care o face scriitorul în ce privește armata, merită să fie pusă alături de socoteala lui Reicherstorfer. Acesta spune că pe vremea lui Petru Rareș erau 3.000 de curteni, că Vodă putea să ridice însă pentru războiu 60.000 de oameni. Dincoace se înseamnă 40.000 de călări, — oastea Moldovei fiind

în cea mai mare parte oaste de călărime, căci pedestreimea e alcătuită din oameni de rând, fără valoare militară. Caii sânt mici, și nu cunosc grajdul; „chiar în mijlocul iernii se hrănesc pe câmp... și frâng cu copita lor ghiața ce acopere iarba, de și nu sânt potcoviți”. Supt Despot un alt izvor pomenește tot de 60.000 de oameni și 50.000 de călări. Despot însuși vorbește de 40.000 de pedestrași și 50-60.000 de călări.

Chiar dacă am admite exagerații, faptul că mai multe izvoare dau aceleași cifre arată că într'adevăr Moldova pe vremea aceasta avea o respectabilă oaste. Mai ales important era faptul că de această oaste dispunea Domnul în fiecare moment. În câteva zile adică se putea s'o strângă, pe când se vede din luptele de la 1531 ale lui Petru Rareș cu Polonii, care s'au terminat cu înfrângerea lui la Obertyn, cât de greu regatul polon putea să-și strângă armata. Se convoca dieta, căci regele n'avea nici oaste, nici bani, și în dietă se puneă întrebarea ce mijloace se vor întrebuința pentru a răspinge pe dușman: mercenari, nobilime, chemare generală supt arme; se discuta impositul care trebuia să se plătească. Până la o înțelegere, deci, o armată așa de sprintenă cum era cea moldovenească își îndeplinea toate rosturile, mergând și până dincolo de hotarul Pocuției, la Lemberg, unde se zice că Bogdan a lovit cu sulita poarta cetății, de se cunoștea locul. Când Polonii veniau în represalii, la noi, într'adevăr era o surprindere timp de câteva zile, dar numai până ce Domnul își strângea oastea; și, oricum, mai mare pagubă aduceau ai noștri Poloniei, țară de mai înaltă cultură, cu orașe bogate, decât puteau aduce Polonii în Ținuturile noastre cu satele rari și ascunse¹.

¹ Încă un izvor asupra lui Despot a fost găsit mai de curând într'o bibliotecă italiană de un membru al Școlii Române din Roma, care-și propune să-l publice.

XII.

Țerile noastre în a doua jumătate a veacului al XVI-lea

Pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea izvoarele sânt mai multe și mai interesante.

Incepem cu acela care este mai puțin întins.

Până acum ni-am închipuit un călător polon venind în părțile noastre; de astă dată avem a face cu un călător real, care a fost adese ori prin părțile noastre și probabil că știa chiar românește, fiind în legături strânse cu lumea boierească de la noi.

Căci în vremea aceasta legăturile dintre nobilii poloni și boierii noștri sânt mult mai intime decât odinioară, și se va ajunge, la sfârșitul veacului, în Domnia lui Ieremia Movilă, la căsătorii între unii și alții: Ieremia-Vodă și-a măritat trei din fetele lui după nobili poloni; una dintre dânsule a fost acea Ana Mohilanka, soție a trei bărbați, care a jucat un rol extraordinar în istoria polonă din întâia jumătate a secolului următor, până într'atâta încât, când a murit, i s'a pus pe mormânt o lungă inscripție latină enumerând toate defectele care, supt raportul politic, o împodobiau.

Înainte de aceasta, dacă Polonii nu cumpărau moșii în Moldova, Moldovenii își asigurau moșii în Polonia. Cum, odinioară, se îngrijeau boierii din secolul al XV-lea, și mai ales din întâia jumătate a ve-

cului al XVI-lea, să aibă o moșioară în Ardeal, unde să se poată retrage în timpuri grele, tot așa, acum, se căutau moșii dincolo de Nistru. Una, vestită, care se pomenește adese ori în documentele noastre, căci familia lui Ieremia Movilă a stat acolo multă vreme, este moșia Ustie, unde probabil că trebuie să se găsească și urme ale petrecerii lui Vodă, a aprigei Doamne Elisaveta, a fiului lor, Constantin, și a tuturor boierilor și jupăneselor cari-i încunjurau.

Afară de aceasta boierii noștri erau interesați în toate marile afaceri comerciale pe care le faceau capitaliștii din Orient în regiunile polone, și mai ales în Galiția. Provincia avea de multă vreme legături strânse cu Moldova: la Lemberg exista o suburbie moldovenească și o biserică moldovenească, făcută de Constantin Corniact, pe care l-am mai menționat, și care a fost Vameș-Mare în Moldova și apoi și vameș în regatul polon: e zugrăvit pe zid, în costumul boierilor de la noi, și se vede până astăzi bourul moldovenesc sculptat pe același zid. Alexandru Lăpușneanu are o întreagă corespondență cu „frăția ortodoxă” care exista acolo, la Lemberg, la Liov, cum i se zicea de ai noștri: e vorba de un clopot și de câte alte lucruri necesare acelei biserici. Și tiparul nostru are anume legături cu „frăția” aceasta a ortodocșilor, în mare parte Români sau Greci romanizați, stabiliți cândva și la noi. Când am studiat arhivele din Lemberg, am găsit acolo o serie întreagă de procese privitoare la Românii din oraș, unii foarte buclucași, cu copii cari spărgeau capul culărui Evreu liovean, aruncându-i pietre de pe fereastră. E un întreg capitol de viață românească dincolo de hotarul Moldovei¹.

¹ Despre bisericile moldovenești din Liov vorbește d. P. P. Pănaiteșcu, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an. 1928.

Când se întâmpla vre-o schimbare politică și oamenii nu se simțiau așa de siguri acasă, la dânsii, ei se retrăgeau la moșiile lor din Polonia, sau se îngrijiau singuri de afacerile pe care le începuseră înainte. Așa au făcut familiile Domnilor Ieremia și Simion Movilă, Nistor Ureche Vornicul și toată ceata care încunjura pe Movilești.

Pentru asigurarea boierilor mai importanți se dăduseră chiar acte de cetățenie polonă. Avem și acum documentul prin care se recunoaște calitatea de cetățean al regatului cutărui „prieteni”, care înainte de aceasta îndeplinise funcțiuni boierești pe lângă Domn și care, la schimbarea regimului, aștepta să îndeplinească din nou aceleași funcțiuni.

Măsura de precauțiune nu era rea, pentru că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, trei dintre Domnii moldoveni refugiați în Polonia prietenă cu Turcia, pe vremea regelui, de origine ardeleană, ungurească, Ștefan Báthory, — fost Voievod al Ardealului, care avea visul de a întinde Polonia până la Dunăre, înviind un vechiu pretins drept de suzeranitate asupra principatului moldovenesc, dar pentru moment făcea politică oportunistă în folosul Turcilor — au fost tăiați la cererea ceașilor turcești. Când Ștefan Tomșa, înlocuitorul lui Despot, s'a refugiat la Poloni, a fost închis și i s'a tăiat capul, împreună cu doi boieri cari-l întovărășiseră: Moțoc și Spancioc; s'a păstrat și testamentul lor, făcut cu câteva zile înainte de a muri. Aceiași soartă o avuse Ioan Potcoavă, care se zicea a fi Ion-Vodă cel Cumplit, acel care se răsculase contra Turcilor și fusesse bătut, impresurat la Roșcani lângă Prut, și, predându-se, perise legat de patru cămile. Potcoavă, căruia i s'a dat această poreclă fiindcă rupea pot-

coavele în mână, un splendid bărbat cu ochii și pletele negre, cu talia impunătoare și un suflet cores-punzător cu aceste daruri ale lui Dumnezeu, retră-gându-se în Polonia, a fost închis, osândit la moarte și executat: s'a păstrat în două versiuni discursul, foarte frumos, ținut de dânsul înainte de a i se tăia capul și prin care, murind pentru creștinătate, a-cusa mișelia regelui Ștefan. În sfârșit tot ca fugar din Moldova peri acolo Iancu Sasul, fiul lui Petru Rareș cu o Săsoaică din Brașov, persoană destul de mândră și originală: cronica spune că el se plimba vara la Iași cu sania cu tălpi de os.

A fi recunoscut cetățean polon însemna însă un mijloc de a se asigura împotriva întemnițării și a osândirii la moarte, căci nu se putea proceda cu un cetățean polon ca față de un simplu fugar din Mol-dova, un „cetățean turc”, la discreția cererilor venite din Constantinopol.

Legăturile principatului muntean, de sigur, sânt mult mai rare și mai puțin importante. Când și când vine din Polonia câte un trimis care vizitează și Țara-Românească; ici colo se mai întâlnește câte un act care arată existența de relațiuni cu acele părți. Pentru curiozitatea lucrului înfățișez scrisoarea-pa-șaport dată lui Nicolae Brzeski, care a jucat un rol important în legătură cu țerile noastre prin aceea că a dat o traducere în limba polonă, cu oarecare expli-cații asupra boierilor și rosturilor țerii, a vechii cro-nici slavone a principatului: vestita „Cronică mol-do-polonă”, tipărită de Hasdeu și pe urmă de Ioan Bogdan¹.

¹ Așa ceva s'a întâmplat numai de două ori în istoria noastră, ca strălăni să prefacă letopisetele noastre în limba lor. Pe vremea lui Ștefan-cel-Mare. când filca lui, Elena, a luat pe moștenitorul tronului rusesc, ca să se învedereze că e fată de neam bun, s'au

Iată pașaportul:

„Io, Petru Voevod” — era Petru Șchiopul—, „din mila lui Dumnezeu Domn a toată Țara Ungrovlahiei, scriu Domnia Mea cinstitului și bunului prieten, și prea-iubitului părinte, marelui Zecmot August, mare Craiu leșesc și litvan și mazur”— Mazuria sau Mazovia făcea parte din deosebitele State ale regelui polon — „și peste alte țeri și părțile lor de sus, multă sănătate și dragoste trimetem Crăii Tale, și cu aceea dăm știre Crăiei Tale că a venit un poclisar (adecă ambasador) al Măriei Tale crăiești, cneazul Nacula, de la cinstita Poartă domnească a cinstitului Impărat la Domnia Mea, și ne-a vestit de viața și prietenia și dragostea pe care o are Crăia Ta către noi, și a cerut de la noi oameni să-l ducă la Ștefan Craiul” — era pe vremea aceasta Ștefan Báthory, domnul Ardealului, considerat ca succesor al regilor ungurești—, „și Domnia Mea i-am dat lui oameni să-l ducă” — aceștia se numiau mai târziu mehmendari—, „și, fiindcă a întrebat Crăia Ta pentru mântuirea noastră, să știe Crăia Ta că noi cu ajutorul lui Dumnezeu sântem în viață și sănătoși, și să dea Dumnezeu ca și Crăia Ta să fie sănătoasă și Dumnezeu să-ți înmulțească zilele și anii Crăii Tale.”

Aceasta este traducerea în românește, pentru că actele de Stat se alcătuiau în limba slavonă: limba

introdus analele putnene în letopisețul rusesc, puindu-se pe lângă aceasta și o întreagă poveste fabuloasă, în care se arată de unde vin Moldovenii, de la Roma, cu lupte pe vremea Papei Formosus între Roman, de o parte, și Vlahata, de altă parte. Mai târziu, în secolul al XVII-lea, cronica lui Miron Costin a fost prefăcută în limba latină pentru Poloni, dar de dânsul însuși, care a dat Polonilor, în același timp, cum se va vedea mai pe urmă, și o scurtă descriere și istorie a Moldovei și a neamului românesc în genere, într'o poemă și o expunere în prosă polonă.

românească nu juca decât rolul de a da anumite interpretării. Când și când la marginea documentului slavon cuvinte românești se amestecau în textul slavon. În românește se scriau însă scrisori particulare, și avem una încă de la 1521, pe vremea lui Neagoe Basarab, vestita scrisoare a lui Neacșu Lupa către Brașoveni. În afară de aceasta se scriau în românește minute de tratate și instrucții pentru ambasadori. Pentru vremea lui Ștefan-cel-Mare știm că tratatul de pace cu regele Ioan Albert a fost redactat și românește, și slavonește, și latinește. În sfârșit pe vremea lui Petru Șchiopul sânt o sumedenie de acte românești: însemnări de ale Doamnei, contracte, instrucții, scrisori particulare, păstrate, printr'un hasard fericit al istoriei, prin prezența lui ca fugar în Innsbruck și Bozen. Pe urmă, pentru epoca lui Mihai Viteazul, despre care o să vorbim mai târziu, numărul de documente românești e mai mare, și avem chiar câte un document oficial. În sfârșit se ajunge a se scrie și inscripțiile de biserici în românește, prăvestind o întreagă literatură de care, în treacăt, se va mai vorbi aici.

După aceste explicații venim la călătorul Andrei Taranowski, care vine la noi în 1570.

Notele lui de călătorie sânt foarte scurte. El sosește prin Nordul Moldovei, prin regiunea pe care Austriei o vor numi mai târziu Bucovina, nume rămas și după reunirea ei la patrie¹.

¹ Într'un scurt studiu, d. I. Nistor arată originea acestui nume, care se întâlnește întâiu la sfârșitul veacului al XIV-lea însemnând „pădure de fag”. „Bucovina” corespunde astfel, în legătură cu un singur fel de copaci, cu numele pe care-l poartă obișnuit Chigheciul de la Prut, din părțile Fălciului: *Codru*, și locuitorii de acolo Codreni. De alninteri Bucovăț înseamnă același lucru: pădure de fagi.

Cu privire la această Bucovină zice călătorul: „în care pădure a Bucovinei cu șeptezeci și trei de ani înainte, adevărat în 1497, 50.000 de ostași poloni au fost uciși, într-o singură zi, de Români”.

Aceasta înseamnă însă lupta lui Ștefan-cel-Mare cu Ioan Albert, când copacii „înținați”, adevărat tăiați la coajă, cazură asupra armatei polone și o distruseră.

După aceia se pomenește de Suceava, și în legătură cu ea se amintește și de moartea lui Despot, care se întâmplase numai cu șase ani înainte. E vorba și de Țuțora, la vărsarea Jijiei, care va deveni pe urmă vestită prin venirea Hanului Tatarilor la 1595, prin instalarea lui Ieremia Movilă. Aflăm și de Lăpușna, puțin mai jos, care a ajuns să fie destul de importantă: avem acte orășenești de acolo, Alexandru Lăpușneanu era din acest târg, prin mama sa, îngropată la mănăstirea Râșca.

Din celelalte orașe ale noastre, călătorul știe numai Chilia, care acum era turcească, și decăzuse foarte mult, ca să treacă apoi în Dobrogea, însemnând Tulcea și Babadagul, în drumul către Constantinopol. Se mai vorbește de unele lucruri care se întâlnesc și la alți călători, de marile pescării ale Moldovei, care erau pe vremea aceia aici. O întregă populație, care nu arată să fi fost rusească, ci românească, erau pescarii de pe cursul Dunării până în Muntenia, de o parte și de alta a fluviului, căci Turtucaia nu e decât un vechiu sat de pescari români. Călătorul ni spune că în brațul Chiliei se prindeau moruni, la un șfert de zi cale, cu luntrea.

La întoarcere se notează și Cetatea-Albă, Tighinea, care acum era Benderul turcesc, întărit de Sultanul Soliman (la Bender s'a găsit inscripția de marmoră care spune, în legătură cu aceasta, cum a

fost strivită Moldova supt copitele cailor Sultanului). Cetatea însă nu mai avea rosturi de vamă, ca altă data, fiindcă toți fugiau de vameșii turci; Hotinul a folosit foarte mult de pe urma faptului că rivala sa a fost ocupată de Turci. Tot la întors, călătorul ajunge la Iași, care este o „Capitula” a țerii.

Călătorul iese din Moldova prin Camenița, cetatea polonă aproape de Hotin.

Iesuitul Giulio Mancinelli a fost pe la noi între anii 1582 și 1586, în epoca în care tronul Moldovei era ocupat de Petru Șchiopul, bunul Domn inofensiv, „matca fără ac”, și de Iancu Sasul, a cărui stăpânire de câțiva ani a fost terminată prin acea scenă tragică de la Lemberg.

Înainte de aceasta însă câteva cuvinte asupra legăturilor pe care le-am avut noi cu acest Ordin al Iesuiților și cu Ordinele propagandei catolice în genere. Am văzut că această propagandă se făcea la început prin Dominicani, călugării predicatori, și prin Franciscani. Rolul Dominicanilor a scăzut cu totul în timpurile mai nouă, dar al Franciscanilor a rămas însemnat. Vechea lor propagandă se făcea prin frați din Ungaria, *barați* de la *barát*. după slavul *brat*, frate). Italienii s’au amestecat cu dâșii în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. În timpuri mai nouă însă, după 1600, propaganda se făcea de alți Franciscani, veniți de la Marea Adriatică, din regiunile Albaniei și ale Dalmației, unde misiunile lor au avut totdeauna o foarte mare importanța, și cari înaintaseră prin Peninsula Balcanică până la Dunăre. În Bulgaria ei au găsit, de alminterea, pentru propaganda lor un substrat care la noi nu se întâlnea: acei vechi eretici cari se chemau bogomili sau pavlichieni, creștini ai Sfântului Pavel—, Reichersdor-

fer și-a închipuit, un moment, că eram și noi, în Moldova, tot creștini pavlichieni, fiindcă s'a păstrat ceva din erezia aceasta în spiritul poporului—, și cari, rămași, de la o bucată de vreme, fără niciun sprijin și fără nicio orientare, și-au găsit refugiul, din cauza răspingerii lor față de ortodoxie, în catolicismul pauperist, popular, al Franciscanilor. Această explicație de ce Franciscanii au venit din Bulgaria, nu din cauza legăturilor speciale între poporul bulgar și religia catolică sau cultura pe care o aducea această religie catolică.

Mai ales în secolul al XVII-lea a jucat un mare rol în propagarea catolicismului la noi acea parte a Ordinului Franciscanilor care se zicea Observanții pentru că și-au fost impus anumite reguli de „observare” morală, ceilalți călugări fiind rătăcitori, cerșitori, ignoranți și de multe ori și cu moravuri rele.

A fost un timp deci când Biserica latină din Muntenia a atârnat întru toate de cea de dincolo de Dunăre, mai târziu de episcopatul de Nicopol și, de la un timp, episcopii nu mai residau acolo, la Nicopol, unde erau împrejurări grele, ci preferau să steie pe lângă bogatele Curți ale Domnului muntean, în Bucureștii cari, în tot cazul, nu puteau fi comparați cu niciunul din vechile târguri mucegăite, prădate, căzute în sărăcie din Peninsula Balcanică. Catolicii bulgari de la Cioplea, din apropierea Bucureștilor, erau în legătură cu propaganda aceasta a Franciscanilor veniți din regiunile bulgărești.

În Moldova însă, Franciscanii din Secuime, cari aveau o „Casă” vestită acolo, la Șimlăul Ciucului (Ssik-Somlyó), deserveau bisericile episcopatului de Bacău, de și „biscopul” era acuma în Polonia; ei duceau o viață foarte modestă, administrând fără a predică.

De la o bucată de vreme, un alt Ordin, al Iesuiților, luase asupra-și răspândirea creștinismului și la păgâni și la shismatici — și noi, ca ortodocși, eram cuprinși între shismaticii pe cari Biserica catolică-i desprețuia și-i prigonia, căutând să li mântuiască sufletele prin chemarea-i la singura Biserică salvatoare. Fuseseră întemeiați în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în momentul când catolicismul, atacat de protestanți, a crezut că nu se poate apăra mai bine împotriva acestei invadări a eresiei — căci pentru dânșii protestantismul era o eresie—decât prin proclamarea dogmelor față de care nu se încapă niciun fel de îngăduință sau tranșacție, și prin organizarea unui corp de călugări învățați, capabili de toate fi-nețele și inițiați în toate subterfugiile diplomației, și, pe lângă aceasta, stăpâniți de o energie ostășească, am zice, fără păreche.

Iesuiții, de și având ca fundator pe un Spaniol, s'au recrutat mai ales, nu în Spania, căci temperamentul spaniol nu prea e potrivit cu o activitate de dibăcie, de ipocrisie, de strecurări meșteșugite, ci dintre Italienii cari făcuseră școala Renașterii, cari trecuseră prin învățăturile lui Macchiavelli, cari luaseră o parte atât de însemnată la alcătuirea diplomației moderne, lăsând cele mai importante, adevărate și folositoare rapoarte cu privire la dezvoltarea politică a Statelor de la începutul epocii moderne. Preocupați și de cucerirea morală a Extremului Orient, Iesuiții au mers de preferință, nu în Germania, capabilă să se apere, nu în Peninsula Balcanică, unde era un domeniu al Franciscanilor, ci, înainte de toate, în regiunile ardelene, polone și rusești. Pe la 1580 ei aveau o situație admirabilă în Ardeal, și au întrebuițat-o cu atâta lăcomie, încât a trebuit, să se ia măsuri împotriva lor, fiind

expulsați, la un moment dat, căci altfel întreaga politică a prinților unguri din Ardeal ar fi căzut în mâinile lor: avem în Sigismund Báthory, acel care se credea stăpânul lui Mihai Viteazul, de și supt raportul militar nu era vrednic nici să-i deslege încălțăminte, așa ambițios, iubitor de glorie, degenerat și incapabil cum îl știm, tipul tânărului bine crescut de educatori de aceștia cu apucături călugărești. În Polonia ei s'au putut aciua foarte bine pe lângă regele Ștefan Báthory, care era din aceeași familie ca și stăpânitorul din Ardeal; el a fost un mare ocrotitor al Ordinului în luptă contra eresiei sociniane, forma în care protestantismul pătrunsese acolo, împotriva chiar a protestantismului unei părți din orașele polone, ca și împotriva ortodoxismului unei părți din nobilii ai căror strămoși făcuseră parte din Statul lituanorus. Avea nevoie, pe lângă aceasta, de Iesuiți, nu numai supt raportul religios și cultural, dar și pentru că ei aduceau o escelentă cunoaștere a limbii latine, calități pedagogice distinse și erau oameni, în sfârșit, cari, într'un sens, au continuat acțiunea Renașterii, capabili fiind a da lustru unei țeri. Pentru a fi în legătură cu aceia dintre Ruși cari rămăseseră ortodocși, s'au stabilit, pe lângă alte „Case” pe care le aveau în Polonia, cu mănăstiri, școli, teatre școlare, o „Casă” și la Lemberg.

De la Lublin veni părintele Warszewiecki din Societatea lui Isus, care avea misiunea specială de a lucra între Ruși și între, vecinii, tot ortodocși, tot schismatici, cari erau Românii din Moldova. În special asupra Moldovei s'a exercitat prin această Casă din Lemberg o puternică influență iesuită. Asupra Țerii-Românești s'a lucrat mai puțin, influența ardeleană fiind mai slabă, iar de jos, cum am spus, venind altă influență catolică, a călugărilor franciscani din Bul-

garia. În sfârșit în Rusia Iesuiții au jucat, la începutul secolului al XVII-lea, un rol extraordinar de mare, și a fost un moment când Moscova putea să ajungă catolică. Pentru ca să se oprească opera de propagandă, aici au trebuit sforțări mari din partea ortodoxiei, cu greu, salvată de Patriarhul de Ierusalim, Teofan, care a alergat imediat în părțile acestea, pe la 1620, — și ortodoxia din Ierusalim era mult mai mult decât cea din Constantinopol, și cu atât mai mult decât cea din Moscova și Chiev, dar, înainte de toate, printr'un Român, fiul lui Simion Movilă, Petru, care fusese întâiu Pătrașcu-Vodă candidat la tronul Moldovei și Munteniei și se așezase apoi în călugărie la Chiev, la vestita mănăstire a Peșterii. Ajuns Mitropolit de Chiev, întemeietor de tipografie, alcătuitor de catechism, creator al unei literaturi rusești și, prin originea lui aristocratică, prin legăturile lui cu Curtea polonă, din cele mai mari personalități pe care le-a cunoscut poporul rusec, căci viața culturală a întregii națiuni derivă de la prezența pe Scaunul din Chiev a lui Petru Movilă sau Moghilă, a doua zi după epoca lui Mihai Viteazul.

Iesuitul care a jucat un mai mare rol și în Ardeal și în Rusia a fost vestitul Padre Possevino, care a fost și un scriitor vestit, — în total o personalitate foarte interesantă.

Așezați între Ardeleni, Poloni și Rușii de supt coroana polonă, din Galiția și de peste Nistru, lângă Cazacii supuși pe urmă influenței Țarului din Moscova, natural că și noi a trebuit să primim influențe de acestea iesuite. Sânt Domni din a doua jumătate a veacului al XVI-lea cari au ocrotit propaganda catolică. Petru Șchiopul a fost prietenul acestei propagande: pe lângă dânsul a funcționat multă vreme în calitate de cămăraș de Lăpușna, pe urmă de

Postelnic, un Albanes italianizat, cu aparență de nobil venețian, Bartolomeo Bruti, frate cu tălmaciul ambasadorului venețian la Constantinopole, Cristoforo Bruti, și rudă cu alți membri ai aceleiași familii, rămasă în Capo d'Istria și în deosebite părți ale Italiei. Bruti era așa de bogat, încât putea să trimeată 6.000 de galbeni ungurești rudelor.

Acesta a fost sprijinul de căpetenie al propagandei catolice la noi. Era vorba să se primească stilul nou încă de la 1590, îndată după decretul prin care Grigore al XV-lea îl impuse, în Moldova; s'a căutat a se redacta un catechism românesc, ceia ce nu s'a făcut. Ungurii și Sașii câștigați pentru propaganda luterană trebuiau să fie aduși din nou la catolicism. Se va vedea că și Ieremia Movilă a sprijinit catolicismul, mergând în Suceava la biserica catolică. În Muntenia Alexandru-Vodă, fratele lui Petru Șchiopul, este zugrăvit așa de un scriitor catolic, autorul unui raport italian: „Petru-Voda din Moldova, și prieten al regelui Poloniei, a avut un frate care a fost Domn în Muntenia și se chema Alexandru, care a murit la 1577, fiind socotit sfânt, ca unul ce purta ascunsă supt haina lui un veșmânt de călugăr de păr de cal foarte aspru, cu care a și murit¹.”

Se pomeneste în același raport de nevoia unor cărți ungurești și „sârbești” (adecă slavone) în legătură cu propaganda catolică.

Așa fiind, era natural ca Iesuiții să și vorbească de țerile noastre.

Acum, nu cunoaștem tot ce au spus Iesuiții și ce se păstrează în relațiunile lor manuscrise. Este o i-

¹ Tot el spune, în ce privește pe Petru Șchiopul, că avea o gardă de 400 de trabanți și 500 de Albanesi, cari erau catolici, și a făcut o biserică de piatră foarte frumoasă. Cf. *Rev. ist.*, VII, p. 212 și urm.

mensă arhivă la Roma, a Congregației de „Propaganda Fide” („Pentru răspândirea credinței”), care se ocupa de toate provinciile câștigate împotriva păgânilor sau ereticilor. Un inventariu al acestor bogății lipsește, și s’au tipărit numai relațiuni întâmplătoare, sporadice.

Inscrierile părintelui Possevino despre Ardeal¹ se vorbește despre situația poporului românesc de acolo Este chiar un pasagiu foarte important în care se constată existența unui Vlădică românesc la Alba-Iulia. A fost o discuție foarte pasionată. În ce privește roștul acestui episcopat. Câțiva, printre cari mă număr, susțin că Românii n’au avut un Mitropolit residând în Capitala Ardealului decât pe vremea lui Mihai Viteazul și din cauza influenței lui; alții, sprijiniți pe anume acte, dubioase, pretind că încă din secolul al XV-lea era un Mitropolit al Ardealului. Acesta se pare cu totul imposibil, pentru că situația Românilor din Ardeal era așa de umilă, cu atâta despreț erau priviți de oficialitate, încât un Mitropolit al lor așezat în fața episcopului catolic, în însăși reședința principilor Ardealului, e nelogic. De fapt, pe vremea aceea, se făcea în Ardeal printre Români o foarte puternică propagandă calvină, căreia i se datorește și traducerea în românește a o mulțime de cărți sfinte sau predici și tipărirea acestor cărți. În fruntea Bisericii acesteia calvine a Românilor din Ardeal era un superintendent, dar ai noștri nu prea înțelegeau ce e superintendentul, și-i ziceau și mai departe: Vlădică. Și, de oare ce superintendentul trebuia să aibă legături strânse cu prințul, era necesar să aibă un „birou” la Alba-Iulia: s’a făcut acolo, deci, o bisericuță, care pe urmă a fost transformată

¹ Ed. Andrei Veress: *Transilvania* (1584), Budapesta 1913.

în biserică de zid de către Mihai Viteazul. Acesta este sensul prezenței episcopului. Dar el nu era acolo în calitate de episcop român, căci nu reprezenta ca episcop neamul său românesc, ci era unul care prin aducerea noastră la calvinism lucra la desnaționalizarea neamului său.

E posibil ca Possevino să fi spus ceva și despre Moldova, însă acel care a povestit despre dânsa și a cărui expunere s'a tipărit este până acum numai acel Giulio Mancinelli.

El vine din Sud, prin Varna, Mangalia, Preslavița. Ce l-a izbit întâiu, în cale, este ieftinătatea de la noi. Pentru un aspru — monedă mică de argint foarte supțire, pe care Turcii o falsificau în chip scandalos, dar, pe când ei plăteau în aspri noi, cereau să fie plătiți în aspri vechi—, se dădeau cinsprezece ouă; o găină costa doi aspri și un butoiăș de vin patru.

Mancinelli înseamnă la Constanța că mai existau încă ruine din vremea veche de la Tomis. Se mai găseau „marmuri mari” aici, și un Turc bogat le scolea din ruine. Pe urmă Mancinelli înaintează la brațul Chiliei. Pe aici se trecea foarte greu, fiindcă brațul era înomolit, și numai în anume momente corăbiile, cu multă primejdie, puteau să se strecoare în aceste părți. Aici a văzut furci de care atârnavă moruni spintecați, puși în proțap. În ce privește prețul, se spune că morunul plin de icre, cât omul de mare, costa 60 de aspri. La Iași călătorul vede coloniile străine — și asupra acestor colonii vom reveni —, compuse din Ragusani, Germani, Unguri. Erau și familii bogate catolice, care aveau pe mormintele din jurul bisericii lor, apoi distruse, blasoanele familiilor lor. Când se întoarce, Mancinelli e

prins de furtună în locuri grele de la gurile Dunării și ajunge în pericol să se înece. Tovarășii lui de călătorie se roagă atunci de Dumnezeu să-i cruțe viața, făgăduind să reaclădească biserica de piatră a Sf. Nicolae din apropiere.

Adaug că la 1565 Giovanni Andrea Gromo dă o descriere a Ardealului, în care Românii sânt prezentați ca hoți și tâlhari. Alături, se vorbește de cei 3.000 de călări ai Moldovei (de toți, 60.000 de ostași), cu cai buni și șoimi vestiți (300 de cai și 100 de șoimi se dau Sultanului). Se atinge și alegerea Domnilor¹.

Un raport de Iesuiți² prezintă o călătorie la Suceava supt Ieremia Movilă. La Cetatea Neamțului e pâr-călab Hrisoverghi cu fiu care a învățat la Veneția (întors de doi ani; și tatăl înțelege italienește). În târgul vecin, două biserici, cu un preot catolic și credincioși sași. În Suceava Vodă-i mângâie de prigonirea prințului ardelean și-i îmbracă. E un Domn pios și foarte blând: biserica românească are frumoase picturi; icoane în sala de audiență. Sânt, pentru ceva negustori și soldați poloni, două biserici catolice. La urmă se pomenește biruința lui Radu Șerban contra lui Moise Székely, acel prinț de prigonire³.

¹ *Archiv für siebenbürgische Landeskunde, N. F.*, II; *Rev. Ist.*, I, p. 65 și urm.

² Veress, *Annuae literae Soc. Iesu de rebus transylvanicis temporibus principum Bathori*, Budapesta 1921.

³ V. și *Rev. Ist.*, VII, pp. 212-5.

XIII.

Trei călători franceși la noi

Venim acum la călătorii franceși. Avem doi: unul în Muntenia, Leșcaloppier și Bongars, și altul în Moldova, Fourquevaux, cari sânt aproape contemporani.

Să începem cu acesta. Fourquevaux¹ era un om deprins în negociații diplomatice, care a jucat un rol și în Spania și care, făcând o călătorie în Orient, s'a hotărât să se întoarcă prin Polonia. La început el urmează deci același drum pe care-l făcuse Mancinelli, strabătând Moldova de la Sud, de la gurile Dunării, către Iași.

Și el întâlnește la guri pescăriile acelea strașnice, cu morunul cât omul, care formau un obiect de mare venit pentru Vistieria turcească. Prețul unui morun, cântărind cât o sarcină de catâr, spune el, era de doi solizi franceși. Icrele, care se vindeau în toată lumea grecească supusă Sultanului, erau din părțile noastre; negoțul Rușilor e mai nou, presupunând relații comerciale care atunci nu existau.

Indată după aceasta se intră în imensa stepă pe

¹ V. Iorga, *Acte și fragmente*, I. Cf. Iorga, *Voyageurs français en Orient*, Paris 19-8.

care Tatarii o numiau Bugeacul. Pe vremea aceea nu erau pe aici Tătarii, dar Cazacii, hoți de dincolo de Nistru, erau, fără ca pe vremea aceea să reprezinte o parte din populația rusească. Cuvântul Cazac e tătăresc, înseamnă „priebeag” ori, cum s’ar zice cu un termen engles, „outlaw”, „care se află afară din lege”. Oameni fugiți din Polonia, din Rusia, din Moldova, oameni cari făcuseră vre-o crimă, vre-un păcat sau cari aveau mari ambiții pe care nu le puteau satisface în țara lor. În ostroavele Niprului, acoperite de păduri, acolo se strângeau și prădau pe orice drumet. Erau așezați la cataractele râului, unde e mai greu de pătruns, în regiunea unde fuseseră întâiu Ostrogoții. În secolul al XVII-lea li se zicea Zaporjeni, sau și Nizovi. Regele Poloniei se scutura de orice legătură cu dânsii, spunând Turcilor ca pot să vie să-i execute pe toți, dacă pot; dar, de fapt, acești Cazaci li erau Polonilor foarte necesari fiindcă-i întrebuința în contra Tatarilor, și nu exista alt mijloc de a lupta contra lor decât acesta, Cazacii fiind, mai la urma urmei, un fel de Tătari creștini. Ștefan Báthory i-a orânduit puindu-li în frunte un Hatman, și pe vremea aceasta Moldova, nu numai că li cunoștea calitățile ostășești, dar Ioan-Vodă cel Cumplit a fost susținut împotriva Turcilor de Cazacii lui Svierșevschi: când boierii moldoveni l-au trădat, acești auxiliari străini au luptat alături de dânsul și l-au apărat până în ultima clipă.

Pe urmă, Ioan Potcoavă a fost așezat tot de Cazaci, și Hatmanul căzăcesc a stat în rândul boierilor Moldovei la Iași, câteva luni de zile. Și au venit și alți falși Ioan-Vodă, precum și un Alexandru-Vodă, un Constantin-Vodă, cari toți erau sprijiniți de Cazaci, bucuroși ca, în loc de a prinde pe drumetii mai rari, să prade o țară întreagă care-și refăcea bogăția

în timp de câțiva ani de zile. Un fiu al lui Alexandru Lăpușeanu, Petru Cazacul, s'a numit așa, de și era Moldovean, pentru că fusese susținut tot de Cazaci. Și pe vremea lui Mihai Viteazul au jucat un rol mare în luptele acestuia.

Pe acești Cazaci îi întâlnește călătorul nostru, care li zice „les Couzaquis”. Ei făceau drumurile cu totul nesigure. Drumurile acestea, ni spune călătorul, sânt cutreierate în cea mai mare parte de familii care locuiesc în căruțe cu mai multe rânduri și care au în ele până și mori de vânt pentru faină. E vorba deci de Tatari, cari locuiau în ce se numește de croniciari, în secolul al XVII-lea, *coșuri*, cam cum sânt azi căruțele cu care coboară sătenii de la munte când merg să culeagă recolta la șes.

În ce privește cetățile de aici, Fourquevaux cunoaște Chilia și Cetatea-Albă, care aveau garnisone de Ieniceri. Stătea în ele un vameș turcesc, și erau închinate — cel puțin Chilia — unei fundațiuni religioase din Orient; și Sultana Validè, mama Sultanului, avea drepturi asupra veniturilor orașului. La Cetatea-Albă guvernatorul ținea două biete galere.

Prin mlăștinile acestea era un număr colosal de țânțari. Îi simte călătorul, care știe și când s'a luat Cetatea-Albă: „acum nouăzeci și cinci de ani”. Acest amănunt arată că în localitate se pomeniau vremurile moldovenești. Cetatea avea încă turnurile cele mari, zidurile duble, șanțurile adânci, „de modă veche”. Cea mai mare parte s'a păstrat până în zilele noastre, și cetatea este, cum am mai spus, cea mai importantă construcție militară din tot cuprinsul României Mari. Mahalalele erau întinse, însă făcute de lemn, întocmai ca și casele din Constantinopol.

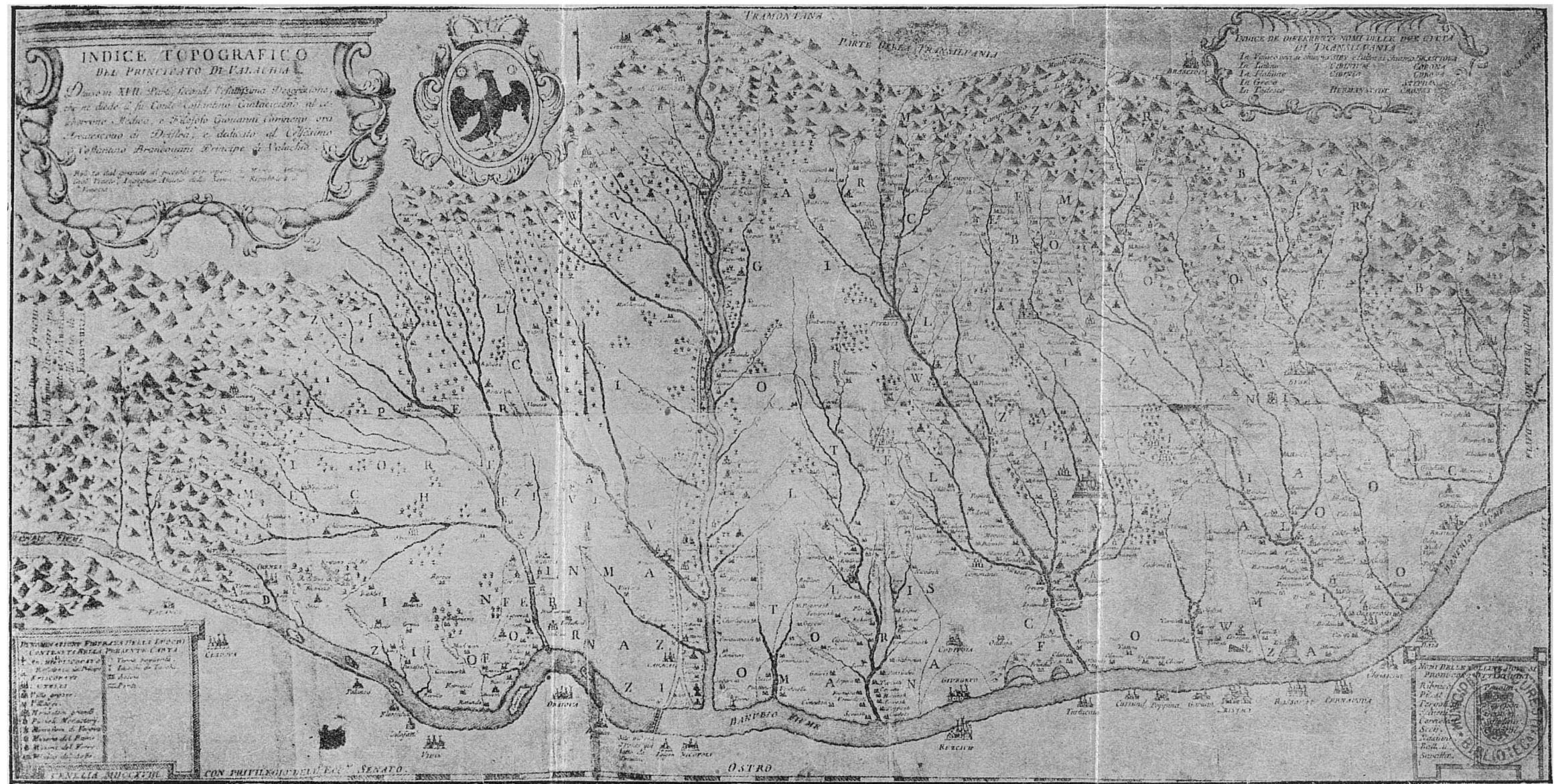
Ca să continue drumul, călătorul frances a trebuit să se suie în cară cu boi, și cu ele a mers până la lo-

calitatea pe care o numește „Porcaer”, Purcari, care era granița între locul Domnului moldovean și teritoriul Sultanului. „Regiunea aceasta”, scrie el „e puțin locuită și puțin fertilă, afară de pășuni. Vite sânt multe, și foarte ieftene, în această regiune: boi, cai, oi, capre, și aceste vite le pradă „les Couzaquis”, hoji goniți din Polonia, Rusia și țerile vecine, supt groaza cărora trăiește toată țara, așa încât noaptea trebuie să stea cineva să păzească tabăra aprinzând focuri, care erau foarte necesare din cauza frigului, adus de vântul din stepă. Imprejurările acestea de frig și hrană proastă au făcut ca drumeții să se și îmbolnăvească. Cu Francesul era și un Italian și alți tovarăși. N’aveau ca hrană decât pișcoturi și carne sărată. Cu toate acestea, făceau haz de năcaz: Italianul s’a apucat să joace și comedia lui italiană, Arlechino, în stepa basarabeană... Se mai distrau și cu vânatul de păsări, — în Basarabia, în părțile din spre Orhei și Soroca, se mai vad și acum dropii lăsându-se grele în mijlocul buruienilor enorme. În păduri erau mistreți și urși, cari invitau și ei la vânătoare.

Când s’a trecut pe pamântul moldovenesc, populația era mai deasă, și, ne mai fiind primejdia de Cazaci, se vedeau neconținut săteni și satence mergând la târg.

În această țara, spune Fourquevaux, fetele obișnuiesc să pună cununi de flori pe cap. În carăle lor se aduceau foarte multe ouă, și feinele erau atât de sprintene — ca dănțuitoarele din Spania, care saltă așa de ușor, că o foaie de trandafir pusă în papuc nu se ofilește—, încât ouăle așezate în cară nu se stricau.

„Pe aceste drumuri”, zice el, „întâlnim adesea douăzeci până la treizeci de căruțe laolaltă”—sis-

Harta lui Constantin Stolnicul Cantacuzino adausă la opera lui Del Chiaro.
www.dacoromanica.ro

tenul de a călători în caravane de frica hoşilor—; „pe fiecare era câte o fată. Veniau de la târg. Erau foarte frumoase, fără găteală, cu cununi de flori în păr, ca să arăte că sânt încă de măritat. Am cumpărat de la ele lapte, prepelițe („des cailles qu'elles appeloient en leur langue *perpelissa*”), ouă, de care une ori erau pline carăle până sus, și ele erau așezate în vârf, pe care mergeau ei, se sprijiniau pe ele fără să le spargă”.

Ajuns la Iași, Fourquevaux vede unde locuiau Țigani mănăstirilor; erau mănăsiri foarte multe și Țigani în proporție. 2.000 de case țigănești dădeau dajde Domnului. Se face oarecare confuzie între îmbrăcămintea Româncelor și a roabelor țigance. Pe atunci — ceia ce merită să fie relevat — Românele din mahalale purtau costumul de la sat, cu pieptănătura înaltă, cum se vede acum la femeile ungheroaice din Ținuturile de munte, în județul Roman în special, și care se întâlnește, împrumutat, și la Rutencele din Nordul Bucovinei și Basarabiei.

Se mai vorbește de casele foarte șubrede ale oamenilor de rând, de Curtea domnească, cu oarecare înfățișare, fiind făcută de piatră. Drumețul a văzut și pe Petru Șchiopul dând audiență. „Ducele Moldovei”, povestește el, dădea audiență, cu măreție și maiestate” (*avec grandeur et majesté*). Lângă dânsul stătea Bruti, care-i adusese scrisori din Constantinopol. Domnul era păzit de trei, patru sute de soldați unguri, cari poartă săbii și halebarde. Stăteau doi câte doi până la umbrarul supt care stă Vodă. E așezat; dregătorii îi stau în preajmă. Pârâși vin la el, de oriunde, se opresc în față-i și, îngenunchind, îi vorbesc. Pare că asistăm la o scenă din evul mediu: Ludovic cel Sfânt judecând pe Francesii veacului al XIII-lea supt stejarul de la Vincennes.

I se oferă să viziteze Curtea, care pentru un drumet din Apus nu înseamnă mare lucru. Era din lemn, ca și casele boierilor, „și cu foarte puțină piatră, rău așezată”. Petru Șchiopul, de alminterea, avea să vadă în posesiunile austriece și altfel de locuinți, după fuga lui din Moldova, la 1591, la Tulln, la Innsbruck, la Bozen, dar, cu gândul la sărăcia Moldovei sale înapoiate, el era să moară de dor supt binecuvântarea caldă a soarelui din aceste părți vecine cu Italia, unde-i era menit să-și odihnească oasele.

Călătorul știe despre originea noastră romană, și el recunoaște și latinitatea limbii, măcar în parte, căci avem elemente „italiene, slave, grecești, turcești—și multe altele”.

„Țara e foarte bogată, pământul negru; heleșteie sânt pretutindeni.”

Plecând din Iași, cu trate în Polonia care nu fura achitate, se dă o căruță ușoară, cu un singur cal și pentru un singur om, cum au fost căruțele de poștă de mai târziu, cu care atâția călători au fost scuturați, ba zvârliți chiar din ele și suiți înapoi.

În toate părțile călătorul nostru a văzut pășuni, pe alocurea pământ lucrat, — agricultură sporadică prin urmare. Trebuie trei zile pentru a ajunge la Ștefănești, unde se trece Prutul. Ajunge în sfârșit, la Hotin, care este o cetate, „un mic castel” de cărămidă, înalt.

Una din cele mai neașteptate descoperiri ne face să vedem printr'un călător însăși viața din Țara-Românească și în deosebi din București în al treilea sfert al secolului al XVI-lea.

D. Edmond Cleray a găsit la Montpellier un manuscris, provenit din familia de Thou, cuprinzând călătoria, care e în general de o importanță deose-

bită, a unui Parisian, viitorul consilier de Parlament —om curios de a vedea lucruri nouă, ager în a le prinde și capabil de a le reda cu mult haz naiv—, Pierre Lescalopier, care a făcut, numai pentru plăcerea lui, fără însărcinare diplomatică dintru început, fără planuri pioase de pelerinagiu și fără interes de comerț, drumul prin Veneția la Constantinopol („Voyage fait par moy, Pierre, Lescalopier, Parisien, l'an 1574, de Venise à Constantinople”). Descrierea lui, cu largi reproduceri, între care paginile care privesc pe Români, a apărut în „Revue d'histoire diplomatique” din 1921.

La Constantinopol, ambasadorul frances se gândeste a-l întrebuința pe drumeț în proiectul de căsătorie dintre Ștefan Báthory, principele Ardealului, viitorul, în scurtă vreme, rege al Poloniei, și d-ra de Châteauneuf, din suita Ecaterinei de Medicis, pe care, asigură el, regele, Carol al IX-lea, obișnuia s'o numească „soră” a sa,— de fapt, Renée de Rieux, o persoană nu tocmai recomandabilă, care a luat mai târziu pe un Italian oarecare, grăbindu-se a-l asina¹. Escalopier știind latinește, ministrul regelui căutase a-l întrebuința într'o țară ca Ardealul, în care aceasta era limba curentă.

Dar mai era un scop: pe atunci influența francesă tindea a cuprinde Orientul. În Polonia fusese ales rege Henric, al doilea fiu al Ecaterinei de Medicis; un represintant al regalității francese se instalase la Constantinopol, unde Apusul catolic întreg era considerat ca o țară a Francilor cu un „Împărat” frances mai presus de toți ceilalți șefi de State. În Nordul Rusiei negoțul frances pătrundea îndrăzneț. Asupra țărilor noastre, în care era să se așeze, peste câțiva

¹ M-lle de Chasteauneuf, l'une des filles de la Royne-Mère, que le Roy nommoit sa cousine.

ani numai, ca Domn, un ocrotit al lui Henric ajuns rege al Franciei, Petru Cercel, din Țara-Românească și unde visătorii se gândiau la colonisări de Francesi ¹, era cu neputință ca această infiltrare, diplomatică deocamdată, să nu aibă consecințele ei.

Astfel Lescalopier avea și sarcina ca, în treacăt. „să mulțamească celor doi Voievozi pentru binefacerile lor față de Francesii cari trecuseră din Polonia în Levant” și să caute și niște inele pierdute la Munteni de contele de Tavannes, într’o călătorie asupra căreia n’avem știri mai bogate ².

Pe urmă, trecând în Polonia, călătorul, devenit acum un agent al diplomației franceze, avea să ducă știri lui Gilles de Noailles, senior de Lisle, care se afla la Cracovia.

Astfel el e bine informat asupra situației în părțile noastre. Știe că, la năvălirea lui Ioan-Vodă cel Cumplit în Țara-Românească, cu 60.000 de oameni, și ambasadorul frances stăruise pe lângă atotputernicul Vizir Mohammed Socoli pentru reșezarea în Scun, prin intervenția militară turcească, supt conducerea beglerbegului Rumeliei, a lui Alexandru-Vodă cel izgonit ¹. Aceasta pentru că Henric al Poloniei era în conflict cu Ioan, din înțelegerea vestitului aventurier Albert Laski, îndemnătorul ¹ și ajutorul, apoi dușmanul lui Despot cel de o samă cu dânsul, care Laski nu voiă numai să i se restituie Hotinul, „usurpat”

¹ N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris 1917.

² Remercie ces deux Vaïvodes de leurs bienfactz aux François qui avoient passé de Pologne au Levant et une creance de quelques bagues volées en Walachie au sieur comte de Tavannes.

³ Ce qu’il avoit fait et moyenné avec Mehemet-Bassa en faveur d’Alexandre, Vaïvode de Valachie, chassé par Juan le Moldave. auquel il avoit procuré le secours du beillerbei de la Grèce, qui l’alloit restablir.

de Moldoveni, „pretinzând că era în hotarele Moldovei și că Laski nu făcuse omagiul”. El se afla la Paris, de unde, în legătură cu planurile lui, bine cunoscute, de Domnie românească, oferia pentru tronul muntean 10.000 de galbeni creștere la tribut, pe lângă darul în valoare de 200.000 alții, pentru Socoli și încă trei Pași¹. Cunoștințele Parisianului merg chiar așa de departe, încât știe și locul unde, după lupta dintre Ioan și Alexandru, acesta se retrăsese cu 10-12.000 de oameni, așteptând pe Turcii beglerbegului: „schat Joanestschte”, satul Ionești (?), la Dunăre, de sigur în raiaua Giurgiului, De altfel la ambasadorul regal, episcopul d'Acqs, se presintaseră soli și de la Alexandru, care voia să-și răsbune, și de la Ioan însuși, care dădea explicații: ambii se arătau gata să fie la Poartă într'un an pentru a se judeca acolo cearta dintre dânsii.

Drumul și-l face spre Ardeal, unde negociațiile pentru căsătoria francesă urmau, între omul prințului și agentul frances — se vorbea Turcilor, pentru a-i câștiga la proiect, de posibilitatea amenințătoare a unei căsătorii dintre Báthory și o fată a Habsburgului de pe tronul german—, în tovărășia solilor acestei țeri.

Dunărea se trece pe la Rusciuc, căruia i se dă numele românesc de: Ruși; târgul era locuit și de Turci, nu numai de Bulgari. Aici se înseamnă prețurile și echivalența monetară; un cal costă douăzeci de galbeni sau o mie de aspri, galbenul valorând cincizeci-șaizeci de bucăți din mica monedă de argint, adesea falsificată, a Turcilor.

La 6 Iunie Parisianul trece prin vad, unde e cer-

¹ Le Walaque luy avoit usurpés, pretendant qu'ils (les chasteaux) étoient dans les bornes de Walachie et que Laski ne luy en avoit fait l'homage.

oetat ca să se vadă dacă nu duce cu dânsul sclavi creștini fugari. Află pe malul stâng un sat „turcesc”, cu mulți Români în el; din cetatea veche a Giurgiului — căci nu poate fi vorba de altceva — află numai un turn pătrat, despre care i se spun lucruri din care înțelege că pe acolo ar fi fost Petru Ermitul, pe vremea întâii cruciate!

Fără a descrie localitățile intermediare, Lescalopier presintă acuma Bucureștii de atunci, — o adevărată revelație. Orașul e întărit, — pe vechea lui așezare din deal — cu „trunchiuri mari de copac înfipte în pământ, unul lângă altul, și legate între ele prin grinzi transversale, prinse de acele trunchiuri cu niște înjghebări lungi și mari de lemn”; ulițele sânt acoperite și ele — încă de atunci — cu „trunchiuri de copac”¹.

În clipa când se pregătia marea lovitură turcească împotriva Moldovei, unde, în pustietatea seacă de la Roșcani, Ioan-Vodă era să fie vândut de boierii săi și rupt de cămile, Francesul află pe Vodă-Alexandru între boierii lui și Turcii ajutorului. Locuia în cetate, acel „chateau fermé contre la ville” pe care nu-l putem așeza aiurea decât pe înălțimea de la Mihai-Vodă.

În trăsură domnească cu cai frumoși (*coche bier attelé*) călătorul merge la Curte, cu scrisorile de acreditare, date din Constantinopol, precum și cu altele în care Vodă era rugat să primească bine pe Gilles de Noailles, în trecerea lui de la Poloni în Turcia. Alexandru răspunde că întâmpinarea va fi

¹ Gros troncs d'arbres fichés en terre contre l'un l'autre et attachés ensemble avec des solives de travets fichées auxdits troncs avec de longues et grosses chevilles de bois; le pavé de la ville est de troncs d'arbres.

ca a unui sol al regelui Franciei, „căruia vrea să-i aducă servicii” („auquel il vouloit servir”).

Palatul e în paiantă: „cloisonnages de charpenterie remplis de torchis de boue et herbe hachée parmi”. Cuprinde „o sală mare cu covoare turcești și cu săpături jur-împrejur, la înălțime de aproape trei picioare, ca în caravanseraiuri”¹. În fața porții de intrare stă Vodă în jeț (*chaire*). Boierii așteaptă în picioare la distanță, precum și satârgiile și cei cu buzdugane („plusieurs armés de haches ou marteaux d’armes”); lângă Domn stă numai un „paj”, un copil de casă, care iea scrisorile și le cetește tare. Răspunsul, arătat mai sus, fu scurt („le prince me parloit en peu de parolles”). Un tâlmaciu latinesc, găsit cu greu, ajutase pe călător, care e recon dus seara cu torțe, la casa lui în oraș, unde Vodă, care-i dăduse și un mehendar pe drum, trimesese un bun bucătar.

Orașul, spune el, n’are nicio clădire cum se cade („aucun beau bastiment”). Ar fi — ceia ce e fals — numai două biserici, și acelea de lemn, dintre care una săsească: „l’une à la grecque, l’autre de luthériens”. Casele sânt acoperite cu țigle, cu șindilă sau cu stuf.

Țara e plină de roadă. Locuitorii sânt coloni romani și-și zic, printr’un „glissement de la langue” Români: „ceux du pays se disent vrays successeurs des Romains, nomment leur parler romanechté, c’est-à-dire romain”. Ei vorbesc o limbă pe jumătate italiană, pe jumătate latină, dar „amestecată cu grecește și cu vorbe ciudate” („meslée de grec et de baragouin”). Sânt ortodocși stricți, absolut contra Papei. Respectul pentru Domni e religios, și-i pomenesc

¹ Grande salle tapissée de Turquie, des reliefs tout autour d’environ trois pieds de haut, ainsi qu’aux carvacerats.

În rugăciuni. Ospețele sânt îmbielșugate, și se ridică paharul — aici dă, cel d'întăiu, cuvinte românești—: pentru Dumnezeu, „pour la sanitat de Dnazou”—, pentru Vodă, pentru Sultan, pentru „toți bunii creștini”, pentru pace, pentru ai lor, cu urări „de mântuire, sănătate, drum bun și bun întors, împlinire a dorinților” („prières de bon salut, santé, bon voyage et retour, accomplissement des désirs”). In acest timp stau în picioare, ținând sus paharul, cu gestul larg. La Curte Domnul însuși se așează sigur la o masă mai înaltă, purtând cuca; boierii, cu capul gol, i-ar fi sărutând picioarele.

Drumul îl iea Lescalopier prin Popești (*Vopecth*), unde, într'o casă de țerani, era să ardă Tavannes, Domnul trimițându-i pe chirurgul său. Apoi se ajunge la hotar, la Bran, de sigur: hotarul e însemnat printr'o bară în latul drumului. Garnisona, straja, stă sus, într'un castel.

In Ardeal, călătorul află Francesi, pe „Blandrat”, Biandrate, Piemontes, care i se presintă de Báthory, ca fiind „François comme moy”, pe Normand, care negocia căsătoria, pe care o strică vestea că Henric a fugit din Polonia pentru a ocupa tronul frances, vacant prin moartea fratelui. Va veni îndată Gilles de Noailles cu doi Poloni, în calea spre Dunăre. Cu localnicii se vorbește „en bon gros latin”.

Din orașe se pomenesc „Milesvar”, Sibiiul, cu casele „zugrăvite pe din afară”, „Deva Iulia”; Alba-Iulia însăși, „bourg grand marchand et peuplé comme une ville”. Ruinele antice îl interesează, cum vor interesa mai apoi pe vestitul Bongars.

De la acest călător frances, care era un diletant, un turist, trecem la altul, a cărui călătorie are un rost precis. E vorba de unul dintru cei mai im-

portanți oameni de știință din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Pentru întâia oară avem a face cu un om foarte învățat care străbate țara noastră. Jacques Bongars (1546-1612), admirabil cunoscător al anticității clasice, a strâns laolaltă izvoare privitoare la cruciate pe care le-a intitulat „Gesta Dei per Francos” („Isprăvile lui Dumnezeu prin Francezi”), cuvântul care a rămas pentru a fi amintit, de câte ori este vorba de isprăvile Francezilor, în timpuri mai noi, prin Orient. Pe lângă aceasta el culegea inscripții. Ardealul pe acea vreme era cunoscut ca având multe urme romane; să se mai adauge că aici se așezaseră Iesuiții, oameni foarte culți, cari aveau cunoștință de ce s'a fost găsit în acest domeniu și comunicau aceasta și în Apus, creându-se astfel Ardealului o reputație specială. Nimic mai natural deci decât că Bongars a venit în părțile acestea după asemenea urme.

Descripția de călătorie a lui, pe care n'avea intenția s'o publice, constă din simple note, păstrate între hârtiile ce se află la Biblioteca din Berna. Publicată întâiu într'o broșură germană, a fost reprodusă în vol. XI din colecția Hurmuzaki.

Sântem în epoca lui Petru Cercel și a lui Mihnea zis „Turcul”, la 1585.

Petru Cercel e fratele lui Mihai Viteazul, unul din frații lui, căci era și un altul care purta același nume de Pătrașcu ca și tatăl lor, Pătrașcu-cel-Bun; i se zicea Pătrașcu cel din Cipru. O familie foarte bine înzestrată, unii într'un sens, alții într'altul. Știm ce a făcut Mihai; Pătrașcu din Cipru a scris o gramatică grecească, pe care am găsit-o, sânt mulți ani de atunci, la Biblioteca regală din Dresda, purtând chiar în titlu însemnarea celui care a făcut-o. Cât des-

pre Petru Cercel, el a avut o viață foarte zvânturată. Fusesse o bucată de vreme în Damasc, cum spune însuși într'o plângere a lui, de pe la 1579, către regele Franciei, pomenind de nenorocirile copilăriei și tinereții lui. Reclamă încă de atunci dreptul de moștenire la tronul muntean, cerând sprijinul regelui Henric.

După aceia a apucat drumul către Apus. Unul dintre mulții pretendenți cari apăreau la Curțile occidentale, împrumutând bani și rugându-se de un sprijin diplomatic. A fost bine primit la Curtea aceluia rege Henric al III-lea, om inteligent, vioiu, elegant, cam stricat, încunjurat de tineri cari aveau aceleași calități și defecte, vestiții „mignons” cu cercelul la o ureche, de unde și, pentru el, numele de „Cercel”. Voevodul român pribeag a stat o bucată de vreme în preajma Suveranului frances, care i-a dat la urmă scrisori de recomandăție, cu care merge la Constantinopol, unde ambasadorul frances de Germigny l-a susținut, din ordin și din aplecare. Din nenorocire n'aveau bani, nici ambasadorul, nici pretendentul, și nu se găsea cine să-i împrumute, nici pe unul, nici pe altul,— și acolo lucrurile nu mergeau fără bani. Cu toate acestea Germigny continuă stăruințele sale, și, în cele din urmă, Petru ajunge Domn al Țării-Românești. Venind pe tron, s'a încunjurat și el de Italiani, de Francesi. A cărmuit așa doi, trei ani, nemulțămînd pe boieri prin părțile rele ale guvernării lui, ca și prin ce se nemulțămesc oamenii mai ușor, adecă prin părțile bune. În acest timp a clădit Curtea Domnească de la Târgoviște în stil apusean, a împodobit biserica de acolo, a organizat o armată, a vărsat tunuri, din care o fărâamă, cu vulturul și frumoasa inscripție slavonă, se poate vedea încă, păstrată ca prin minune, la Muzeul Militar din București. E, vădit,

un fel de imitație,—fără ca modelul să fi existat înaintea ochilor, dar din cauza acelorași curente occidentale—, a lui Despot; numai cât ceia ce făcuse străinul în Moldova, făcea, de data aceasta, în Muntenia, un „drept moștenitor”, rezultatul nefiind așa de catastrofal.

Cu toate acestea Petru a trebuit să părăsească tronul muntean, refugiindu-se pe urmă în Ardeal, Prădat, prins, a fost apoi închis în Maramurăș, la Hust, de unde a scăpat, lăsându-se cu o funie pe fereastră.

S'a dus din nou în Apus, unde a fost primit ceva mai rece decât înainte: a mers în Italia, adresând de acolo scrisori desperate către Francesi, cari însă nu mai aveau aceleași dispoziții față de dânsul. A stat la Veneția un timp, cheltuind din larg — sistemul cel mai obișnuit pentru a fi crezut cineva bogat și a găsi creditori—, și de acolo, cu ajutorul Venețienilor, a trecut la Constantinopol, reîncepând uneltirile pentru Domnie. Fiind însă tot așa de sărac și fără sprijin din partea vre-unei ambasade, Turcii, la un moment dat, l-au suit într'o luntre spartă și l-au înecat în apele Bosforului. Așa a murit, pentru a rămânea neîngropat în veci, fratele lui Mihai Viteazul.

După plecarea lui Petru Cercel s'a împrăștiat și lumina străină care-l încunjurase un moment, toți oaspeții neobișnuiți cari țineau de persoana lui, fluturice jucau în raza trecătoarei lui lumini. A revenit Mihnea, fiul aceluia Alexandru, despre care o mărturie, citată înainte, îl arată ca aplecat către catolicism; din parte-i, Mihnea s'a făcut Turc mai târziu, dar a luptat împotriva lui Mihai Viteazul, pentru tronul muntean, râvnind să fie beglerbeg în părțile acestea.

Pe vremea lui Bongars însă, era un tânăr de două

zeci și cinci de ani, și amintirile lui Petru Cercel nu se împrăștiaseră.

Călătorul pornește vara din Brașov, căpătând după cerere scrisori și pașaport către Domnul muntean. Mai avea scrisori de la unul dintre cei mai însemnați represintanți ai Sașilor în momentul acela: Albert Huett din Sibiu, care-i dăduse și scrisori către Mihnea-Vodă, pe care-l cunoștea în deosebi. Bongars era întovărășit de un cămăraș al lui Vodă, care venise în Ardeal pentru cumpărături, Gulielm Walter, foarte probabil rudă cu alt Walter pe care-l vom întâlni pe vremea lui Mihai Viteazul, traducând cronică românească a Logofătului Tudose despre cei d'întăiu ani de Domnie ai acestuia și dându-i o formă mai potrivită gustului cetitorilor din Apus. La Brașov, înainte de a părăsi orașul, el pomenește de bâlciul de Vineri și Sâmbătă, care se ținea în orașul acesta.

Ni se spune că la acel bâlciu se întâlneau negustori din orașele noastre; „și vin” ni spune el, „și oameni din Muntenia și Moldova”. Probabil cei din împrejurimi, și, pe lângă aceștia, oaspeți întâmplători cari se găseau în oraș: atâtea familii boierești refugiate, ambasadori, curieri.

Cum era bâlciul acesta din Brașov putem să știm, de altfel, printr'o icoană care s'a păstrat și de pe care o copie se găsește la Academia Română, represintând pe acela din Brașov în veacul al XVIII-lea, cu să-

¹ Terminul de „bâlciu” vine din ungurește, „bucsú”, care înseamnă pelerinagiu; iar terminul corespunzător în Moldova, „iarmaroc”, din „Jahrmarkt” al Sașilor; noi mai avem și alt termin însă pentru asemenea adunări, și anume „nedeie”, care vine de la „nedeia”, ce înseamnă slavonește „Duminică”. Se mai întrebuița și cuvântul „târg” în același sens,

teni de ai noștri, îmbrăcați în costumele lor pitorești, cu călugări, preoți, boieri — în acest cas purtând costumele epocii fanariote, — cu negustori sași; tot felul de lucruri sânt expuse, de la icoanele și crucile pe care le vindeau monahii până la produsele sătenilor și la obiectele fabricate de Sași, cu toatele expuse în corturi sau, cum se mai zicea, șatre¹.

Fiindcă Bongars trebuia să pășească într'o țară cu totul necunoscută, cu privire la care umblau tot felul de legende urâte—„die wilde Walachei” a dușmanilor noștri din vremuri mai nouă era în mintea multor călători, cu mai multă dreptate, și pe vremea aceea,— Bongars luase scrisori de la Sfatul Brașovului către Mihnea-Vodă și către Marele-Vornic al Țerii-Românești, Dimitrie. În același timp, fiindcă se cerea o „carte de drum și de trecere” la Bran, el se îngrijește să aibă această hârtie.

Face drumul pe la Râșnov, una din cele mai vechi așezări din părțile acestea,— Rosenau al Sașilor fără îndoială n'a dat Râșnov, și trandafiri așa de mulți în părțile acelea de munte nu se întâlnesc ca la Cazalâcul Bulgarilor; de altfel poate că grădiniștii persani nu aduseseră încă trandafirii, al căror nume nu e românesc, ci grecesc („treizeci de foi”).

Călătorul află la Bran castelul, care oferia și un adăpost drumetilor. Se arată cum era păzit hotarul: o parte din garnisonă ieșia dimineața, altă parte seara pentru a străjui linia: erau două schimburi. La o leghe dincolo de Bran é hotarul, însemnat cu o cruce. Și, deci, pe lângă crucile care se ridicau ca să se însemne locul unde se săvârșise o crimă sau se petrecuse un eveniment istoric, era și crucea de hotar. În Moldova, adăugim, pentru hotarul mo-

¹ „Șatră”, la început, n'avea niciun sens țigănesc; acela dintre dregătorii Doamniei care îngrijea de corturi se chema Șătar.

-șilor între sine, ca și pentru hotarul țerii, se întrebuința nu crucea, ci așa-numiții *boiri*, niște stane de piatră, pe care, mai bine sau mai rău, era schițat un bour, care se făcea une ori și din lemn; când era vorba de o nouă hotărnicie, se spunea că „s'au mutat bourii”.

După ce s'a trecut granița, se face coborâșul pe la Piatra-lui-Craiu. Nu existau, firește, șoselele, pe care Apusul însuși le-a întrebuințat abia în secolul al XVIII-lea. Drumul era foarte greu. Trăsurile, care pe vremea aceia se ziceau sau *rădvane*, cu un termin slavon, sau *cocii*, termin unguresc-nemțesc („Kutschchen”), sau *hintae*, cuvânt tot unguresc, trăsurile acestea se coborau cu funiile, ca la mănăstirile de pe stâncă din Tesalia, de la Meteore, sau la Muntele Sinai.

Cu carăle se trece apoi Dâmbovița, la vad. Drumul se făcea foarte încet din cauza greutateilor extraordinare pe care le oferia. O noapte o dormise călătorul la Bran, o alta o va petrece într'un sat pe Ialomîța. Pe drum, Bongars vede cetatea lui Negru-Vodă, care se pomenește și cu ocazia retragerii lui Mihai Viteazul după lupta de la Călugăreni.

Ne oprim pentru a spune, în ce privește pe Negru-Vodă, că vechea părere cum că principatul muntean ar fi fost întemeiat de Radu-Negru-Vodă, este cu totul greșită și foarte târzie. Radu se bucură de această favoare de a fi fost considerat ca întemeietorul principatului pentru că a fost acel înaintaș al lui Mircea care a contribuit esențial la facerea mănăstirii Tismana și călugării cari ei au dat întâiele anale muntene, cum cei din Putna au dat pe cele d'întăiu ale Moldovei, au pomenit pe cel mai vechiu Domn pe care-l știau ei, făcându-se o confuzie între Radu, dove-

dit documentar înainte de Mircea, și un închipuit Radu din secolul al XIII-lea. În ce privește pe „Negru”, e *Neagu*, Neagoe Basarab însuși, care, tot fiindcă a făcut o mare mănăstire, cea de la Argeș, unde iarăși s’au scris, fără îndoială, anale, a trecut în cântece ca și în legenda populară și în nomenclatura determinată de acestea. Cum în Moldova toate lucrările mai vechi, mai frumoase, mai impunătoare erau puse în sama lui Ștefan-cel-Mare, tot așa aici ele se puneau în sama lui Negru sau Neagu-Neagoe. La început, pe la sfârșitul veacului al XVI-lea, se zicea numai Negru-Vodă: ideia unui Radu Negru e mult mai recentă.

Noaptea următoare, Bongars e găzduit la Târgoviște. Cum era orașul atunci, se va vedea îndată din călătoria Italianului Botero. Aici, la Târgoviște, țineau ospătărie pentru străinii catolici, fiind îndatoriți la aceasta prin datinile lor, așa cum se obișnuia și la mănăstirile noastre, Franciscanii, de multă vreme așezați în oraș și cărora lumea li zicea „barați”, de la cuvântul unguresc care înseamnă „frate” (slav.: *brat*. Cf. Bărăția, biserica catolică din București). Aici nu era, ca la Câmpulung, un străvechiu „Cloașter” ca al vechilor Cavaleri Teutoni, din care se păstrează încă piatra de mormânt a lui Laurențiu, „conte de Câmpulung” pe la 1300, ci Franciscanii unguri din Ardeal întemeiaseră o biserică mai modestă, deservită apoi de Italieni: am pomenit de întâlnirea călătorului italian dela Valle, la începutul acestui veac, cu călugării de aici.

Pe timpul lui Radu de la Afumați, marele luptător contra Turcilor, Argeșul era un vechiu Scaun de Domnie, încunjurat de prestigiul trecutului, dar Domnii stăteau mai mult la Târgoviște. Dacă n’ar fi fost așa, nu s’ar fi făcut, pe vremea lui Neagoe și a

lui Radu, vechea Mitropolie de aici, clădire de toată frumuseța, pe care Leconte du Noüy a găsit cu cale s'o strice. Ridicată în veacul al XVI-lea, reparată de Brâncoveanu, era împodobită cu o mulțime de morminte; o încununau mai multe turlă decât orice altă biserică din tot cuprinsul pământului românesc; avea și un pridvor frumos, și înfățișarea ei de total era cu adevărat grandioasă.

Celelalte biserici din Târgoviște, unele frumoase — căci nu s'a resimțit și aici cutremurul cel mare de la 1802, dărâmand turnurile, și n'a fost nevoie să se înlocuiască prin odioasele cutii de lemn înbrăcate în tinichea și spoite cu chinoros, care datează din secolul al XVIII-lea și al XVIII-lea. Biserica domnească este singura mai veche, fiind anterioară chiar lui Petru Cercel, care o refăcu: a fost restaurată de Matei Basarab și pe urmă mărită de Brâncoveanu, iar o ultimă reparație i-a dat, pe la 1790, unele din picturile care se văd azi.

Aceasta era Târgoviștea de atunci, După aceia Bongars merge la București.

Continuându-și drumul, din nou pe cursul Dâmboviței, Francesul ajunge acolo, unde, spune el, este Curtea.

Mutarea Capitalei aici, cu toate că în acest oraș residase Radu-cel-Frumos și, când și când, și alți Domni de la sfârșitul veacului al XV-lea, a trebuit să se facă din nou în veacul al XVI-lea, fiindcă până la Radu Paisie, până la Mircea Ciobanul, cum am spus, Domnii aveau legături strânse cu Ardealul și de aceea tindeau către munte. Bucureștii, pe vremea lui Bongars, erau deci încă o Capitală nou. În deal, la Radu-Vodă, se vedea bisericuța lui Alexandru-Vodă, care a fost prefăcută pe urmă de Radu, fiul lui Mihnea, despre care a fost vorba mai sus. Iar „biserică

lui Bucur” e numai bolnița de îngropare a călugărilor de la Radu-Vodă.

Partea cealaltă a Bucureștilor era, cum am văzut, cu totul nouă. Curtea Veche fusese făcută abia de urmașul lui Mircea, Petru-Vodă, și frații lui. Ea însemna un punct fixat pe malul celalt al râului. Orașul era, de altfel, și dincolo foarte restrâns. Pe la 1630 biserica Slobozia se afla în câmp, și acolo s'a dat o luptă între boierii pribegi și Leon-Vodă, crucea din curte amintind tocmai de această luptă și arătând locul unde au fost îngropați boierii și soldații căzuți în jurul lor.

A doua zi după sosirea la București, Bongars se prezintă la Divan, și Domnul, care era foarte iubitor de străini, dacă n'ar fi fost de altceva măcar din cauza exemplului pe care-l dăduse Petru Cerceș, îi pune, prin tălmăciul său, întrebarea, naivă, dacă nu consimte să intre în serviciul lui. Ni închipuim că Bongars n'avea nici pe departe asemenea intenții. În același timp însă face să-l întrebe un lucru pe care bietul învățat frances îl uitase cu desăvârșire, anume: ce peșceș aduce? Bongars nu era ambasadorul nimănui, el venia numai pentru știința sa privitoare la antichitate, și a trebuit să declare că nu aduce niciun cadou. N'a fost nicio supărare: era o întrebare obișnuită, o simplă datorie de bună-cuviință. În schimb Domnul, cu toate că nu primise nimic, acordă tainul, căci orice oaspete venia la Curtea Domnului primia acest tain. Pentru vremea aceasta, Iacob Paleologul, o rudă a Doamnei Ecaterina, mama lui Mihnea, ni spune din ce se compunea tainul său: din pâne, carne, găini, vin, etc. Cuvântul „tain” este turcesc, dar Bizantinii aveau obiceiul să primească astfel pe călători, ducându-i în așa-zisele xenodochii, oteluri unde străinii aveau toată între-

ținerea, de și Apusenii se plâneau de puțină hrană ce căpătau după obiceiul grecesc, oriental.

La 1-iu Iulie Postelnicul se înfățișează în casa unde stătea Bongars și-i cercetează hârtiile, care vor fi traduse de Franciscanii din București,— prin urmare erau Franciscani și la București— și de Ragusani, atât de influenți atunci, încât, pe lângă cei cari țineau vama moldovenească în arendă, unul din frații de' Marini Poli, Ioan, care era agent politic și supt Mihai Viteazul, ținea pe Prepia, o nepoată a Doamnei Ecaterina. Și un Marsilies, Barthélemy Bertrand, era așezat în țară. Hârtiile acestea se restituie, și, fără o nouă audiență la Domn, ca unul ce nu era ambasador, Bongars pleacă a doua zi, cu un pașaport redactat în slavonește.

I se oferă și facilități de călătorie: va fi dus cu carăle domnești, care plecau la Constantinopol cu tributul și dările — *les carres dominesques* — pentru Turci, cară acoperite cu stofe tari și pecetluite cu pecetea Vistieriei. Căci banii nu se numărau, ci se cântăreau după un vechiu obicei răsăritean, — Tatarii, de exemplu, socotiau cu așa-numitele *sommi*, greutateși din anume metal. Ni s'a păstrat și o chitanță turcească pentru plata tributului pe vremea lui Petru-Vodă.

La carăle acestea domnești îl duce pe drumeț un Portar, căci el avea grija călăuzirii străinilor. Se trece podul peste Argeș, pe locul unde erau Călugărenii— căci lupta lui Mihai s'a dat pe podul drumului mare, peste mlaștinile Neajlovului, ca a lui Ștefan la podul drumului mare, pe Racovăț, către Vaslui. Se ajungă astfel la Giurgiu.

Aici era încă cetatea turcească pe care Mihai Viteazul și Sigismund Báthory — și inginerii toscani întrebuințați cu acest prilej au lăsat o descriere asupra

căreia vom reveni pe urmă,— au cucerit-o la 1595. La Rusciuc se trece plătind trei taleri la vamă pentru a se continua călătoria, care nu ne mai interesează.

Acum, după călătoria aceasta a lui Bongars, câteva cuvinte despre călătorii englesi cari au fost tot pe vremea aceia la noi, călători ale căror descrieri ni s'au păstrat într'o culegere de acte privitoare la drumurile făcute de Englesi în deosebite regiuni ale lumii, a lui Hakluyt.

John Newberie, întră la noi, în 1582, pe gurile Dunării, plătind două la trei coroane dregătorului turc. De la Isacce el trece la Reni, unde află copii cu cercei de aur, femei cu monede de argint în coșițe și cuțite în brâu,—Țigani și Țigance. După ce pomenește de ieftinătatea peștelui, el înfățișează mai departe calea lui pe Prut, prin Fălciu la Țuțora, apoi la Iași, unde vameșul Nicolae Nevridi lua 24 de aspri pe vite și 5 lei, 10 aspri pe butea de vin. Și aici se înseamnă Curtea cu împrejmuirea de gard, heleșteul și — spânzurătoarea. În față, pe deal, mănăstirea Socolei¹.

Avem apoi două însemnări privitoare la drumul prin Moldova al lui John Austell și Iacob Manucchio.

Iată ordinul pe care-l primește Domnul din partea Turcilor ca să dea ospitalitate călătorilor englesi în 1586:

„Să știi tu, care ești Domn al Moldovei (al Mun-

¹ V. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines*, Iași 1917, pp. 8-9; cf. Beza, *Papers on the roumanian people and literature*, Londra, Macbride, 1920, pp. 22-3. — John Smith, supt Movilești, dă numai știri de luptă ca ale lui Joppecourt; cf. Iorga, *o. c.*, pp. 23-4; Beza, *o. c.*, p. 23. V. și Lithgow, în Iorga *o. c.*, pp. 33-4; *Studii și documente*, XXIII, pp. 459-63.

teniei), și alți ofițeri ai noștri cari stăpâniți și locuiți pe calea pe care se trece de obicei în Moldova (Muntenia), că ambasadorul Angliei”, — pe vremea aceea începuseră întâile legături urmate între Anglia și Poartă și, după primul ambasador, care a apărut mai scurtă vreme, Harebone, de care vom vorbi îndată, a venit altul, Eduard Barton, care a avut legături foarte strânse cu Moldova, întovărașit fiind în afaceri cu anumiți Evrei prefăcuți în supuși englesi, el însuși finanțând la Poartă pe Aron-Vodă, contemporanul lui Mihai Viteazul, și negociind cu acesta pentru pacea cu Sultanul—, „trimețând doi nobili englesi cari voiesc să plece în Anglia, pe Henry Austel și Giacomo de Manucchio, a cerut de la Înălțimea Noastră scrisori de liberă trecere prin stăpânirile noastre, cu o slugă pe lângă ei. De aceea vă dăm cu strânsoare vouă și tuturor dregătorilor noștri celorlalți pe la cari vor trece ca, primind această poruncă a noastră, să aveți deosebită grijă și să luați sama să fie îngrijiți acești călători cu ospitalitate în acest drum al lor, pe bani dându-li provizii pentru ei și caii lor, așa încât să n'aibă de ce se plânge pe urmă de voi. Dacă, din întâmplare, ar veni în vre-un loc unde ar trebui să se teamă pentru persoana sau averea lor, să te îngrijești ca ei să fie păziți de oamenii voștri, și să meargă cu ei prin toate locurile de bănuială, având tovarăși destui. Ci să băgați bine de samă ca ei să nu ducă din țara noastră vre unul din caii ce pot fi de folos” — caii erau opriți la export și de Domnii cei vechi și de Turci, ca o contrabandă de războiu. „Ascultați porunca noastră și dați crezare peceții noastre.”

Călătorii merg, la 1586, de la Varna la Isaccea. „Și am intrat în Isaccea” — orașul se chema în vechile izvoare, nu cu numele acesta, care poate fi romă-

nesc și vechiu, în legătură cu un stăpânitor din veacul al XI-lea care se chema așa; terminul slav era Oblucița —, „și am intrat în țara Moldovei, unde sânt creștini, supuși Turcilor.” După aceea apucă o cale cu totul neobișnuită: de-a lungul Prutului, mergând pe la Fălciu, — un târgușor cu oarecare importanță.

Vor fi trecut și pe lângă Huși, cu biserica lui Ștefan-cel-Mare, pe Drăslavăț, în fața satului de catolici Cornii¹.

Călătorii se urcă apoi la Prut în sus, ajung la Iași, căruia-i zic: „Capitala Moldovei” — călătorul polon cu câțiva ani înainte zicea numai „una din capitale”. Și se adaugă: „unde Petru-Vodă, Domnul acestei țeri, își are reședința, și de la care am primit mare curtenie, ca și de la boierii Curții sale”. Li se dau pázitori, fără plată, de sigur, și tain, întocmai ca lui Bongars, dincolo.

Ei se ridică apoi pe linia Prutului până la Ștefănești și merg la Hotin, apoi la Camenița.

Avem acum și călătoria, arătată printr'un pașaport din 15 Mart 1579, a lui Gulielm Harebone, ambasadorul engles chiar, prin aceiași Moldovă.

Un privilegiu de comerț din 25 August 1588 acordat ambasadorului e cunoscut ca „tratatul” cu Petru Șchiopul. Tipărit în „Uricariul” lui Codrescu, IV, și aiurea, el ni-a servit, pe o vreme când se discuta dacă țerile noastre au fost provincii turcești sau ba, dacă aveam autonomie sau ba, dacă ni era sau ba îngăduit dreptul de a încheia tratate, în timpul Congresului de la Paris, care hotăra asupra soartei noastre.

¹ Strămoșul e un Hușul; nu poate fi vorba de Hușiți, cari nu se dovedesc a se fi chemat așa. Episcopia era să se întemeleze în curând.

Harebone însuși scrie așa despre una din călătoriile lui: „Am ajuns (cu patruzeci de persoane), la 4 Septembrie 1585 în Moldova. După porunca Sultanelui am fost primit foarte curtenitor, de Petru, Domnul țerii, Grec de religie”¹. După aceea spune că a trecut în Polonia, fără să dea alte amănunte.

De alminteri și altă dată a trecut Harebone pe la noi, fiindcă ambasadorul imperial spune la 22 Iulie 1581 că „Gulielm Englesul” a plecat prin Moldova și Polonia la Danzig și apoi în Anglia: legătura Danzig-Constantinopol se făcea pe vremea aceea pe aici.

La 1587 niște Ardeleni străbăteau Moldova mergând de la Sigismund Báthory, prințul lor, în Polonia, unde, murind regele Ștefan din aceeași familie, o moștenire părea că s’ar putea deschide pentru tânărul ambițios care stăpâna în Ardeal².

De la Brașov se trec greu munții spre Oituz: trebuie ca toți să ajute la ridicatul căruțelor, solii singuri, cu cancelariul Wolfgang Kovacsöczy în frunte, rămâind călări. Prin noapte adâncă se străbat la lumina faclelor, pădurile de la hotar, foarte dese: un râu iute curge alături cu zgomot printre foarte înalte stânci. Toate năcăzurile acestea sânt înfățișate foarte pitoresc în latina diacului anonim. Se doarme după putință, fără hrană, în mijlocul noroaielor și în pișcatul țințarilor. Pe la straja ungurească, împotriva Moldovenilor și a Tatarilor, se ajunge la Trotuș, unde așteaptă mehmendarii cu obișnuitul tain.

¹ V Hurmuzaki, III, p. 122, No, 107; XI, la locurile arătate în tablă. Cf. Iorga, în *Mélanges Bémont*, în *Relations anglo-roumains* și în *Istoria Comerțului*, I.

² *Hodoeporicon itineris transsylvanici, moldavici, etc.*, Wittenberg, 1587; în articolul d-lui Motogna din *Revista istorică*, XI, p. 15 și urm. Cf. și no. 4-5 următor.

Aici autorul, Ioan Deczy, se crede dator cu notițe arheologice cu privire la sensul cuvântului de „Valahie”, care nu vine de la Flaccus, ci de la cuvântul german pentru Italiieni: în adevăr aici se vorbește o limbă latină, de și foarte stricată. Țară bogată, bună de cultură viței, dar sărăcită de tirania Domnilor, pe cari storcându-i Turcii, și ei storc pe supuși.

Cale mai bună până la Bacău, unde se trece greu Bistrița, unul din foarte frumoasele râuri ale țerii. Romanul e pe „foarte limpedea” Moldovă, ai cărui afluenți sânt prezentați în desordine (e și Oltul, Argeșul ! ; aici sânt și negustori turci. Se ajunge la satul „Aracele”, unde a fost odată și popasul regelui Ștefan. La Suceava, „foarte frumos” palatul; și cetate distrusă: se amintesc Domnii de la Ștefan-cel-Mare la Despot, la Ioan-Vodă cel nou, cu atât de „tragicul sfârșit”, la Potcoavă cel tăiat la Liov.

Prutul e trecut la „Forum Amans” (?) și de aici începe pustiul Tatarilor și Cazacilor. Cancelariul și Gașpar Kornis, care era să fie dregătorul lui Mihai Viteazul în Ardeal, pun cinci țerani să conducă ambasada prin locurile acelea primejdioase.

O altă povestire, de Gyulaffy Lestár, menționează la Suceava peirea lui Despot, înseamnă trecerea pe la Siretiu, lângă râul revărsat, oprirea la Cernăuțul plin de Ruși, unde se ia ca vamă peste 100.000 de florini pe an: la acel târg al Rusăliilor vede ducându-se 30.000 de viței în preț de 80.000 de florini¹.

Să mai adăugim încă un lucru: navigația. Pe Nistru și atunci umblau luntri. La un moment dat a fost chiar un plan, pe care-l găsesc foarte interesant, de a face Nistrul navigabil. Planul de a face

¹ După *Monumenta Hungariae Historica*, clasa II, XXXI, p. 20, același, în aceeași revistă, XI, pp. 96-7,

navigabil Oltul e de-abia din secolul al XVIII-lea, administrația imperială din Ardeal gândindu-se la aceasta. Dar planul pentru Nistru e încă din 1568, făcut de un Florentin, care cerea în schimb numai să i se acorde, după această lucrare, scutirea pe opt ani a mărfurilor lui. El e pomenit într'un izvor, descrierea Poloniei și părților vecine de abatele italian Ruggiero¹.

¹ In Iorga, *Acte fragmente*, I, 1.

XIV.

Un călător italian înainte de Mihai Viteazul: Botero.

Niciunul din călătorii pe cari i-am înfățișat până acum nu era călător de profesie; de data aceasta venim la cel cu această calitate: Italianul Giovanni Botero¹, abate al mănăstirii San-Michele în Chiusa, Iesuit, secretar al lui Borromeo, și în această calitate trimis la Paris; mort la Turin la 1617. El a întrebunțat cea mai mare parte din viața lui anume pentru călătorii, de pe urma cărora a strâns o mulțime de informații foarte prețioase, având doar singurul păcat că nu se poate fixa data exactă când cutare sau cutare din știri au fost strânse. Opera rămâne mai mult cea ce Italianii numiau „relazioni”, rapoarte ca acelea pe care le făceau bailii venețieni de la Constantinopol. Dar dintr'însa putem culege și lămuriri de mare importanță cu privire la starea țărilor noastre pe la 1580-90.

Botero, care cunoștea bine țerile noastre fără să putem stabili când a fost pe aici, știe că Moldovenii sânt numiți de Turci: Carabogdani, — Turcii având obiceiul de a numi fiecare țară după acel stăpânitor pe care-l cunoșteau întâiu; de exemplu parte din Grecia continentală se chema la dânșii provincia lui

¹ Mai multe ediții.

Carol, *Carl-III*; Dobrogea, după Dobrotici care a stăpânit pe aici, Dobrugea-III. În cazul acesta, deci, Moldova e după Bogdan Orbul, presupusul închinător al țerii, sau poate după Bogdan întemeietorul, iar numele de cară, „negru”, pe care călătorul se trudește să-l explice după culoarea întunecată a grânelor moldovenești¹, fiind în legătură cu designația turanică, după culoare, a punctelor cardinale².

Definind Basarabia în sensul cel drept — „Basarabia este de-asupra Mării, unde e Cetatea-Albă”—, se descrie Moldova întregă astfel: „Moldova este o țară șeasă și roditoare, dar rău ținută”, „mal tenută” — „bună țară, rea tocmeală”, spune proverbul ; „fiecare lucrează aici cât vrea, așa e de mare mulțimea terenurilor și rărima locuitorilor, cari, pe lângă aceasta, sânt și leneși și se bucură de lenea lor.” Și aiurea el spune că locuitorii sânt bețivi și leneși, trăind în case acoperite cu stof.

De sigur explicația acestei critice sociale trebuie căutată în altceva decât în plăcerea pe care o simt oamenii de a fi leneși. Acel care simte plăcerea de a fi leneș este fără îndoială bolnav, fiindcă acțiunea însăși a vieții produce plăcere și munca pentru omul sănătos este un veșnic izvor de mulțămire. Pentru secolul al XVII-lea această „lene” are însă o explicație, care nu este cea de acum, a stoarcerii puterilor, întreținute cu o hrană miserabilă, prin sforțările uriașe ale scurtei perioade agricole și fără îndemnul pe care-l dă posibilitatea progresului economic. Pe atunci nu era încă principala condiție a

¹ Perché fà il formento nero.

² Cf. suburbiile numite după colori la Constantinopol ca și la București și deosebirea Persanilor turcomani după „oala albă” ori „oala neagră”. De asemenea Rusia Albă, Rusia Roșie, Rusia Neagră, nume rămase dela împărțirea teritoriilor rusești de către Tataii.

unei munci ordonate, care este valoarea economiei păstrate în formă de capital: țara abia începuse să aibă legături care să-i ceară bani. Banul nostru prinde a fi cerut pe la anul 1570-80, când tributul trebuia să-l plătim Turcilor în monedă—, și din acest fapt a rezultat șerbia țeranului, care nu dispunea de bani, oricât de bogat ar fi fost în lucruri. Cumpărăturile zilnice s’au făcut abusiv. Acesta a fost un abus asănănător cu ceia ce s’ar întâmpla cu o familie foarte săracă ce ar vinde pe un preț de nimic singurului cumpărător posibil cine știe ce juvaier vechiu pentru că trebuie, a doua zi, să răspundă unei nevoi care nu poate fi zăbovită. Pe de altă parte, caracterul pantehnic al țeranului nostru, desloincia lui în a face toate cele ce-i sânt de nevoie era mult mai însemnată pe vremea aceia decât acum. Meșteșugarii străini erau puțini, iar, afară de dâșii, pe lângă boieri, pe lângă mănăstiri și episcopi, lucrau doar meșterii țigani robi, cari nu serviau decât pe stăpânii lor.

La târg nu se găsia mai nimic, căci târgurile, în forma caracteristică Moldovei, datează de pe la 1830-40. Să se mai adauge faptul că atunci femeia era liberă de munca la câmp: se zicea „rumân” în Țara-Românească și „vecin” în Moldova țeranului neliber, dar niciodată nuse zicea „vecină” în sens de femeie neliberă, și o singură dată am găsit cuvântul „rumână”, din greșeală. Când se vindeau moșiile, se însemnau bărbații îndatoriți la muncă, niciodată însă femeile: sistemul acesta de a robi femeia la munca ogorului, care a adus și degenerarea populației, e o eroare economică și un act de barbarie socială pe care epocile mai vechi nu le-au cunoscut. Toată arta noastră populară, așa de strălucită, n’ar fi e-

xistat dacă femeia ar fi muncit de-avalma cu bărbatul la câmp.

Iată deci explicația „desfătării în lene” de care vorbește Botero, care-și închipuie că țerile noastre erau cam ca Lombardia sau alt Ținut fericit al Italiei sale, în care șerbia nu era cunoscută și țeranii liberi aveau ogorul lor, iar orașe înfloritoare stăteau lângă sate, așa încât omul avea și plăcere și avantaju în a munci, strângând capital și putându-și procura plăceri ale vieții pe care ai noștri nici nu le bănuiau.

Botero, care a cunoscut țara mai bine în părțile basarabene, spune că lipsiau codrii și focul se făcea din *stuppi*, „étoupes”, de fapt: tâzâc, ca în Dobrogea și ca în unele părți din Basarabia până azi, supt influența și a Tatarilor, cari obișnuiesc încă acest fel de a se încălzi. Din potrivă, în Moldova dintre Prut și Carpați ca și în Muntenia, erau ne-numărate pădurile și codrii, așezările sătești gă-sindu-se de-a lungul râurilor, în lunci, sau în poieni, de unde numărul mare de localități al căror nume e întovărășit de cuvântul „poiană”: Poiana Țapului, etc.

În ce privește izvorul de bogăție al vitelor, se spune că ele sânt în număr foarte mare, de se scot foarte multe și pentru țerile vecine, cum s'a văzut și din expunerea lui Graziani.

Pentru întâia oară însă la Bongars și la Botero se pomenește despre saline, cu drobul ca „marmura sură”, despre minele de la noi, care n'au fost căutate cum trebuie din cauza lăcomiei Turcilor; ba chiar, mult mai târziu, o propunere de a se exploata minele noastre venind de la Ruși prin faimosul Trandafilov, pe la 1840, din aceiași temere s'a refuzat, ca fiind oferta unor străini primejdioși.

Totuși călătorul adaugă că se găsește aur în râuri, de și minele de aur și de argint nu se caută din acea pricină a Turcilor. Pentru culegerea aurului din râu se întrebunțau anumite categorii de Țigani: aurari, zlătari, superiori lingurarilor, cari lucrau lemnul, și altor categorii țigănești: în legătură cu mănăstirea mai ales, se spăla astfel aurul din râuri, din Olt, aur care venia din Ardeal, din minele exploatate continuu. Se vorbește și de „ceara” minerală de lângă Târgșor, un fel de „păcură”, servind la facerea lumânărilor. Să nu uităm pomenirea mării bogății de miere și de ceară.

Vistieria lua o dijmă de la toate produsele: de la oi, goștina, de la porci tot așa; de la vitele albe mai târziu s'a luat văcăritul, pe vremea lui Brâncoveanu, care îndrăzni, la Munteni, să se atingă de această bogăție a boierilor. De la albine se culegea *albinăritul*, și Botero ne asigură că se luau din acest venit 100.000 de scuzi pe an numai de Domnie. Mierea aceasta din Moldova se expedia prin Italia încă de pe vremea lui Alexandru Lăpușeanu, care a intrat în discuții formale cu negustori italieni, Florentini și Venețieni, pentru exportul de vite și alte produse moldovenești (1560)¹. La Veneția se trimetea și ceară, așa încât frumoasele peceți venețiene și lumânările care au ars, fără să afume mosaicele și picturile neprețuite, în splendidele biserici din acest oraș erau datorite sporului harnicelor albine moldovenești. În general, spune Botero, dijmele produc, la un loc, Vistieriei un venit de două milioane de scuzi, ceia ce era enorm pentru vremea aceea.

În Moldova sânt cincisprezece orașe, iar în Muntenia, mai puține: Târgoviștea, unde locuiește Dom-

¹ Iorga, *Istoria comerțului*, ed. II, pp. 191-2.

nul, era încunjurată, cum este și acuma o curte țerănească, cu gardul de răchită bătut une ori și cu lut, cu o împrejmuire de palisade umplută cu pământ; zidăria, din care se văd rămășițe și astăzi, datează —am spus-o— numai de pe vremea lui Matei Basarab.

Orașul avea, după alt izvor¹, o mie de case românești, și săsești abia douăzeci și doua; capela Sf. Francisc era în ruine; la Sf. Martin servia un preot, luteran.

Se mai vorbește acolo și de Câmpulung, cu nouă sute de case (patruzeci și nouă săsești), de Râmnic, unde se mai află catolici în douăzeci de case, de Brăila, de Târgșor, Târșor, care a avut oarecare importanță odinioară, fiindcă ca oraș încă din secolul al XV-lea, când a fost omorât acolo un Domn, Vladislav, dacă nu Vlad Dracul și fiul său, iar biserica mai veche în Târșor e numai din veacul al XVII-lea.

Ca situație politică, în ce privește legăturile cu Turcii, Botero constată că Domnii Moldovei datoresc *ajutor* Turcilor. Aceasta ne face a veni la originea și caracterul acestor relații.

Ele erau încă ale unui vasai, fiindcă Turcii se deprinseseră cu un anume sistem feudal pe care-l găsiseră la intrarea în Peninsula Balcanică, formând un element de căpetenie în Statul sârbesc și în cel bulgăresc. Astfel eram datori să servim, afară de tribut, de peșcheșul care era trimes suzeranului, de daruri către cei puternici la Poartă, ca un element de politeță, de omenie, și furnituri de războiu: lemne, grâne, catarge și altele. Așa încât datoria pe

¹ Hurmuzaki, III, pp. 94-5.

care o aveau pe urmă țerile noastre de a da anumite provizii la Poartă în mod normal, pe preț fix, mult inferior valorii lucrurilor vândute, este în legătură cu îndatorirea primitivă a furniturilor de războiu. Tot așa salahorii cari se cereau pentru cetăți erau iarăși o consecință a obligației noastre de a ajuta în războiu pe „Impăratul” păgân, căci a fost un timp când ni se cerea și un ajutor militar, numai cât foarte răpede s’au înlocuit contingentele de ostași cu această salahorie care a fost o desonoare pentru țerile noastre.

Ca un adaus la aceste îndatoriri am văzut că Turcii împiedeau exportul cailor, pe cari-i rezervau pentru oastea lor, întru cât nu mai erau întrebuințați de Domn pentru nevoile militare. Vorbind de cai, Botero spune că aceștia sânt „de o putere și o răsuflare neobosită”. E vorba de caii mărunți, rasă de stepă, întrebuințați și de Cazaci, căluții cuminți și răbdurii, pe cari în timpuri mai noi i-am desprețuit așa de mult, fără să ne gândim că sânt singurul fel adaptabil împrejurărilor de climă și condițiilor în care trăiește cea mai mare parte a populației noastre. Atâtea încercări făcute cu animalele de aiurea n’au reușit. Pe când în secolul al XVIII-lea boierii știau să crească acești cai indigeni din cari se făcea remonta austriacă, daneză, prusiană — și cel d’întăiu consul al Prusiei pe care l-am avut, pe la 1780, un dascăl nemțesc, anume König, fusese instalat în rândul întăiu pentru această remontă.

Armata țerilor noastre exista încă. Acest izvor ni spune că Moldova dădea 3.000 de archebusieri, adică pușcași („pușcă”, în timpurile vechi însemnă tun, de și într’o traducere din ungurește am găsit

cuvântul „tun”, la început: tunet, în înțelesul de astăzi al lui; sineață era atunci pușca; pare că în Ardeal a început întâiu să se întrebuițeze, deci, „tun”).

Călăreți se puteau strânge 25.000, iar în Muntenia numai 10.000, pe lângă cari, în degenerarea militară a acestui principat, pedestrași sânt numai o mie. De aceia Moldova a fost în stare să mai dea încă o armată lui Ioan-Vodă-cel-Cumplit, pe când în Țara-Românească, atunci când a trebuit ca Mihai Viteazul să se ridice împotriva Turcilor, el s'a văzut silit să-și facă o armată, nu cu elemente indigene, ci cu elemente plătite, ceia ce era să-l ducă la catastrofă, ca pe unul care n'avea bani și țara nu era capitalistă ca să aibă de unde-i lua: sistem militar capitalist, deci, într'o țară care nu cunoștea capitalul.

Intr'un alt pasagiu — fiindcă Botero revine de mai multe ori asupra lucrurilor pe care le spune— se arată că Moldova putuse da și până la 50.000 de cai, dar numărul scăzuse din cauza prădăciunilor cumplite pe care le suferise, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, supt Ioan-Vodă și după dânsul, din cauza năvălirii Cazacilor sprijinitori ai pretenzenților la Domnie, ai „domnișorilor”, și a Tatarilor cari-i combăteau.

„Țara aceasta”, spune Botero, „avea bielșug de toate, acum războiul a pustiit-o aproape.”

Alte izvoare contemporane vorbesc pentru Moldova de 15.000 de călăreți: boierii purtau platoșe de zale, țeranii aveau sulii și scuturi. Printr'o descriere din a doua jumătate a secolului al XVII-lea știm că sulii și le făceau țeranii, din pari cu vârful ars în foc. Supt Tomșa erau 50.000 de călări. O socoteală a lui Despot, făcută de el însuși, cuprinde

40.000 de pedestrași și 50-60.000 călări. Iar Ruggiero, acel care vorbește de planul Florentinului de a face Nistrul navigabil, notează 50.000 de călări, întru câțva asămănători cu ai Turcilor, cu puține arme, arce —, moștenire de la Tatars, ca în vechea luptă de la Posada a Muntenilor lui Vodă-Basarab contra Ungurilor regelui Carol-Robert, luptă care e înfățișată în *Chronicon pictum* al regalității maghiare¹.

Giovanni de' Marini Poli, Ragusan amestecat în arendarea veniturilor ambelor principate și înrudit prin soția sa cu dinastia Munteniei, socotia că Moldova avea 25.000 de ostași, dar el e parțial pentru principatul unde-și avea rosturi când spune că în Muntenia erau 35.000.

Botero cunoaște și legăturile Românilor cu Polonia, chiar cele vechi, căci citează tratatele din 1103 și 1432, adăugind că vechile relații slăbiseră puțin: Polonii n'au sprijinit pe Ioan-Vodă cel Cumplit, în ajutorul căruia au alergat Cazacii, fiindcă acest „cumplit” Domn înlocuise pe Bogdan cel Tânăr, fiul lui Alexandru Lăpușneanu, care-și măritase surorile cu Poloni, înainte de a o face Ieremia Movilă cu fetele lui, și petrecea în lumea polonă, pierzându-și chiar tronul pentru că trecuse peste Nistru la o nuntă, și prietenii lui poloni au încercat să-l restituie în Domnie prin expediția, interesantă, pe care o descrie în deosebi Polonul Lasicki²

In ce privește, în sfârșit, firea poporului nostru

¹ Reproducere și în ediții mai vechi din a mea *Istorie a Românilor* pentru școli. Cf. legenda arcașilor cari cu săgeata lor fixează locul unde va fi mănăstirea de la Putna.

² Paprocki, apoi Gorecki povestesc luptele lui Ioan și ale Cazacilor cu Turcii.

și legăturile cu Domnia, iată ce întâlnim la contemporani: „Este un popor supus apăsării, și din cauza aceasta e de ajuns să vadă că vine cineva cu aiere dușmănoase ca să se retragă înaintea lui”. Iar un nobil ungar, Forgách, care cunoștea foarte bine Moldova, de prin anii 1560-70, și care a descris luptele Moldovei de pe vremea aceasta, are următoarele cuvinte de ură: „Așa de cruzi sânt barbarii aceștia, încât ucid pe Domni fără cel mai mic motiv, și tot așa fac supușii față de Domn. De aceia nimeni n'a putut stăpâni multă vreme. Strălucirea familiilor nu se poate aștepta acolo. Căci une ori se nimicesc familii întregi fără niciun cuvânt, adesea pentru a li lua banii sau averile.”

Intorcându-ne acum la Botero, iată ce spune el: Turcii numesc pe Domnul muntean. *In Moldova țara a păstrat mai târziu dreptul de a numi Domnul.*

Această alegere a Domnilor, de țară, era o realitate. Și totuși o altă realitate sânt măsurile de mazălie pe care Turcii au putut să le ieie, de la un timp, față de Domnii noștri. Iată explicația. La început, cum am spus, ei se alegeau de țară, care se strângea într'un anume loc și aclama pe Vodă cel nou. Casuri de acestea le întâlnim încă din vremi foarte depărtate, de exemplu când Ștefan-cel-Mare a luat tronul Moldovei și lumea stătea la „Direptate”, adică la locul de execuții, pentru a declara că voiește pe învingătorul de la Orbic și Doljești. Obiceiul s'a păstrat până târziu: astfel la moartea lui Matei Basarab a fost aclamat în felul acesta urmașul lui, Constantin Cârnu. Când a murit în sfârșit Șerban Cantacuzino, la 1688, Brâncoveanu a fost ales, în condiții pe care le știm foarte bine, de țară.

Turcii n'aveau dreptul de intervenție prin obiceiuri prin tratate, — căci așa-zisele tratate cu ei au fost fabricate de noi, în secolul al XVIII-lea: de boierii noștri, ca să arăte față de Ruși că avem drepturi pe care ei trebuie să le confirme. Domnul li datora însă o bună administrație; i se cerea anume „să cruțe raiiua Saltanului”. Sultanul era ciobanul: el singur tundește oile. Dacă se iscau plângeri, natural că „Impăratul” le judeca. Acesta neputând să vie la București sau la Iași, Domnul era rugat să se prezinte la Poartă pentru a se îndreptăți. Așa era datoria. Dar mai era un caz: când se schimba Sultanul ca și când Domnul era ales de țară, se convenia ca el să se înzățească Sultanului și, după obiceiul asiatic, oriental, să-i sărute poala hainei. Când Domnul se prezenta la Poartă din cauza unei pări, pe dreptate sau ba, Turcii cântăreau motivele de o parte și de alta, într'o cumpănă deprinsă a primii aur, și, atunci, dacă Domnul era condamnat, i se lua tronul pentru că abusase de situația lui. Dar trebuia, îndată, un alt Domn, și, în acest caz, ceia ce s'a făcut de obicei înainte unei țeri se făcea la Constantinopol înainte reprezentanților țerii, a agenților, a capuchehaielelor, înainte boierilor pribegi, în fața acelor care presintaseră pâra. Candidatul la tron își arăta semnul, tainicul semn imprimat, înaintea marturilor, la nașterea unui copil nelegitim. Semnul se verifica: pe baza unei operațiuni de acest fel era să avem la 1577 în Muntenia ca Domn pe un medic lombard din Constantinopol, Rosso, care pretindea că răposata lui maică fusese în părțile muntene pe vremea lui Alexandru-Vodă sau poate era chiar Româncă.

De obicei, spune Botero mai departe, Domnii nu țin mult, pentru că, din pricina poftii de câștig a

Turcilor, sânt adesea ori goniți după cererea cui oferă o mai mare sumă de bani. Și astfel birul a ajuns să crească neconținut.

Nu e necesar, în felul cum se desfășură această expunere, să se arăte variațiile tributului, crescut continuu, grație și socotelii în aspri vechi și în aspri noi. Pe vremea lui Botero însă, el era de 70.000 de galbeni pentru Țara-Românească, iar Domnia costa 300.000, afară de ceia ce se mai dădea Pașilor și celorlalte „obrazе știute”. „Se schimbă Domnii aproape zilnic, pentru că țerile se dau cui oferă mai mult, și, pentru ca Domnii să se poată păstra, se prăpădesc locuitorii și se distruge țara.”

XV.

Străinii la noi după adevărarea călătorilor

Venim acum la ceia ce spun călătorii cu privire la străinii pe cari-i întâlnesc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

S'a văzut că orașele noastre, și în Moldova și în Muntenia, au fost întemeiate exclusiv — noi am întemeiat numai târguri — de străinii din Ardeal sau din partea anexată în veacul al XIV-lea a regatului polon, care este Galiția. În ceia ce privește Muntenia, când a fost vorba de Târgoviște, s'a vorbit de colonia catolică ce exista acolo și s'a pomenit și colonia, mai veche, din Câmpulung.

În Moldova erau mai multe orașe, civilizația economică și politică fiind aici mult mai înaintată, așa că și numărul orașelor întemeiate de străini a trebuit să fie mult mai mare.

Am spus că unul din cele mai vechi a fost fundat de Sași în legătură cu exploatările de mine care odinioară formau, fără îndoială, un însemnat izvor de bogăție: e vorba de Baia (lângă Folticeni), al cărei nume chiar înseamnă: mină. În Ardeal se întâlnește Rodna, cu același sens (în slavonește): anumite nume de localități din împrejurimile Băii amintesc colonia de Sași de dincolo de munte, cari erau specialiști

în lucrarea minelor; ba chiar populația satelor acestora păstrează și astăzi un caracter deosebit, cu ochii albaștri și poate chiar și cu anume vechi practice de gospodărie mai bună decât a sătenilor celorlalți. Am pomenit iarăși și de pecetea cu inscripție latină a orașului Baia, păstrată până târziu, până în momentul când săpătorii, cari în cea mai mare parte era acum Țigani, habar n'aveau de literele chirilice și mai ales de cele latine, pe care le diformau, dar ei sculptau încă pecetea în mijlocul căreia este cerbul Sfântului Hubert, cu crucea între coarne. Putem spune cu siguranță că orașul exista în secolul al XIII-lea, că e deci mai vechiu cu vre-o sută de ani chiar decât Domnia Moldovei, precum și, dincolo, Câmpulungul este de sigur mai vechiu decât Domnia Țerii-Românești în forma ei consolidată. În regiunea care se întinde între Carpați și Siretiu, luând-o la vale și lăsând la o parte Folticenii, unul din cele mai noi orașe, creat abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau la începutul celui al XIX-lea (satul lui Folticiu), se întâlnea „Piatra-Neamiț” de astăzi, care are și un nume unguresc: se zicea — și forma s'a păstrat până în secolul al XVII-lea— Karacsonkő, ceia ce înseamnă „Piatra lui Crăciun”, adică *Stânca* lui Crăciun.

În ce privește Bacăul, numele este, fără îndoială, de origine ungurească, în legătură cu exploatarea pe sama coroanei Ungariei a minelor de sare de la Ocna, care par să fi fost întrebuințate, de pe vremea Romanilor, neconținut, și chiar în timpul stăpânirii barbarilor, cari, și ei, aveau nevoie, firește, de sare.

¹ Pentru amănunte cu privire la toate orașele se poate consulta cartea mea *Istoria poporului românesc*.

O colonie străină în Bacău pe vremea pentru care avem izvoare nu se întâlnește însă. Dar acolo era reședința nominală a episcopului catolic, care avea în atârnarea lui un număr de sate, de origine, cum vom vedea, foarte veche. La Ocna, însăși erau așa-numiții șalgăi sau șangăi, al căror nume poate fi pus în legătură cu Ciangăii. Dacă la Bacău nu întâlnim alături de locuitorul episcopal o populație străină, această populație, cu caracter marcat unguresc, și în ceia ce privește numele locuitorilor, se întâlnește la Trotuș.

În județul Putna, numit după apa Putnei, era odată unu din cele mai vechi centre străine la noi, care a fost dărâmat de Tătari cu ocazia năvălirilor, pe la jumătatea secolului al XIII-lea. E cetatea Milcovului, reședință episcopală. Și, precum în Ardeal, când Ungurii au întemeiat episcopia de Bălgrad (Alba-Iulia), ei au așezat și o orânduială militară, cu iobagi, cari erau întâiu ostași, țerani liberi și luptători, același plan l-au urmărit ei, pătrunzând dincoace de Carpați, când au organizat episcopatul de Milcov, destinat a fi punctul de plecare pentru luarea în stăpânire a întregului Ținut. Prin urmare căm aceia ce ar fi făcut, dacă ar fi rămas, Cavalerii Teutoni pătrunși în Țara Bârsei și în Câmpulung, o „Teutonie” până la Dunăre, au încercat să facă, îndată după aceasta, în legătură cu episcopatul de Milcov, întemeiat pentru Cumani, și numit și al Cumanilor, Ungurii regelui. De această a doua tentativă de a ni distruge cu desăvârșire viitorul, de a împiedeca orice dezvoltare de Stat națională, ne-a scăpat năvălirea Tatarilor. Din episcopia de Milcov a rămas, ca și din exploatarea minelor de către Sași la Baia, anumite urme în nomenclatura geografică; numele de Sascut înseamnă în ungurește Fântâna Sasului. Focșanii, în schimb, sânt extrem de re-

cenți, cam de prin anii 1700, pe locul satului Stoești, mai mult decât pe al urmașilor „moșului” Focșea.

Venim la al doilea rând de orașe, cele întemeiate între Siretiu și Prut. Sânt mai vechi decât existența Domniei. Și se poate adăugi că, de oare ce unde există orașe este imposibil ca viața rurală să nu se resimtă de vecinătatea lor, în Moldova Domnia a trebuit să găsească o viață mai înaintată și în ce privește satele, și de aceia regimul patriarhal, cu cnezi și juzi de sate, e, aici, mult mai puțin păstrat decât în Muntenia.

N'am putea spune care a fost cel d'întâiu oraș moldovenesc întemeiat supt influența Galițienilor: probabil însă că acelea din regiunea de Nord a țerii, care s'a cheinat pe urmă Bucovina: Siretiul și Suceava, numite după apele ce curg în preajma lor. Evident că vor fi existat târguri mai înainte, poate chiar destul de însemnate, dar așezările mai mari, așa cum le cunoaștem prin documente, sânt datorite emigranților.

Aceștia erau de două categorii: de oare ce Evreii nu apar decât, sporadic, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, și Polonii nu se amestecau prea mult în viața orășenească, fiind, sau dregători, sau nobili, sau țerani, cei ce vin la noi, din colonizarea în Galiția făcută chiar de la jumătatea veacului al XIV-lea de către regele Casimir, la Liov și Cracovia, erau Germani și Armeni.

În ce privește pe Armeni, iată pe scurt, de unde provin ei: Dincolo de Armenia cea veche, de supt Caucas, în vecinătatea lacului Van și a muntelui Ararat, a cărei istorie se desvoltă paralel cu vechea istorie romană și pe urmă cu istoria Bizanțului, s'a format mai târziu, prin migrațiuni în legătură cu cruciatele, dar chiar și înainte de fenomenul crucia-

telor, în legătură cu nevoi economice provocate de navigația pe Marea Mediterană, o Armenia Mică. Ea era aproape de munții Taurus și Antitaurus, acolo unde se află Sis, Adana, Mamistra, Pilerga, centre care au decăzut, dar care acum, cu ocupația franceză și cu tot ce va rezulta din marele războiu, se poate întâmpla să învie. Regiunea aceasta s'a occidentalizat, clasa dominantă, dinastia s'au francizat, primind o mulțime de usanțe de la cruciați. La urmă, regatul Armeniei Mici a fost desființat, la sfârșitul secolului al XIV-lea, de Musulmani, atunci când el avea în fruntea sa pe ultimul reprezentant al dinastiei franceze, din Poitou, de Lusignan, care a cămuit și în Cipru.

După migrațiunea cea d'întăiu, din Armenia Mare în Armenia Mică, au urmat altele din Armenia Mică însăși peste Marea Mediterană și peste Marea Neagră. Cei mai numeroși coloniști s'au dus prin peninsula Asiei Mici către Trapezunt, unde și acum este o populație armenească importantă. Apoi de pe coasta asiatică au trecut pe coasta europeană, cum au făcut și Grecii (am văzut cum Comnenii din Trapezunt au avut o colonie la Mangup, în Crimeia, de unde era Doamna Maria, și cu sânge de-al Paleologilor a căror monogramă e pe perdeaua ei de mormânt, a lui Ștefan-cel-Mare). Tot așa au trecut și Armenii acolo, în Crimeia, și au format supt stăpânirea, la Caffa și aiurea, a Genovesilor, cu cari erau deprinși încă din Asia, colonii înfloritoare.

Drumul de comerț însă mergea de la Caffa spre Nord-Vest, către Liov. Astfel Armenii au venit întâiu cu carăle de comerț ce legau cu Polonia marele port genoves din Orient aici la Liov pentru a se coborâ tot cu carăle de comerț, prin Moldova, către Cetatea-Albă, dacă nu totdeauna și către Caffa.

În acest chip, ei s'au înrădăcinat în orașele începătoare ale Moldovei, unde Nemții aduceau dreptul lor de Magdeburg, pe care l-au păstrat multă vreme; Armenii, din pricina religiei lor deosebite și a obiceiului de a trăi mai mult între ei, s'au păstrat mai bine în aceste colonii.

S'a pretins că biserica lor din Iași ar fi fost zidită la sfârșitul veacului al XIV-lea; de fapt, acești oaspeți, îmbogățiți prin negoț, au cumpărat biserici frumoase de la ai noștri: astfel una dintre cele din Botoșani ori Zamca de lângă Suceava. Se păstrează și anume din cărțile lor de slujbă: la Roman este o evanghelie scrisă în Crimeia, în veacul al XIV-lea.

Pietrele de mormânt care se văd azi lângă o biserică armenească din Botoșani aparțin însă altui curent armenesc, venit din Turcia, în secolul al XVIII-lea, care nu trebuie confundat cu cestălalt curent de colonizare armenească, foarte vechiu. Cei veniți cu ambele curente s'au romanisat, și romanisarea, pentru cei d'întăiu, a fost așa de deplină, încât și numele de familie s'au schimbat cu desăvârșire, luându-se altele, românești, dintre cele mai vechi și mai interesante, ca: Șeptilici, probabil la început Armeni, Pruncul, Bolfosul, Țeranul, Ciomag, Lebădă, Manea ¹. Armenii cari au trecut în Ardeal pe la 1670, din cauza războaielor dintre Turci și Poloni, cu un Axentie (Oxendie) Virzirescul, la Gherla, la Ibașfalău, au păstrat vechi nume moldovenești, ca Vărzarul, Cap-de-bou (Kapdebo), etc.

Când existau acum Sireliul și Suceava, aceasta din urmă având și ea o foarte însemnată colonie armenească, coloniștii din acest neam au trecut mai departe. La Dorohoiu nu pare să fi existat vre-odată o

¹ Goilav înseamnă Goliat.

așezare, ceia ce dovedește că, dacă popasul era vechiu, orașul e mai nou: am văzut însă o biserică a lui Ștefan-cel-Mare. Botoșanii au avut coloniști armeni mai vechi, din veacul al XV-lea poate, în tot casul din al XVI-lea și mai ales al XVII-lea, când ei sânt adesea constatați documentar. Alt grup a mers la Roman chiar, când a fost nevoie ca orașul să se colonizeze, primind o populație specific orășenească.

În general aceasta a fost un avantaj pentru noi, căci, dacă n'ar fi fost Armenii, veniau Germanii în număr mai mare, și prezența Armenilor, deprinși cu viața orășenească italiană, mai înaintată în foarte multe privințe decât cea germană, italianizați în practicile comerciale, a constituit un folos pentru dezvoltarea naționalității noastre, în primejdie să fie invadată de elementele germanice și subgermanice, cum erau Ungurii.

Și la Bârlad au fost Armeni; la Galați mai puțin, căci portul s'a ridicat mai târziu: pe vremea lui Despot abia se pomeneste, — Renii, Tomarova, de unde: Tomoroveanu, ca nume de familie, având o mai mare importanță decât Galații. Bine înțeles că și în Reni și în Galați erau și alți Armeni, veniți probabil pe corăbii, așa cum veniau, apărând și dispărând, la Brăila și Cetatea-Albă, care-și aveau legăturile cu Constantinopolul și Trapezuntul.

Între Prut și Nistru acuma — și, când spun aceasta, cuprind și o parte din Bucovina, chiar dacă e vorba de o localitate așezată dincoace de Prut, cum e cazul pentru Cernăuți, la marginea râului—, impresia mea este că am moștenit orașe întemeiate, fie de regalitatea polonă, fie de regatul ruso-lituan, care era pe o treaptă de dezvoltare economică superioară țărilor noastre, absolut rurale pe vremea aceasta, E

sigur că nu noi am întemeiat Țețina și Hmilovul,— mort în mâinile noastre—, nici Hotinul, nici Tighinea (Tehin, Tehynia la Slavi; cf. Sniatynul, Rohatynul, Delatynul, în Galiția). La Sud, în aceeași Basarabie erau centre orășenești pe care nu le-am întemeiat nici noi, dar nici Ruso-Lituanii, ci Genovesii: Cetatea-Albă-Moncastro și Chilia-Lico-stomo. Prin urmare în toată această Basarabie noi avem a face, nu cu răspândirea unui element străin venit de la sine din cauza necesităților drumului economic, ci cu niște părți asupra cărora se întinsesera oarecare influențe politice ale Statului care stăpâna dincolo de Nistru.

Nu mai e nevoie să se spuie că e părăsită, azi, vechea legendă, a „republicei Bârladului” întemeiată de Ruși cari ar fi avut drepturi asupra Dunării-de-jos și cari și-ar fi întins influența până la Mesembria, de unde anume avantajii ar fi fost acordate lui Ivenco Rotislavovici, „prinț de Bârlad”. Bârladnicii ruși, cari s’ar fi întins până la Dunăre, cântată în „Cântecul lui Igor”, aparțin produselor unei falsificații asupra căreia nu e locul să ne întindem mai mult aici.

Venind acuma la sate, e incontestabil că din timpurile cele mai vechi a existat la noi, în tot cuprinsul pământului românesc, și o populație slavă. Am afirmat chiar că, de oare ce Ardealul, Ținut așa de românesc, are cel mai mare număr de numiri slave, și anume de acelea care niciodată n’au avut un sens în românește — sau cel puțin nimic în monumentele noastre de limbă nu arată că am avut aceste cuvinte—, Slavii trebuie să fie mult mai vechi la noi decât secolul al VII-lea, când se zice că au năvălit prin părțile acestea, în legătură cu Avarii și supt stăpânirea Avarilor¹. Cred că vechii Sarmați, un ames-

¹ Ardealul nici nu era în calea emigrațiilor slave către Balcani, la începutul evului mediu.

tec de tot felul de nații, cuprindeau un puternic element slav. La această părere au ajuns și deosebiți învățați străini, pe o cale cu totul alta decât aceia prin care ajunsesem la această părere. Este singura explicație pentru nomenclatura slavă a Ardealului. Acum, nume slave se întâlnesc și în alte două Ținuturi: în Oltenia, unde sânt și cele în „ova”: Orșova, Vârciorova (une ori se schimbă accentul, dar aceasta n'are atâta importanță), Panciova, și în „ați”: Romani (în partea corespunzătoare a Serbiei: Crușevaț, Craguievaț), etc.

Pe de altă parte, în Moldova și în mare parte din Bucarambia, până la linia care despărțea odinioară raiaua turcească din Sud de partea rămasă Domnului Moldovei, cam până la linia Răutului, găsim un număr mare de sate, Colincăuți, Popăuți, Bădăuți, Părhăuți, etc., care corespund în origine și sens satele: al căror nume se termină în „ești” sau „eni”. Rădăcina, tot așa, indică numele celui care a întemeiat satul: Popăuți vine de la Popa, Climăuți de la Clim, etc. Sufixul „ăuți” corespunde rusescului „ovc”.

Nu totdeauna sufixul este important însă pentru soluții istorice. Și rădăcina nu are, adesea, caracterul rusesc. Clim e mai mult rusesc, dar Popa nu e rusesc, iar Rădăuții vin de la Radu, care nu e rusesc, Bădăuții de la Bade.

Am avut aici întâiu sate rusești pe care le-am denaționalizat, dar sufixul l-am adoptat pentru a-l aplica unor nume românești de persoană în creațiunea de sate noi.

Prin urmare avem a face, în toate aceste trei re-

* Am consacrat acestei nomenclaturi un studiu special în revista din Be'grad „Delo”, studiu tipărit și în „Bulletin de l'Institut pour l'Étude de l'Europe sud-orientale”, anul 1915.

giuni, cu străini cari au fost total desnaționalizați; cei din Ardeal într'o vreme foarte veche, cei din Oltenia și Moldova fără îndoială înainte de veacul al XIII-lea. Când s'a întemeiat Moldova, nu erau de loc străini pe aici. Rușii, Rutenii, — biserica „Rufenilor” din Iași înseamnă: a Rutenilor—, Rusnecii, cari-și zic azi Ucrainieni, acei cari nu s'au asimilat încă, au venit, în timpurile mai vechi, prin colonizarea de către Domnii noștri cari făceau expediții în Polonia și pe urma lor aduceau un număr de oameni pe cari-i așezau în slobozii. Alții fugiau de la sine de veniau aici, pentru că la noi țeranul era liber, iar acolo, în Polonia, șerb: în cazul cel mai rău ei erau „vecini”, dar „vecinii”, la început, nu erau șerbi, ci oameni cu contract, așezați pe pământul boierilor. Târziu de tot au venit apoi alți Ruși, acei cari au fost chemați de pe urma desvortării agriculturii în țerile noastre, când pacea din Adrianopol, la 1829, ni-a permis să exportăm grâul pe care înainte îl țineau Turcii numai pentru ei, tot atunci, când s'au adus de peste Dunăre, de proprietarii din Romanați, Vlașca, Ilfov, Bulgari.

Vechii Slavi se chemau la noi Șchei (numele femeiesc e Șcheia sau Șchiauca): Șcheii din Brașov, Șcheia din Roman și de lângă Suceava, Șcheii de pe valea Buzăului

În Ardeal, în schimb, se găsesc localități ca Rușciori, Reussmark-Miercurea, care ar însemna o infiltrație de elemente slave, nu cu caracter general, ci cu cel special rusesc¹. Mai târziu s'au introdus și unii Bulgari, prin colonizație, ca în Vinga din Banat,

¹ V. și Rusciucul, pentru Români: Ruși, Rușii-de-Vede. Și în Ungaria de Nord și Est sânt localități formate cu urmele Rușilor, dar de sigur mai nouă. Se pretinde că locuitorilor din Rușclori li se zicea Sârbi, adică Slavi în general.

iar de acolo și în câte un punct din Ardeal, dar aceasta numai în secolul al XVIII-lea.

Venim acum la coloniile ungurești de la noi.

Noi ne-am obișnuit să vedem linia Carpaților ca un hotar ; a fost însă un timp când, iarăși, linia Carpaților nu însemna hotar. Hotarul noi îl concepem mai mult sau mai puțin pe clina pe care-l fixează hotarnicii; dar pe la 1760 Moldova avea în Ardeal un Ținut atât de întins — pe care ni l-au luat pe tăcute Austriecii—, încât a fost echivalat cu două comitate, oferindu-ni-l în schimb pentru Bucovina.

Pe de altă parte, cum am văzut, când a fost vorba de întemeierea Moldovei, ea a fost concepută de regele Ungariei ca o provincie a lui. Prin urmare el, mărzenia, fără îndoială, în vremea aceia Ungaria, pe alocuri, cam până unde e Siretiul, amintindu-și de acel episcopat milcovean, pe care Ungaria nu l-au sacrificat niciodată ca pretenție politică. De și pe la 1460 nu mai rezida un episcop în Milcov, dispărut, unui simplu preot catolic de sat din Ardeal i se zicea episcop de Milcov, pentru ca să se poată sprijini pe această calitate revendicările asupra Moldovei ale lui Matiaș Corvinul, care poate, când a venit în Moldova să distrugă pe Ștefan și a fost învins la Baia, se gândia la acest plan.

Populația ungurească e deci veche. O parte stă în legătură cu Secuimea, fără îndoială, care, de altfel, nu este așa de străveche ea însăși cum se pretinde de obicei, ci avem a face cu coloniști așezați de Cavalerii Teutoni la începutul veacului al XIII-lea¹, odată cu orășenii din Câmpulung și de aiurea. Dovadă

¹ V. volumul II al „Buletinului Comisiei Istorice a României“, unde am studiat originea Secuilor și legăturile cu noi.

că toți au rămas catolici, ținând strâns la catolicismul lor, pe când Ungurii, afară de o parte dintre cei din Ungaria propriu-zisă, sânt calvini. Și satele lor sânt foarte adese ori numite după sfinți, ceea ce se întâlnește și în Prusia teutonă și în regiunile celelalte, colonisate tot de Cavalerii Teutoni.

Aceasta este originea populației ungurești din județul Bacău. Satele lor sânt făcute după norme românești, și numite, nu după sfinți, ci după întemeietori: Tămășeni, de la Tămaș, numele unguresc al lui Toma, ori, în Romanul vecin, Săbăoani de la Sabău (Szabó), care înseamnă croitor. A fost cu atâta mai ușoară trecerea la datinele noastre, cu cât Secuții înșii au în cea mai mare parte sânge românesc, și aceasta se dovedește și prin felul lor de viață, prin felul cum își cultivă câmpul, cum îngrijesc de grădini, cum clădesc casele mai ales: nu cum sânt cele ungurești din pustă, ci întocmai cum e casa românească. Chiar și în îmbrăcămintea lor este o foarte mică deosebire față de portul românesc. Și sânt convinși că și în folklorul lor, în cântece, danțuri, povești, superstiții, ei au foarte multe elemente românești ¹.

Multe dintre satele județului Roman însă nu sânt așa de vechi. E sigur că Ștefan-cel-Mare, care a prădat prin Secuime, a adus de acolo, după obiceiul pe care l-am mai pomenit, coloniști străini. Pe când cei din județul Bacău, în legătură necontenită cu Secuimea, une ori nu cunosc limba noastră, la Ungurii din județul Roman nu e sat în care sa nu se vorbească românește.

Studii serioase făcute de aiurea decât de la Societatea Sf. Ladislas din Pesta în sens șovinist mă-

¹ V. și mai sus.

ghiar, ar fi trebuit să înceapă de mult, de și nu e prea târziu nici astăzi.

Venim la înseși mărturiile izvoarelor despre populația străină la noi. Ele sânt mult mai numeroase pentru Moldova decât pentru Muntenia, căci Muntenia, fiind cuprinsă între Ardeal și Turcia, avea mai puține rosturi de comerț, în veacul al XVI-lea, și oferia mai puțină facilitate de străbatere în Orient, pe când Moldova păstra drumul cel mare Danzig-Constantinopol, acuma prin Reni și Galați.

Dar elementele acestea, cunoscute întâmplător prin orice străini cari călătoriau pe aici, pot fi și mai bine cunoscute printr'o categorie nouă de călători, cari se ocupă în deosebi de ei și în special printr'o categorie dintre acești străini, catolicii. De catolicii din Muntenia se vor ocupa anume misionari italieni, ori Slavi italianizați, cari vin din Balcani, de la Bulgari; pentru Moldova, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, întâlnim călători catolici, misionari cari vin anume pentru a face inspecția localităților locuite de cei cari au aceeași religie ca dânșii.

Este caracteristic pentru acest sfârșit al veacului al XVI-lea că, în același timp când Iesuiții poloni sfătuiesc pe Ieremia Movilă, care merge la biserica catolică din această mai veche Capitală a Moldovei, se încearcă refacerea episcopiei de Bacău și a acelei de Argeș, căci, căutându-se în vechea arhivă pontificală, se găseau numele vechilor episcopate spre a fi înviate. Și pentru aceasta se trimite întâiu un Arseno, din Creta, care aparținea, prin îndoita deprindere a graiului, și populației grecești supuse și populației italiene stăpânitoare, apoi un Querini, dintr'o familie venețiană, dar probabil din ramura cretană. Și, cu atât mai ușor putea veni pe la noi unul din a-

cești levantini, cu cât era mai mare numărul negustorilor cari, de la o bucată de vreme, veniau, fie din Pera, fie din insulele Mării Mediterane, pentru a face comerț aici și cari aveau așezări foarte importante la Liov, alături de așezările Moldovenilor cu cari se amestecau și făceau casă împreună, adăugându-se și legături de familie.

Căci după Corniact, despre care a fost vorba, avem un șir întreg de Levantini cari făceau concurență Ragusanilor în ce privește luarea în arendă a vămilor sau afacerilor de comerț. Ei aveau o situație privilegiată pe lângă Domn, căci doi dintre stăpânii Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVI-lea au fost însurați cu femei aparținând acestei lumi levantine: Iancu Sasul, a cărui soție, Maria, o Paleologă, avea un fiu, Filip, din altă căsătorie, cu un Grec sau Levantin, care făcea comerț cu Liovul, iar, cu Domnul, trei fete, dintre care una poartă numele caracteristic grecesc de Chrysaphina. Tot așa Petru Șchiopul a ținut pe Maria Amiralali din Rodos, care a murit în vremea când bărbatul ei era Domn, fiind îngropată la Galata, lângă Iași.

Relații cu totul neașteptate pentru cine nu urmărește curentul, care crește neconținut, dar relații de cea mai mare importanță și pentru economia noastră națională, ca și pentru cultura noastră și orientarea noastră în viața politică și în alte rosturi. Mai târziu, la începutul veacului al XVII-lea, se va găsi, într-o situație cu totul predominantă, pe lângă Domnul Moldovei, Radu Mihnea, care a fost și al Țerii-Românești și e îngropat în București, la Radu-Vodă, supt o piatră de marmură de toată frumuseța, un grec, Vevelli, care se chema Constantin, pentru ai săi, iar ai noștri îi ziceau Batiște (de unde biserica numită astfel în București): Battista, nume

levantin. El a avut un rol deosebit de important la noi, provocând, la urmă, chiar o manifestație populară împotriva celor cari-l sprijiniau, manifestație în sens național, indigen, autohton.

În Muntenia, soția lui Alexandru Mircea era o Levantină, Ecaterina, care avea o soră căreia i se zicea Mărioara, ceia ce arată o legătură îndelungată cu țerile noastre. Mărioara era catolică după tatăl ei, și s'a înăritat cu un Genoves din familia Adorno Vallarga, de care rămânând văduvă, s'a făcut apoi călugăriță, lângă Veneția, la Murano, în San-Maffio, unde s'a și găsit corespondența ei, în grecește și italianește, cu Ecaterina și fiul ei, Mihnea. Mai era o soră, așezată în Țara-Românească, lângă Ecaterina, Lucreția, ale cărei fiice (una numită, grecește, Prepia, adică: Euprepia, Frumoasa) au fost date după cutare boieri de țară, ori după Ragusanul catolic Giovanni de' Marini Poli.

Poporul îi privia ca „Greci” pe acești străini, dar elementele levantine aveau o inteligență mai elastică decât a Grecilor, o prestanță occidentală care la Greci, sclavi de atâta vreme, lipsia, și, întreținând multe relații cu Apusul, ei dispuneau și de capitaluri mai importante decât capitalurile ce puteau avea Grecii.

Resumând, informatorii catolici găsesc o lume nouă în țerile noastre din a doua jumătate a veacului al XVI-lea: pe de o parte catolicii cercetați de misionari; pe de altă parte negustorii străini, afluxul de Levantini cari-și fac așezările în țerile noastre, mai ales în Moldova, sau în acele puncte din străinătate cu care principatele au legături foarte strânse, ca Liovul, de ex., capitaliștii cari vin pentru vămi, pentru împrumuturi și cari rămân aici.

Ajungem acum la înseși informațiile pe care ni le dau izvoarele despre acești străini. Într'o însemnare a lui Belsius, care scrie în epoca lui Despot, se spune că foarte mulți Sași se găsesc în Iași și aiurea. Aceștia erau dintre vechii negustori ardeleni cari de la o bucată de vreme se fixaseră la noi. În situația lor de supuși ai Domniei, ei se bucurau de o situație pe care n'ar fi avut-o ca străini.

Un alt izvor care vorbește despre străinii la noi în acest timp este Francisc Forgách, acel nobil ungur amestecat în rosturile noastre din secolul al XVI-lea. El spune: „Românii țin cu toții foarte mult la legea grecească. Nu s'a găsit niciunul care, de frica pedepsei, să fi îndrăznit a mărturisi altă dogmă. Cunosce însă abia slovele sârbești, pe care și acum le întrebuințează. Ei nu socot că poate fi nelegiuire mai mare decât să mănânce carne în zilele oprite; de aceia.. peste o jumătate de an se chinuiesc.”

De fapt, ceia ce înseamnă el, sentimentul acesta de scârbă față de mâncarea de fruct în post, — și mai ales în postul cel mare—, se adeverește și prin cronica lui Miron Costin, când vorbește de Domnul străin care ajunsese a stăpâni Moldova în 1619, Gașpar Gratiani, Morlacul din Croația, despre care arată că mânca și carne în post, ceia ce ar fi contribuit la căderea și catastrofa lui.

De la Forgách venim la Botero.

„In orașele Moldovei”, spune el, „locuiesc Sași și Unguri.” Populația ungurească se întâlnea, cum am văzut, mai mult la țară.

Negoțul îl fac însă, mai ales în Moldova, vechii Armeni sau mai noii Sași și Evrei, — aici este constatarea formală a Evreilor, la sfârșitul veacului al XVI-lea, dar sânt Evrei turci, cari nu formau colonii așezate. Apoi „Unguri și Ragusani. Negoțul constă

din grâne și vinuri.” Vinul „valahic” se vindea și în Galiția; era destul de bun, mai ales pentru cărăuși și lumea mai săracă, dar Levantinii aduceau vin scump din Răsărit, de Malvasia, care, venit din Moreia, dar, acum, și din Candia, se ducea în Rusia și Polonia, ca și vin *moscatello*, „muscat”. Pe urmă se făcea negoț cu „piei de vacă, așa-numitele „schia-vine”, cu ceară, miere, cu butelii de rădăcini de teiu, prețuite pentru frumuseța vinelor lor”. Mai târziu vindeam, cum Moții vând doniți și ciubere, în Crimcia Tatarilor produsele industriei țerănești din Moldova. Cu cărăușia localnicii își făceau însemnate izvoare de bogăție.

Cărăușii moldoveni sânt însemnați în socotelile Liuvului încă de la începutul veacului al XVI-lea; ei cunoșteau admirabil drumurile, și erau și păzitorii mărfurilor ce li se încredințau, un fel de chervanagii, cum sânt cei, tot de sânge românesc, din Peninsula Balcanică. Întâlnim pe unii dintre dânșii cu nume caracteristice, ca Ursul, în Iași, în Roman, în Bârlad și în alte părți ale Moldovei¹.

Și în a doua serie a însemnărilor lui Botero se spune că negoțul e făcut în Iași, între alții, și de Sași și Unguri, Ei dau în același timp și *meșterii*.

Căci, afară de meșteșugul pe care-l făceau în casa boierului Țigani, afară de meșteșugul pe care-l făcea fiecare țeran pentru casa și gospodăria lui, ori meșterul din sat, — pentru că era câte unul mai dibaciu care era rotarul ori fierarul satului—, începea să fie o categorie de meșteri liberi, la dispoziția oricui. „Meșter”, „meșteșug” sânt cuvinte împrumutate

¹ Cf. Iorga, *Relațiile cu Lembergul* (din „Economia Națională”) și *Studii și Documente*, XXIII.

de la Unguri, și aceasta arată naționalitatea celor cari întâiu au exercitat această meserie la noi¹.

Mancinelli, Iesuitul despre care a fost vorba și altă dată, spune că în Moldova, în special în Iași, sânt Ragusani și Chioși, adică locuitori din Chios, insula care turcește se chiamă Sacâz (sacâzul e mastica de Chios).

Tot aici se cuprinde informația, pe care am adus-o și înainte, că unele familii mai bogate dintre Sașii din Iași aveau în biserica lor catolică morminte cu blasoane de comerț.

În ce privește pe Armeni, se spune că ei fac, înainte de toate, negoț cu „aromate”: smirnă și tămâie pentru biserică și, pe lângă acestea, mirodenii de pus în mâncări, căci noi aveam bucătăria constantinopolitană, care întrebuițează multe mirodenii.

Se înseamnă și personalitatea lui Cristofor Bruti, al cărui mare rol l-am arătat și altă dată. Se menționează și toată silința pe care și-o dădea propaganda catolică represintată printr'însul și printr'un agent papal venit la noi pe vremea lui Mihai Viteazul, un Croat, Alexandru Comuleo (Komulović). S'a împiedecat astfel protestantismul, care începuse să străbată mai ales supt Despot și Iancu Sasul, de și acesta era ortodox, în mijlocul acestei populații străine. Se arată că acel care trecea de la catolicism la protestantism era supus acum la o amendă strașnică: o sută de boi.

În ce privește negoțul cu Polonia, el nu era făcut de Poloni, căci negustorii de această nație nu se întâmpinau, iar Evreii poloni veniau numai la iarmaroacele de hotar.

Se aducea bere din Camenița, de și existau și la

¹ V. Iorga, *Istoria industriilor*, 1927.

noi fabrici de bere, ca aceia a Saşilor de la Baia, pomenită în acte din veacul al XVI-lea. De altminteri chiar termenul de „pivniţă”, care a biruit numele de beciu, de zemnic, unul unguresc, altul slavon, vine de la „pivo”, care în slavoneşte înseamnă „bere”.

Acum, de la informatorii aceştia cari vorbesc numai în treacăt de străini, venim la ceia ce ni spune însuşi Querini, episcopul numit la sfârşitul veacului al XVI-lea¹.

El arată că a găsit în Moldova, pe la 1590, cinsprezece oraşe şi şeisprezece sate care aveau catolici, populaţia catolică fiind în număr de 1.691 familii cu 10.700 de membri. În Bacău şi împrejurimi, — aproape era un sat foarte important catolic, Trebeşul —, se aflau 4.000 de case, şi din populaţia aceasta 216 familii, cu 1.692 oameni, aparţineau religiei romane. În oraş chiar era biserica Sfintei Marii şi a Sfântului Nicolae, de lemn. Domnia, în general, era foarte tolerantă faţă de toate confesiunile, şi, când era vorba să se ridice o biserică străină, ea dădea din Vistierie: astfel s'a dat şi pentru acoperirea bisericii Sf. Marii din Bacău 500 de scuzi de aur, sumă foarte importantă. De altfel Vistierul Moldovei pe vremea aceasta — nu Vistierul cel Mare, care era Român, ci al doilea —, Giambattista Amorusi, pe care-l întâlnim pomenit şi în alte documente, era catolic, Italian, având un nepot care învăţa la Roma, în Collegio dei Greci. În Trotuşul vecin erau 68 de familii şi 3.994 locuitori, cu biserică de piatră.

În ceia ce priveşte predica la sate, ni se spune că se făcea în limba ungurească. Mai târziu, în seco-

¹ Cf. şi Prefaţa mea la *Studii şi Documente*, I-II.

Iul al XVII-lea, această limbă a fost înlocuită în parte prin cea românească, pe când călugării erau în cea mai mare parte Italieni¹.

Catolici, ni spune călugărul, se găsesc, firește, la Baia, care înfățișa până dăunăzi inscripții de morminte în limba germană sau latină². Aici erau 3.000 de vétre, din care 63 de familii, cu 316 oameni, catolici. Se aflau și câțiva Unguri, dar cei mai mulți Sași. Se notează două biserici întregi și una pe jumătate ruinată, probabil a lui Alexandru-cel-Bun. Preoții se dăduseră după obiceiul pământului: erau căsătoriți.

La Târgul-Neamțului, pe vremea aceea erau 250 de case; 74 ale catolicilor, pentru două biserici de lemn, preotul fiind Sas.

În grupul de la Prut, Huși sânt arătați cu 1.300 de case. Tocmai atunci se întemeia și episcopia de Huși, după ce Mihai Viteazul și aliații lui moldoveni, Aron-Vodă și Ștefan Răzvan, desrobiseră raiaua turcească ce asculta până atunci de episcopul, supus Turcilor, de la Brăila. Se înseamnă 72 de case catolice, cuprinzând 435 locuitori, la o biserică de lemn.

La Colnari, din 3.500 de familii, sânt 198 catolice cu 1.083 membri. Aici erau trei biserici: două de piatră și una de lemn. Se mai păstra și un profesor de gramatică. Dascălul predă în limba ungurească, și latină. Preotul fusese luteran și venise din Ardeal. Aici s'au găsit și cărți „eretice” ungurești.

La Suceava, cu 6.000 de case, din care 30 catolice, funcționează și un capelan, adus pentru soldații poloni și unguri, în număr de 2.000. Erau două bise-

¹ O încercare de a se introduce din nou limba ungurească s'a făcut de Primatul Ungariei după 1840. V. toț Iorga, *Studii și Documente*, I-II.

² Azi la Muzeul Arheologic din București.

rici de piatră: predica se făcea în limba polonă pentru soldați, pentru ceilalți în „grecește”, cu tâlmăciu moldovean.

La Vaslui, un preot, dar nu se spune numărul credincioșilor lui.

La Roman, în oraș, erau 400 de familii, dintre care 25 latine; membrii, 138, erau Unguri cu două biserici de lemn. Preotul ținea împărtășania la dânsul acasă, băgată supt pat. La Săbăoani, Berindești (?), Tămășani, Răchiteni, Giudeni, Lăcășeni, 300 de familii catolice și 1.480 de oameni. Biserica din Săbăoani e de piatră și acoperită de Domn.

Acestea sânt cele d'intăiu informații asupra populației catolice în Moldova și, pe alături, *asupra populației orășenești a țerii, în genere.*

XVI.

Epoca lui Mihai Viteazul în mărturiile călătorilor.

Ne găsim într'o epocă în care călătoriile sânt relativ dese, pentru sfârșitul veacului al XVI-lea, și am fi dorit să avem alte amănunte cu privire la acei câțiva ani cari formează cariera lui Mihai Viteazul.

Posedăm cu privire la această Domnie o expunere în limba latină a isprăvilor lui Mihai, făcută pe baza unui „izvod”, mai probabil slavonesc, datorit Logofătului Tudose, care a întovărășit pe Domn în Ardeal, — un boier de modă veche, cu oarecare cunoștinți și oarecare pricepere la scris, ori, mai bine, cu simțul că în asemenea vremi Logofătul ar putea să fie pușintel și istoriograf. Acel care a făcut traducerea este un Silesian, Baltazar Walter „cel tânăr”, rudă probabil cu acel Walter pe care l-am întâlnit cu prilejul călătoriei lui Bongars. Omul a stat o bucată de vreme la Târgoviște,— în ce calitate este greu de spus,— și a cunoscut acolo pe Andrei Taranowski, intimul Voevodului, iar, pe când „prieteni” săi plecau spre casă prin Moldova, cu solul polon Golski, el se ducea la Poartă. Mihai Viteazul a cerut la un moment dat,— și a și căpătat, dar nu exact atunci când îi trebuiau și în proporțiile de

care avea nevoie—, călăreți silesieni, acei „schlesische Reiter” cari joacă în istoria militară de la sfârșitul veacului al XVI-lea un rol important; o cavalerie grea, cu platoșă, mult mai mult Poloni decât Germani: este posibil ca între acești cavaleri silesieni să fi fost și Walter. Spune însuși ceva, în prefața lui, cu privire la legăturile cu Țara-Românească, dar e prea puțin ca să înțelegem ce a putut fi și ce misiune a îndeplinit la noi.

Ar fi fost de dorit, iarăși, ca, pe lângă ce a crezut că trebuie să adauge, ca explicații generale, despre rosturile țerii înseși, să fi adaus amănunte geografice, lămuriri cu privire la moravuri, la impozite, la organizarea armatei, etc., dar, de și genul acestei lucrări ar fi admis, ba chiar cerut să se dea aceste amănunte, nu le aflăm în ea; întâlnim, în schimb, lămuriri, care nu prea au însemnătate, cu privire la Alexandru-cel-Rău, un Lăpușeanu rătăcit din Moldova și strămutat la Munteni, acel care era să taie pe Mihai Viteazul în momentul când i-a bănuit intențiile împotriva stăpânirii lui; se vorbește și de spânzurarea la Constantinopol a acestui Alexandru, cu alte lucruri aflate la Curtea lui Mihai. Astfel fiind, nu-l putem pune între călători pentru că, de și a călătorit la noi, de și s'a legat prin activitatea lui de istoriografia noastră, cu toate acestea nu ni-a dat material de călătorie, ca acela din Sommer, din Graziani, etc.

Și, pentru că a fost vorba de cronici privitoare la Mihai Viteazul, este și o altă cronică, netradusă în limbi străine, ci păstrată numai în românește, cronică în legături cu foarte puternica familie a Buzestilor, cari aveau o mulțime de moșii, dispunând de Ținuturi întregi, și au luat o parte de cea mai mare însemnătate în campaniile Domnului

lor. Având de multe ori în aceste campanii oarecare inițiativă, precum au avut și în ce privește politica lui Mihai, ei au vrut să se scrie istoria campaniilor acestuia în așa chip încât să se reliefeze înaintea de toate partea lor și chiar să se atribuie, cum se și face, începutul mișcării, nu lui Vodă, ci acclora cari-l încunjurau, Sfaturii țerii, în fruntea căruia ar fi stat însăși ambițioasa influență a lui Radu Buzescu, Preda Buzescu și Stroe Buzescu, cei trei membri ai acestei puternice dinastii. „Cronica Buzeștilor”, foarte importantă din punctul de vedere al limbii, fiind scrisă însă de un cronicar de țară pentru oameni cari cunoșteau țara lor, evident că nu dă știri despre mediul românesc al luptelor eroului.

Mai avem apoi doar ici și colo câte o informație subsidiară în rapoarte militare privitoare la luptele lui Mihai, câteva note privitoare la orașe, la locurile pe unde au trecut oștile creștine la 1595, când, după bătălia de la Călugăreni, Mihai a fost silit să se retragă în munți și să aștepte ajutorul lui Sigismund Báthory și al lui Ștefan Răzvan, care părăsise Moldova ca să-i alerge în sprijin.

Această campanie, care a dus pe noii cruciați de la Târgoviște la București și de aici la Giurgiu, a făcut zgomot; la dânsa participaseră, nu numai Români din Țara-Românească și din Moldova și Ardeleni de-ai lui Sigismund, între cari Sași, dar, fiindcă era o expediție de cruciată, făcând parte din pornirea generală a creștinătății contra Turcilor, merită să ridice și entuziasmul religios pe o vreme când Papa luptă împotriva protestantismului și trebuia să-și legitimeze autoritatea prin succese asupra păgânului, au venit și specialiști din Italia, și a-

¹ V. Hurmuzaki, XII, p. 79 și următoarele.

nume din Toscana. Ei au luat parte la asediul și cucerirea Giurgiului, operație de valoare supt raportul militar, și rapoartele acestor Toscani ar merita din acest punct de vedere special o cercetare amănunțită.

Poate că e cel d'intăiu raport cu importanță tehnică pentru luptele care s'au desfășurat la noi. Se mai poate culege însă numai une ori câte o lămurire privitoare la orașe, dar pentru organizarea armatei, pentru felul cum se făcea tabăra, cum se punea straja, pentru toată situația militară acest izvor are o deosebită importanță².

În afară de aceste lămuriri pe care le dă redactorul italian sânt, de altfel, atâtea scrisori de străini cari au fost amestecați în luptele lui Mihai Viteazul și, iarăși, pentru unele puncte de amănunt, ele pot să ne lămurească. Astfel rapoartele nunciului Visconti, episcop de Cervia.

Pentru tonul naiv în care sânt redactate și pentru sinceritatea, n'am zice sufletească, dar măcar de stil, pentru transparența populară a scrisului se pot recomanda și scrisorile unuia dintre frații de' Marini Poli, despre cari s'a vorbit și mai înainte, Giovanni. Agentul acesta a lăsat o mulțime de scrisori, într'o italienească de ultima treaptă, așa cum se vorbea pe coasta dalmatină, cu o sintaxă care une ori aduce și a românește³.

¹ Venirea Toscanilor se explică prin aceia că Marele-Duce de Toscana, Ferdinand de Medicis, avea un plan de cruciată și-și făcuse o miliție specială în acest scop, un Ordin de cavaleri ai Sfântului Ștefan, care concura pe cavalerii de Malta în ce privește lupta, nu numai împotriva piraților turci, ci și a corăbilor împărătești ale Sultanului.

² Alte știri în memoriul din 1926 al d-lui Andrei Veress la Academia Română.

³ Ele se află tot în volumul XII, publicat de mine, din colecția Hurmuzaki.

Sânt și unele știri franceze privitoare la acest războiu, dar toate mai mult după gazetele de atunci, gazete manuscrite, care cuprindeau, după localități, lucrurile de mai mare importanță petrecute în toată lumea¹. Cutare din ele, reprodusă în facsimile la 1913, după originalul tipărit la Lyon, în 1595, dă, alături de lucruri secundare, și cutare informație din Brașov în care se spune cu ce preț se vindeau acoeviele care făceau parte din prada românească².

Izvoare grecești privitoare la Mihai Viteazul sânt două, dar nici unul, nici altul nu dau lămuriri asupra țerii. Întăiu avem o povestire în versuri, scrisă, cu caracter mai mult popular, de Vistierul — nu Marele-Vistier, ci vre-un Vistier al treilea, care făcea funcțiune de căpitan — Stavrinós, prins de adversarii lui Mihai Viteazul și închis într'o temniță din Bistrița, unde a scris, în nopțile luminoase, „la lumina stelelor”, povestea Viteazului. Apoi un alt Grec, profesor la școala din Ostrog, în părțile rusești ale regatului Poloniei, unde era o școală cu caracter clasic, a scris o epepeie a lui Mihai, imitând, cu așa de modeste puteri, „Gerusalemme Liberata” a lui Torquato Tasso. Opera lui Gheorghe Palamed e mai puțin importantă tocmai pentru că e artificială, pompoasă, solemnă, decât naiva povestire, plină de orgoliu național grecesc—, căci se scot necontentit la iveală faptele palicarilor greci cari au luptat și la Călugăreni—, a lui Stavrinós³.

¹ În colecția Hurmuzaki, III, se dau o mulțime de extrase din asemenea gazete, unele într'adevăr foarte folositoare.

² *Povestire despre cea ce s'a petrecut în Transilvania*, etc., tradusă de Ion Catina, la Lion (*sic*), editor Gh. B. Niculescu, 1913.

Prețurile sânt acestea: 48 de boi, 42 de vaci, 45 de vițel de un an 100 de taleri; 8—11 cai, până la 2) ughi (bani ungurești), „dont les six vingts font le ducat”.

³ Am dat din acesta o traducere românească în versuri.

Lucrurile acestea le spunem mai mult ca să nu se creadă că, dacă lipsesc știri de călători pe vremea lui Mihai Viteazul, lipsește și informația în izvoarele străine privitor la epoca lui. Iși închipuie oricine că, pe o vreme de neconținute turburări, când Voevodul se războia în toate direcțiile; la Sud față de Turci, la Nord față de Ardelenii unguri ai lui Andrei Báthory, la Răsărit față de Ieremia Movilă și de sprijinatorii lui poloni, pe o vreme când războiul fierbea deci la toate hotarele, nu era răgaz să vie călători pe la noi.

Acum, din activitatea lui Mihai au rezultat lucruri foarte mari, care au trecut, și lucruri mai puțin mari în aparență, care au rămas. Când ajunge cineva să realizeze planuri ca ale lui în ordinea militară și politică, nu toldeana rezultatele pot fi menținute, dar din faptul că au fost căpătate la un anume moment urmează o stare de spirit de încredere, de energie, de optimism, de îndrăzneală. Chiar dacă, deci, rezultatele căpătate la un anume moment nu se vor menține, ele fac posibilă căpătarea din nou ale aceluiași rezultate într'o epocă de viitor mai apropiată sau mai depărtată.

Acest lucru s'a întâmplat și pe vremea lui Mihai Viteazul, El a ajuns la lucruri pe care nu le avea măcar în planurile lui sau, admițând că le-ar fi avut cu vremea, el a mers dintr'unul într'altul, ca odinioară Iustinian în refacerea Imperiului roman de Apus.

S'a creat însă o stare de spirit de pe urma întreprinderilor lui care, ea, a călăuzit pe urmă istoria noastră aproape un veac. Așa încât, când se vorbește de Mihai Viteazul, nu trebuie să ne oprim la urmările imediate, ci să ținem samă de toată această înăl-

țare și împuternicire a sufletului românesc. În locul celor cari primiau orice, incapabili să vadă altă politică decât cea turcească, în locul celor cari răbdau oricât de la Ienicerii capitaliști, de la Turcii, Armenii și Grecii din Constantinopol, în locul Domnilor cari la cel d'întăiu semn se duceau la Poartă, și în locul unei țeri care, când primia vestea că Domnul a fost exilat într'o insulă din Asia ori a fost spânzurat, n'avea niciun sentiment de revoltă, întâlnim după Mihai oameni mândri, oameni tari, oameni hotărâți și oameni cari au conștiința că pot face ceva.

Se văzuse odată că un Român poate să meargă pe drumul lui Alexandru Machedon, râvnit de Mihai¹; au încercat și alții și atâtea s'au căpătat astfel; un popor care înainte nu se răscula, pe la întâia jumătate a veacului al XVII-lea, îndată ce nu-i plăcea ceva, se răscoală; un popor care primia orice străin îndată ce el juca un rol mai mare, dintre Greci și Levantini, se ridică împotriva acestor străini; un popor care înainte îngăduia în toate pe Turci a știut să facă în întâia jumătate a veacului al XVII-lea așa încât ei să nu-și mai afle rost în țară decât ca funcționari având rosturi speciale pe lângă Divan; un popor care nici nu s'ar fi gândit să poată alege un Domn împotriva Domnului trimis de Poartă și să se bată cu oastea în mijlocul căreia se găsește steagul trimes din Constantinopol, poporul acesta a culezat a face altfel când a așezat în marginea Bucureștilor pe Matei Basarab contra lui Radu-Vodă, fiul lui Alexandru din Moldova, numit de „Impărat”. Așa ceva ar fi fost posibil oare fără dovada de energie

¹ V. memoriul meu „Cărți reprezentative”, în *Analele Academiei Române*, XXXVII.

națională încununată de succes și aureolată de glorie care e însăși Domnia lui Mihai Viteazul? In aceasta stă importanța lui cea mai mare pentru dezvoltarea vieții noastre naționale¹.

După ce am explicat astfel lipsa de știri din călătorii pe vremea lui Mihai Viteazul, să venim la călătoriile care s'au făcut îndată după dânsul. Și începem cu acei puțini cari au fost pe la noi în vremea chiar a lui Mihai. Întăiu, după cronicarul Matei Strykowski, care, la 1574-6, în alaiul lui Andrei Taranowki, văzuse Hotinul, Bârladul, Buzăul, între ziduri, Bucureștii, cu capul, proaspăt tăiat, al lui Ioan-Vodă cel Cumplit, bătut în cuie, turcește, pe poarta Curții,— un Polon, un dușman.

Căci împotriva politicei de desbinare a creștinilor îndreptată către Imperiul roman din Apus, de nație germanică politică, pe care o reprezinta Mihai, era în părțile răsăritene altă politică, având, în fond, aceiași ideie de cruciată, dar își închipuia că ea trebuie atinsă, nu înfrângând pe Turci de la început, ci înșelându-i, câștigând deocamdată tot ce se putea pe cale pașnică,— sau și pe calea armelor, dar fără declarație de războiu—, pentru ca, atunci când s'ar înfățișa momentul potrivit, să se tragă concluziile din această înaintare pe acoperitele. Politica aceasta de sigur n'avea nimic cavaleresc, dar putea fi foarte diplomatică. Ea era preconisată de unul dintre cei mai importanți oameni pe cari i-a dat Europa orientală în această vreme, Hatmanul și Cancelariul polon Ioan Zamoyski, care el este învingătorul lui Mihai Viteazul, căci prin el au fost zdrobite planurile lui.

¹ V. N. Iorga, *Faima lui Mihai Viteazul*, 1920.

Originar din Zamosc, nu departe de granița noastră, având și legături cu părțile de Nord ale Moldovei, el își făcuse studiile în Italia, la Padova. Un om de înaltă cultură, capabil însuși să însemne, în cea mai bună latinească, isprăvile pe care le-a îndeplinit. Față de noi s'a folosit de turburările provocate în Moldova prin cruciata împotriva Turcilor și a înlocuit pe Ștefan Răzvan, care și el înlocuise pe Aron-Vodă, prins de Ardeleii lui Sigisimund Báthory, printr'un boier foarte bogat, dintr'o familie foarte cunoscută,—un frate era Mitropolit și ei toți aveau legături în Polonia și moșie acolo, dispunând de un capital pe care l-au pus apoi în deosebite întreprinderi locale—, prin Ieremia Movilă.

Acum, cu prilejul instalării lui Ieremia-Vodă, o sumă de Poloni au văzut pentru întâia oară pământul Moldovei; alții, cari cunoșteau acest pământ, au avut prilejul să-l revadă, și în povestirile privitoare la campania din 1595, a lui Zamoyski, întâlnim atâtea știri privitoare și la pământul moldovenesc. În special la un scriitor foarte distins, cu forma foarte îngrijită, Heidenstein, Silesian, care între altele vorbește și de aspectul Iașilor pe vremea aceasta, de palatul domnesc, de cele trei biserici ortodoxe, de cea armenească, de baia turcească ce era în Iași și care s'a păstrat până dăunăzi¹.

De altfel s'ar putea pomeni pentru epoca imediat precedentă și un izvor oriental, un călător grec, care și el dă știri despre Iași, despre Domnul care stătea în Scaun, mai ales despre el, Petru Șchiopul.

Pe atunci, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, veniau o mulțime de prelați greci în părțile noastre. Veniau pentru că Biserica din Constantinopol,

¹ Cf. și Iorga, *Istoria Armatei*, I, p. 397, notele 2-3.

și tot așa Bisericile cealalte, din Alexandria, Ierusalim, Antiochia, ai căror șefi s'au îmbulzit la noi în decursul acestui veac, ajunsese foarte săracă. Privilegiile mari care fusesera acordate de Turci la cucerire, au fost, mulțămită prezenței în fruntea afaceilor a unor Viziri abusivi și a unor Sultani cari-i îngăduiau pe aceștia, neconținut îngustate. Așa i s'a luat Patriarhiei ba o clădire, ba alta, și ea a ajuns, ca sa se mai poată menține, să se adăpostească, la sfârșitul veacului al XVI-lea, în paraclisul bisericii adause pe lângă „ambasada”, capuchehaielăcul Munteniei la Constantinopol, în „casa lui Vlad”, ruda Domnului de atunci (1586). Pe lângă aceasta Patriarhii erau schimbați foarte des, după pofta oricărui intrigant care plătia bani ca să fie așezat în acest loc de mai înaltă păstorie. Toate iururile acestea aduceau Patriarhia în aceiași stare ca și stăpânirea Domnilor noștri. Precum catastrofa financiară de pe vremea lui Mihai Viteazul a fost adusă, nu de datoriile lui Mihai însuși, de și cumpărase și el Scaunul cu bani, ci de faptul că plata datoriilor Domnilor anteriori trecea în sana Domnului celui nou, așa încât el se trezia de la început zdrobit de asemenea sarcini, tot așa Patriarhul avea răspunderea datoriilor acumulate. Și atunci Patriarhul își lua une ori tălpășița și venia în Muntenia ori în Moldova, ba chiar în Polonia, în Rusia, în Moscova, vânzând ce putea: moaște, titluri și privilegii, pe bani.

Astfel un Nichifor Dascălul, un Teofan, Patriarh de Ierusalim, un Chiril Lukaris, fost întâiu Patriarh de Alexandria, pe urmă și administrator al Bisericii din Constantinopol, au fost oaspeții noștri. Și împreună cu dâșii veniau și clerici greci mai mărunți, ca acel Ieroteiu de Monembasia, care a și

rămas la noi până a perit într'o răsccoală, ca Matei al Mirelor, din oraşul Sfântului Nicolae, care s'a aşezat ca egumen la Dealu. lângă mormântul lui Mihai Viteazul, ca Mitropolitul muniean Luca, din Cipru, vestit pentru şcoala de caligrafie pe care a întemeiat-o şi care, de şi depus, a stat aici până la moarte, fiind îngropat, se spune, la schitul Izvoranu din Buzău. Dintre dâşii, Matei a continuat pe Stavrinos, scriind cronica lui Radu Şerban, biruitorul împotriva Ungurilor şi luptătorul împotriva Turcilor, zugrăvind apoi Domnja lui Alexandru Iliaş, a lui Radu Mihnea şi așa mai departe. Iar un Doroteiu de Monembasia, care se crede acum a fi deosebit de Ieroteiu, a făcut şi un Cronograf, adică o Istorie universală, începând de la Facerea Lumii, pentru a trece la Evrei, la Romani, la Bizantini, până se ajungea şi, în timpurile mai nouă, la ai noştri.

Figura lui Petru Şchiopul o cunoaştem şi din povestirea acestui oaspete, care, trecând pe la Mihnea, a venit la Iaşi, fiind bine primit de Domn, dăruit cu tain, şi a stat de vorbă cu acesta, care i-a spus că se interesează de geometrie, — ai zice: de agrimensură— şi, de fapt, când Petru a fugit în Apus, el a lăsat o însemnare a distanţelor făcute, a itinerariului urnat.

Pe urma se dă o întreagă povestire despre familia lui Petru-Vodă, arătându-se de ce origine este, ce rude are, care a fost cariera Domnului¹,— este şi arătarea unui vis minunat al maicei lui.

După un Grec, un Rus, Trifon Corobeinicov, care mergea la Constantinopol pentru nevoile cneazului din Moscova, la 1593.

¹ Am reprodus şi tradus aceste pasagii în Hurmuzaki, XV, p. 83 şi următoarele.

El vede Hotinul, cu cetate mică de piatră și locuitori puțini, cunoaște, în treacăt, Botoșanii, ca sat, ca și Ștefăneștii, în care sânt trei biserici și 450 de case, făcându-se și târg. Iașul,—vechea Capitală, Suceava, ar fi fost părăsită după un ordin formal de la Turci, — fără cetate, e întărit numai în jurul Curții domnești, care e de piatră, ca și unele din cele măcar zece biserici,—altele fiind de lemn. Prin Corobeinicov avem descrierea bisericii Sfântului Nicolae lângă Curte, cu însemnarea zugrăvelii. care, la alta, e și pe fața din afară a păretelui; ea are la mijloc și un turn de piatră. Coperișul e larg întins în strâșină; partea unde stă Domnul, în jeț îmbrăcat cu roșu, e încălzită. Se pomeneste numele Mitropolitului, Nicanor, lângă care slujesc un „protopop”, Ioachim, patru preoți și doi diaconi. In oraș se notează „multe dugheni” pline de marfă.

Primit la Aron-Vodă, drumețul vine cu ai lui, călare, până la scări. Vodă stă pe un loc înalt acoperit cu scumpe covoare, turcești, după cât se pare; în fața lui, fiind noapte, ard lumânări în sfeșnice. Grecul Calogerà, un Cretan, Vistier al Moldovei, stă lângă stăpânul țerii; alți curteni, cu capetele goale, se află alături de el.

Aron întreabă, în picioare, de sănătatea Țarului „și de întreaga lui Impărăție”. Urmează obișnuita întrebare dacă aduce sau ba daruri, care, înfățișate, sânt întinse, după ordin, înaintea lui. Apoi se dă tainul și cărțile de trecere cu scutire de vamă. Drumul urmează prin „Câmpul lui Dobrici” (Dobrogea), și se pomenesc *Tatarii cari atunci se așezaseră acolo, lângă Babadag și „Carauș”, cari sânt deci mai vechi decât așezarea definitivă a nației în Bugeac*¹.

¹ I. Bogdan, în *Arhiva societății științifice și literare din Iași*, pp. 762-4.

Venind acum la Apuseni, avem pentru această vreme un călător olandez, de alminteri singurul care a fost în părțile noastre. El se chiamă Dousa și a scris latinește cartea lui, din 1599, care descrie călătoria ce a făcut-o pe aici la 1597-8¹. E mai mult o înseunare a localităților prin care a trecut, dar ici și colo sânt și explicații. Dousa a văzut Hotinul, mergând de acolo la Iași. Observă doar, în ce privește Iașul, că este un oraș bine populat. A trecut pe la Țuțora, unde fusese tocmai întâlnirea armată a Polonilor cu Tatarii, care a îngăduit lui Ieremia Movilă ocuparea tronului Moldovei.

Pomenește apoi de Ismail, care nu e așa de nou cum s'ar crede după numele turcesc de astăzi; numele vechiu moldovenesc al orașului este Smil—și Bolgradul, centrul așezărilor bulgărești, recente, din Sudul Basarabiei, pare cu totul nou, dar aproape de dânsul a fost cetatea veche a Tobacului, ale cărei urme se văd încă².

Intovărășit la întoarcere de acel sol polon, Stanislas Golski, de care vorbește Walter, Dousa pomenește de Babadag, care pe turcește înseamnă „Muntele Moșneagului”, după un santon îngropat acolo, un derviș, al cărui mormânt se vede lângă o fântână. Vorbește cu acest prilej și de lacul Ramzin, pomenit și de Reichersdorfer, care-i zice însă „Rosove”. De la Isaccea, apoi, Dousa trece pe la Huși, unde era să fie în curând o episcopie, în legătură cu părțile dunărene: spune că aici era vadul spre Bugac, unde Tatarii se vor așeza, cum am spus, tocmai pe vremea aceasta, în colonie, ca să facă imposibilă de acum înainte o răscoală a Moldovei sau a

¹ *De itinere epistola.*

² Șt. Ciobanu, în *Revista istorică* pe 1919, p. 80 și urm.

Munteniei. Ii e cunoscută și populația catolică ungrească din marginea orașului. Se menționează apoi Iașul, Hotinul, Camenița, dându-se și unele inscripții, pentru că Dousa era un umanist ca și Bongars, în căutare de urme clasice¹.

¹ Amintirile lui John Smith, apoi președinte al Statului nord-american Virginia (*The true travels, adventures and observations... from A. D. 1593*, ed. Edward Arber, Edinburg 1910), sânt un curios falsificat (totuși ediția I e din 1630 și el trăia atunci). V. *Rev. Ist.*, XIII, p. 186.

XVII.

Epoca Movileștilor în paginile de călători.

Câțiva ani după Dousa, un anonim, care era în legătură cu Biserica catolică, un misionar, foarte probabil, a fost la 1606, în Moldova¹, și iată ce spune despre dânsa:

La Succava este biserica Sfântului Ioan, cu o urnă de argint. Ieremia-Vodă refăcuse lăcașurile de acolo, între altele unul care după picturi pare a fi fost o biserică dominicană; este și o biserică polonă, deosebi de cea săsească. La Siretiu se mai observă rămășițele lăcașului Dominicanilor din veacul al XIV-lea. Vorbind de Iași, se înseamnă că erau vre-o șaisprezece biserici pe vremea aceasta. Cotnarii arătau pe atunci patru biserici românești, trei catolice de zid și două de lemn. La Baia se notează că populația românească ortodoxă era restrânsă, și, în legătură cu biserica latină de acolo, se mai spune că soția unui Domn, care era catolică și care e îngropată acolo — legenda Margaretei de Losoncz—, a ridicat clădirea sfântă. Această biserică fusese mai bogată decât celelalte, dar „Mihai (Viteazul) a despoiat-o de odăjdii scumpe și de mult argint ce avea”. Căci se pare

¹ Hurmuzaki, VIII, p. 307 și urm.

în adevăr, și după alte știri, că, în nevoia extraordinară de bani ce simția Mihai pentru plata soldății-mercenare, care altfel n'ar fi luptat, el a luat de oriunde și, deci, și din odăjdiile unei biserici ca aceasta.

În ce privește alte localități, de la Cotnari încolo, știrile, de natură statistică, au fost date, după același izvor, în capitolul precedent.

Trecem la informațiile unui Ragusan care străbate Moldova la 1611: Grigore al lui Nicolae Ragusanul.

Am văzut rolul pe care l-au jucat acești Ragusani: am spus că vămile, și într'o țară și în alta, erau în mâinile lor, că aveau case de bancă la Adrianopol la Silistra și o colonie importantă la Timișoara. Acest negustor vine către sfârșitul Domniei lui Constantin Movilă, fiul, menit să isprăvească foarte nenorocit, al lui Ieremia¹.

El trece prin Camenița, și aici întâlnește pe unul dintre candidații la tronul Ardealului, Ștefan Kendi, Român de origine, care strângea oaste în vederea schimbărilor ce se petreceau în aceste părți ardeleno-ungurești. De la Camenița merge la Iași. Este primit de Domn și de Doamnă: nu de soția lui Constantin Movilă, ci de mama lui, de Doamna Elisaveta, care, de fapt, conducea toate lucrurile. Constantin avea și un epitrop, pe care-l vom vedea imediat,

¹ Izgonit de Turci, s'a întors cu ajutor polon și i-a biruit, dar, după înfrângerea aceasta, Turcii s'au întors din nou, și Constantin a trebuit să fugă. Prins de Tatarî, ei voiau să-l ducă în țara lor spre a obține un preț mare de răscumpărare, dar, cum treceau Nistrul, tânărul Domn a căzut în valuri, de unde n'a mai răsărit, și nenorocita Doamnă Elisaveta, al cărei fiu era, l-a așteptat multă vreme, până să ajungă a căpăta siguranța morții lui.—Descrierea călătoriei în Hurmuzaki, V¹, pp. 455-7.

și care este boierul Nistor Ureche, tatăl cronicarului, care însuși a lăsat însemnări de cronică.

În Moldova, pe vremea aceasta, Tatarii roiau, prădând Țara-de-jos, care se afla în cea mai miserabilă stare, din cauza neconținutelor jafuri. Calea era așa de greu de făcut, încât a trebuit ca drumetul să stea o săptămână așteptând posibilitatea de a continua călătoria. Ceruse să i se dea soldați pentru pază.

Ragusanul face cunoștință la Iași cu Nistor Ureche și cere de la dânsul să-i îngăduie a merge la aier curat, la o mănăstire. Mănăstirea pe care doria să o viziteze era, de sigur, aceia pe care a făcut-o însuși Ureche, cu soția lui, Mitrofana, după datina din Atos, și purtând numele unei mănăstiri de acolo, mănăstirea Xeropotamului, a „râului uscat”, „sec”, în codrii Neamțului, dar în tot cazul numele a fost dat după acela al mănăstirii din Sfântul Munte, precum, când Petru Șchiopul și-a făcut mănăstirea de lângă Iași, el a numit-o Galata după suburbia constantinopolitană care până în momentul acesta poartă acest nume.

Peste câțva timp călătorul pleacă, întâlnind pretutindeni urmele prezenței Tatarilor. La întors merge cu însoșitori poloni și cu o caravană de cizzeci de cai, cu toate că Ureche-i dase sfatul să nu plece. A fost rechemat într'adevăr de tutorul lui Constantin și a pornit definitiv după alte câteva zile (1611).

Cam pe vremea aceasta, un German, Ioan Wilden, face o călătorie prin Moldova, la 1613, de și la 1623 numai apare cartea care zugrăvește această călătorie: „Neue Reysbeschreibung”. El pleacă din Constantinopol cu un Italian, Bernardo, căruia Moldove-

nii i-au zis „Brănat”, Bernardo Borisi, Levantin care a jucat un rol important pe urmă. Venind la Iași, Wilden găsește trupe adunate împotriva Tatarilor. Palatul domnesc, ca o urmare a atâtor nenorociri căzute asupra țerii, era într’o stare foarte rea, iar casele ce-l încunjurau aveau aspectul umil. Lumea stătea gata de fugă din cauza groazei că Tatarii pot apărea la fiecare moment.

Și prădăciunile lor au ținut până la 1630, ba chiar supt Vasile Lupu țara a fost prădată cumplit, la 1650, de Cazaci și Tatars, reuniți.

Acum, după călătorii aceștia de mică importanță, venim la Tommaso Alberti, negustor italian care de multe ori făcuse drumul prin Răsărit¹.

El trece prin Dobrogea, vorbește de Măcin, satul unde era vama Turcilor. Venise până acolo, cu cară turcești și cu cărauși turci. Obiceiul era să se descarce aici, să se plătească vama și să se deie drumul acelor cărauși turci; pe urmă în bărci se trecea Dunărea.

Cea d’întăiu descriere a Galaților o avem de la acest călător. Aici el a asistat la slujba bisericească, „messa alla valacha”. Târgul nu era mai important ca schielă pentru corăbii decât ca nou centru pentru pescari². Căci pescarii pe cari i-am văzut la Chilia aveau și aici așezările lor. Se vindea morunul proaspăt, de două categorii, *sturioni e luzzi*, aproape pe nimic. Din cauza prădăciunilor Tatarilor în timpul din urmă, aprovizionarea era mult mai grea; iepurele costă cinci solizi unul, găinile și puii însă nu se mai vindeau.

¹ *Buletinul societății geografice* pe 1898 (tiraj aparte supt titlul *Călători, ambasadori și misionari* etc.).

² V. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 223 și urm.

Drumul se făcea în Novembre, popasurile fiind noaptea: satele, din cauza acelor prădăciuni de pe vremea lui Constantin Movilă, erau foarte rari, și cuprinsul s'a părut pustiu până la Bârlad. Acesta era un oraș complet ruinat. Alberti apucă șleaul vechiu, pe unde au intrat și Turcii contra lui Ștefan-cel-Mare, și merge către Vaslui. Aici vede „multe case”, o biserică și palatul domnesc, ale cărui ruine se desebesc încă în curtea caselor proprietății. După aceasta se intră în codrul imens din care a rămas pădurea Dobrovățului, între Vaslui și Iași.

Drumurile erau foarte rele: „șase perechi de boi nu pot să tragă un car”. „Noaptea se petrecea în pădure, fără hrană, și era frică mare de lupi, cari urlau grozav.”

Alberti ajunge la Iași. Constată că orașul, cum se știe, n'avea ziduri încunjurătoare. Populația o socoale la vre-o 8.000 de case, prin urmare sânt 40.000 de locuitori. Casele acestea erau de lemn. Bisericile apar ruinate. Palatul e de piatră, însă împrejmuit cu gard de lemn.

Vede pe Domn, care nu mai era Constantin Movilă, ci Ștefan Tomșa, un bătrân, venit din Constantinopol, care servise în armata lui Henric al IV-lea, regele Franciei, luptând în Pirinei, la cucerirea cetății „Jaca”. Foarte crud, el stătea cu calul țigan lângă dânsul, râzând de boieri pe cari cu o notă de ironie-i arăta gâdei, spuindu-i că s'au îngrășat berbecii, și-ar fi de tăiat. Și într'adevăr el a tăiat cea mai mare parte din nobilimea tânără, care toată era cu Moveștii, pentru politica lor războinică. El vede deci pe Tomșa îmbrăcat în roșu, cu buzduganul în mână, 500 de arcebusieri după dânsul, străbătând străzile Iașului.

„Orașul era foarte murdar, cu mult noroiu”; nu

începuse încă podirea străzilor cu bârnele de lemn supt care se îngrămădia apa noroioasă, țâșnind la fiecare scuturătură a „podului”. Orașul, se mai spune, e proprietatea Domnului.

Dacă vine un călător, Vodă are dreptul să-l trimeată în gazdă în orice casă, și oamenii primesc pe străin foarte bucuros, fiind foarte ospitalieri. Femeile sânt foarte gospodine, „fac toată gospodăria casei”; ele „vorbesc liber și prietenos cu bărbații, de față cu lumea și singure, căci nu e nicio pază: când aduc de băut, ori de mâncare, gustă ele întâiu¹”. „Când fi moare cuiva soția, ca să se știe că e văduv, merge câteva zile prin oraș cu capul gol.”

Libertatea femeilor la noi mira, firește, pe cei cari veniau din Turcia, unde și Grecii țineau femeile cu totul departe de orice relații cu bărbații.

Se arată apoi cum sânt alcătuite casele înăuntru, cu sobe cum nu mai văzuse Venețianul, deprins cu căminurile din țerile calde.

Face socoteala că sânt 24.000 (!) de sate în Moldova și tot atâtea (!) în Muntenia. In ce privește tributul, Moldova plătia 60.000 de taleri, iar Muntenia 100.000.

Continuându-și drumiul, negustorul trece Jijia cu carăle pe ghiață, ajunge la Ștefănești, târgușorul de pe Prut, care avea oarecare inportanță, cuprinzând 2.000 de case; era și o biserică de piatră. Aici, de frica Po'lonilor, cari țineau cu Constantin Movilă, stăteau 1.000 de soldați, de făceau strajă.

După aceasta se trece Prutul. Calea e foarte grea pe timp rece: lipsia apa și lemnele. Pretutindenii lăcuste moarte de frig: erau pline puțurile și heleșteiole de dânsese. Ajunul de Crăciun se petrece supt lumina stelelor, la Prut. Râul era foarte mare, și un

¹ Sono le prime a far la credenza.

vânt strașnic tăia la față. Alberti n'a găsit nici mâncare, nici vin. Călătoria se făcea adesea ori și noaptea, ca să scape mai răpede de regiunile acestea. Tot noaptea se ajunge la Hotin, prădat de Poloni. Cetatea pare frumoasă: Polonii aveau garnisonă înăuntru pentru o veche datorie a Moldovei, de 100.000 de florini. Se trece Nistrul la vadul Braha, și se ajunge la Camenița. Aceasta la 1612.

Pe urmă, la întoarcere, în 1613, primăvara, negustorul e cu șezeci de care mari de câte șase cai și tot felul de mărfuri într'însele; blănuri de sobol, altele mai ieftene, piei de iepure de casă, pe urmă postav, cuțite de fabricație germană, care se vindeau mai ales în Impărăția turcească. Și omul se ruga să-i dea Dumnezeu „drum bun, fără ucigași”. Ajunge la Hotin, trece prin Ștefănești, Iași, Bârlad, Galați, Măcin, refăcând drumul descris mai sus.

În sfârșit el va întreprinde o nouă călătorie, pornind în Iunie pentru ca la 27 Iulie să ajungă la Liov.

Această călătorie este una din cele mai importante, și ea ne lămurește direct asupra rosturilor comerciale care se făceau prin Moldova pe vremea aceia.

XVIII.

Alți călători din întâia jumătate a secolului al XVII-lea până la Vasile Lupu.

Câteva cuvinte despre o nouă solie polonă care a trecut prin Moldova, una din acelea care au făcut foarte mult zgomot prin luxul extraordinar pe care l-au desfășurat, înspăimântând pe Turci și prin potcoavele de argint puse cailor și prinse foarte neglijent — așa încât ele cădeau, ca să-și facă păgânii părerea că în Polonia este atâta argint de se pune și la picioarele cailor. Solia aceasta vestită a fost descrisă și într'o carte particulară de cineva care întovărășia pe ambasador, ducele de Zbaraz, care a alcătuit și un proiect de cruciată cu câtăva vreme înainte. Pe lângă ambasador s'a adaus și un scriitor însărcinat anume să povestească isprăvile ambasadei, Kuszewicz. Cărticica a apărut în latinește la 1622, călătoria fiind făcută cu puțină vreme înainte.

Acum, când Polonii au venit în Moldova, ei au găsit-o într'un moment de relativă liniște. Se isprăviseră luptele între Movilești și adversarul lor, acel Ștefan Tomșa care luptase în Pirinei, bătrânul soldat cu vastă experiență în ce privește luptele din Occident: neamul lui Ieremia ca și al lui Simion fusese înlăturat, cel d'întăiu cu Constantin, care a domnit

călăva vreme în Moldova, cu Alexandru, cu Bogdan, cari, duși la Constantinopol, s'au turcit, iar celalt dând pe Gavril care a stăpânit în Țara-Românească și a fugit în Ardeal, unde s'a însurat, pe Moise, care a domnit în Moldova, puțin înainte de Vasile Lupu, adăpostindu-se în Polonia, unde avea rude, relații, moșii și tot ce trebuia pentru a-și încheia bătrânețele acolo, și pe Petru sau Petrașcu, care, trecând și el în Polonia, ajunse vestitul Petru Movilă, Mitropolit de Chiev, — din tot neamul Movileștilor rămânând în pământul românesc numai copilașul îngropat la Dobrovăț, în bisericuța cea mică, supt un mormânt frumos. Se dusese și Tomșa cu cortegiul lui cel strașnic în haine roșii, cu halebardierii după dânsul pe străzile Iașilor, mai teribil în alaiuri decât în lupte, care, încunjurat de ura cunplită a boierilor, a fost chemat de Turci la Constantinopol, de unde n'a mai ieșit niciodată.

În Moldova și în Muntenia rolul cel mare îl joacă acum acel strălucitor Domn al cărui mormânt se poate vedea în București, la biserica Radu-Vodă, acoperit cu o piatră de marmură purtând o inscripție românească, — cel mai vechiu epitaf domnesc, după al lui Mihai Viteazul, scris în românește, nu în slavonește. Domnul acesta este Radu Mihnea, mort ca stăpânitor al Moldovei la Hârlău și adus apoi în București în mănăstirea făcută mai mare și mai frumoasă de dânsul.

Era fiul lui Mihnea Turcitul. Când tatăl său s'a făcut Turc, firește că mama, rămânând creștină, a trebuit să-l părăsească, Mihnea-Mehemed luându-și în schimb mai multe femei, cu care a avut și copii, dar cari n'aveau drept asupra tronului. Din legătura cu Doamna Vișa, s'a născut Radu de care vorbim acum. Mihnea a avut totdeauna o iubire deose-

bită pentru dânsul, dar, neputându-l ținea lângă sine, l-a lăsat pe sama mamei, trimețând, fără în doială, tot necesarul pentru creșterea lui: într'un rând fi făgăduiește și un cal frumos ca să se deprindă la războiu. Pe urmă Radu a fost dat la învățătură la Veneția, și până mai dăunăzi, când a fost dărâmată biserica San-Maffio din Murano, a Mărioarei, de care am mai vorbit, se vedea pe altarul ei o inscripție în marmură, dăruită de Rađu Milnea. Căci omul era foarte familiar acolo, unde avea rude, cum a fost Maria, fiica lui Petru Șchiopul, măritată întâiu cu Zotu Țigară Spătarul, originar din Ianina, care a fost îngropat în biserica Grecilor din Veneția, iar apoi după Polo Minio, dintr'o familie destul de cunoscută de patricieni, dacă nu chiar dintre cei mai mari¹.

Cronica spune că Radu a învățat și la mănăstirea Ivirului, din Muntele Atos, unde erau o mulțime de danii ale Domnilor noștri; în mănăstirea Zografului, de pildă, care, înainte de a aparține străinilor de azi, fusese a Domnilor Moldovei².

Învățând la Muntele Atos carte grecească și la Veneția carte latinească și italienească, Radu Milnea a cunoscut o lume mult superioară celei de la noi. Atunci când, după ce s'a trudit să fie Domn pe vremea lui Mihai Viteazul și a fost învins, după ce a luptat o bucată de vreme contra lui Radu Șerban și n'a izbutit, el a ajuns să se instaleze ca Domn la Bu-

¹ Fiul ei, numit Ștefan, a dus sângele moldovenesc într'o familie patriciană a Veneției.

² Steagul lui Ștefan-cel-Mare adus la București de Francesi—mai este acolo unul destul de frumos, — cu Sfântul Gheorghe așezat în jeț și cu însemnare grecească de jur împrejur, vine de la Zograf. V. memoriul meu *Muntele Atos*, în „Analele Academiei Române“, XXXVI, și studiul lui I. Bogdan, în aceleași „Anale“, XXIV.

curești, când a trecut, mai ales, în Moldova, pătrunsă de o civilizație aristocratică superioară, cum era cea polonă, el a desfășurat un fel de a stăpâni asămănător cu acela al lui Petru Cercel, cu mai multă cumpătare, deci și cu rezultate mai bune decât ale celui înecat în Bosfor, căci a murit, încunjurat de boieri moldoveni și munteni, cum am spus, la Hârlău, unde-i erau Curțile domnești, astăzi acoperite cu pământ. Radu Mihnea e lăudat și de cronicarul Miron Costin pentru înțelepciunea lui. Turcii l-au întrebuințat adesea ori ca princiar ambasador în legăturile lor cu creștinii. E slăvit apoi Domnul pentru deosebita rânduială și luxul de bun gust de care s'a încunjurat totdeauna. În Miron Costin se pomenesc inovațiile în îmbrăcămintea acelora cari-l serviau și-l păziau: uniforme strălucitoare introduse de dânsul, care s'au păstrat și mai târziu, căci, dacă se întâmpină aceiași strălucire supt Gașpar Gratianni, nu trebuie să se creadă că aceasta venia de la dânsul, ci aventurierul găsisse o mare tradiție monarhică, pe care, după obiceiul Apusului și supt influența spiritului Renașterii, o introdusesc Radu Mihnea. Chiar dacă Vasile Lupu are o faimă de Impărat — și Grecii îl cântau astfel în poemele lor, așteptându-l să între în Constantinopol la un moment dat, spre a înoi vechea Impărăție creștină ortodoxă, aceasta nu se datorește tradiției de familie a lui Vasile, care era de neam balcanic, probabil aromânesc, din oameni parveniți, strămutați de ieri alaltăieri în Moldova, ci se datorește influenței lui Radu Vodă, ocrotitor al Agăi Nicolae, tatăl lui Vasile.

Dacă s'a zis de Constantin Brâncoveanu că a fost un fel de Ludovic al XIV-lea, apoi și Radu Mihnea a dat în Moldova un capitol de istorie care, supt raportul strălucirii Curții, era vrednic să precedă

Domnia munteană, așa de măreață, a Brâncoveanului.

Călătorul polon spune că a trecut pe la Hotin, care, cum am văzut, fusese amanetat Polonilor. A mai fost amanetat și pe vremea lui Despot, care căpătase în felul acesta bani și sprijin militar; a fost din nou amanetat pe vremea Movileștilor, dar, când a trecut Kuszewicz, stăpânirea polonă, după pacea cu Turcii, în urma expediției personale, la Nistru, a Sultanului Osman, nu mai exista la Hotin. Drumul se făcea atunci tot în diagonală, prin Basarabia de Nord drept la Ștefănești.

Ambasadorul a intrat la Iași, și aici l-a primit Ștefan Tomșa, care era încă în Scaun. În Muntenia însă a fost primit de Radu și de fiul lui: Radu însuși era bolnav de ochi, din care cauză a trebuit să părăsească la un moment dat țara pentru a se îngriji. Fiului, ca unul care a fost așezat ca Domn de foarte tânăr, i s'a zis Copilul, Coconul. Drumetul a fost deci primit și de acest Alexandru Coconul, pe care-l va supraveghia, în momentul când se va întâmpla ca tatăl să lipsească, mama lui, Doamna Arghira. I au ieșit înainte curtenii, și în fruntea lor acela care, pe vremea aceea, juca un rol foarte important pe lângă Radu Mihnea și familia lui, acea personalitate grecească, despre care a fost vorba și mai înainte, cel d'întăiu diplomat al Moldovei pe atunci, Constantin Batiște Vevelli. Cu dânsul era și Polonul Kulkowski, plecat pe urmă la Constantinopol.

Venim astfel la călătorul loren Charles de Joppcourt.

În luptele care se purtau împotriva Movileștilor sau pe care Movileștii le purtau, după căderea lor, pentru a căpăta din nou puterea, au intervenit și străini.

Și nu era extraordinar când Ștefan venia din luptele Apusului, după epoca lui Despot în care tot felul de Apuseni, și Francesi chiar, ca un Roussel, erau lângă dânsul, după epoca lui Mihai Viteazul, când cavaleri toscani lucrau pentru a smulge Giurgiul din stăpânirea turcească. Prin urmare se întâmplă să avem pentru unele din acele lupte, în 1615-6, povestirea unui cavaler al „Ordinului Sepulcrului Ierusalimului”, Alexandru, de origine din Elveția, cel d'întăiu Elvețian cunoscut a fi venit în părțile noastre. Așa fiind, nu e mirare ca un gentilom lotaringian, cum a fost Joppecourt, să fi luat parte la tulburările moldovenești, într'o vreme când, de altfel, mulți ca dânsul se oferiau a susține un partid sau altul. Căci au fost, pe lângă Joppecourt, Francesi cari au luat parte activă la aceste lupte, ca Montespın, care conducea cavaleri de aventură¹.

În ceea ce privește redactarea memoriilor sale, Joppecourt se găsește în aceeași categorie ca și predecesorul său din veacul al XV-lea. Wavrin. Sânt amintiri dictate, după un obicei curent, mai mult: amintiri prelucrate, redactate de altul. Când s'a întors acasă,

¹ În Franța însăși, luptele religioase din a doua jumătate a veacului al XVI-lea au fost sprijinite și de străini: Spanolli pentru susținerea cauzei catolicismului, Germani pentru susținerea cauzei protestantismului, așa-numiții Reiter, de la cari a rămas în limba francesă cuvântul „reître”. După exemplul acestor străini veniți să susțină un partid sau altul, după cum făceau parte dintr'o confesiune sau alta, și Francesi s'au deprins să iasă din cuprinsul regatului ca să ia parte și la expediții foarte depărtate, cutreierând tot atâta pământ ca și cruciații cari au luptat la Nicopol odinioară. Când a venit Henric al IV-lea și Richelieu, cu guvernarea lor strictă, cu interzicerea oricărui turburări în provincie, cu oprirea oricărui duel, atîția din acei cari-și simțiau fierbând sîngele în vine și-au părăsit patria. Pentru Alexandru, v. Iorga, *Acte și fragmente*, I, pp. 52-5.

luptătorul a găsit pe un oarecare Baret, care a luat asupra-și această sarcină¹.

Joppecourt începe povestirea luptelor petrecute în Moldova din anul 1606, de și n'a fost chiar atunci acolo. Luptele acestea sânt descrise în amănunte, cu oarecare încurcătură cronologică, cum e natural, confundând de multe ori stilul nou cu cel vechiu; pe lângă aceasta, când cineva n'a luat note zi cu zi, e firesc ca unele lucruri să se cam încurce,— ba e chiar de mirare cât de puțin le încurcă autorul. Aceasta se datorește faptului, pe care l-am relevat și altă dată, că noi am pierdut admirabila memorie pe care o aveau oamenii de odinioară; ne lăsăm prea mult în sâmba scrisului și, apoi, ne ocupăm prea mult de ce fac alții ca să ținem mai bine minte ceea ce am făcut noi.

Povestirea lui Joppecourt este astfel de cel mai mare interes: nu se poate scrie istoria Movileștilor fără acest izvor².

Baret s'a crezut însă dator să adauge de la dânsul o sumă de lucruri pentru plăcerea publicului: astfel partea a doua, care formează jumătatea cărții, cuprinde un fel de nuvelă romantică în care se vede cum fata lui Ieremia Movilă și a Doamnei Elisaveta, căsătorită cu prințul Kõrecki, a fost prinsă și închisă în Cetatea-Albă, ce scrisori a schimbat cu prințul, cum a căutat să fugă,— un adevărat roman de aventuri. Evident că scrisorile acestea sânt alcătuite de Baret, căci el n'a avut niciun fel de corespondență în mâinile lui. Totul în stilul acela „mi-

¹ Lucrarea a ieșit, într'o broșură foarte rară, la Paris, în 1620 și a fost reprodușă în întregime, cu traducere, în „Tesaurul de Monumente Istorice“ al lui Papiu Ilarian.

² În *Istoria Armatei Române*, vol. II, se dă analiza, aproape pagină cu pagină, a povestirii lui Joppecourt.

vre”, leșinat, obișnuit în vremea aceasta la Francesi.

Pe noi, de sigur nu ne interesează nici partea de istorie militară cuprinsă în călătorie, ci partea descriptivă, scurtă, prea scurtă.

Joppecourt spune, că Moldova este împărțită în două: Țara-de-sus și Țara-de-jos. Impărțirea era mai veche, dar iese la lumină pe această vreme. Odinioară veniturile Moldovei, supt fiii lui Alexandru-cel Bun, fuseseră împărțite între Ilie, care avea veniturile părții de sus, și între fratele său Ștefan, care avea veniturile regiunilor de la Dunăre și Mare, de la Bârlad în jos, până la Chilia și Cetatea-Albă. De la 1600 înainte rostul acestei dedublări a Moldovei e mult mai precis, și din această descentralizare profită foarte mult Țara-de-jos. Din a doua jumătate a veacului acestuia, neamurile care hotărăsc mai mult sânt Josenii, de unde a venit că familia Racoviță, din părțile acestea, a ajuns să deie pe Mihai-Vodă și pe urmă pe fiii lui ca Domni ai Moldovei și, apoi, și ai țerii celeilalte. Joppecourt constată că Vornici erau doi: cel de Țara-de-jos judeca la Bârlad. Despre Iași, care, pe vremea aceasta, după prădarea Sucevei, ajunsese Capitala unică și definitivă a Moldovei, el spune că era fără ziduri, chiar fără împrejmuirea, cu totul neîndestulătoare pentru mijloacele unei lupte mai serioase, pe care am văzut-o la Târgoviște.

În ce privește producția Moldovei, iată cum se exprimă Joppecourt: „câmpiile Moldovei sânt foarte îmbielșugate, udaté de izvoare frumoase și de râuri care le fac foarte roditoare în grâu, orz, ovăs, mei și fân, așa încât locuitorii orașului hrănesc o mare cantitate de vite de tot felul și chiar bivoli, cari servesc în locul boilor și cailor la cultura pământului”, și, adaugă el: de aceia figurează în marca Mol-

dovei un cap de bivol (în loc de bour). „Se văd în această țară și o mulțime de povârnișuri foarte plăcute și așa de bogate în vin, încât, nu numai că Moldova are în de ajuns, dar se exportă în Podolia și în alte țeri vecine.” Ba încă spune că lângă Vaslui se face un vin așa de bogat în alcool, încât n’ai decât să apropii o flacăără și se aprinde.

Aș releva că Joppecourt nu enumeră printre cereale porumbul. Porumbul se numește în italiană *grati turco*, prin urmare a fost adus din Peninsula Balcanică, de la Turci în Italia. Părerea generală, și îndreptățită, este că a fost adus din America, precum a fost adus de acolo și tutunul, care ajunge să fie îndrăgit tocmai la sfârșitul veacului al XVI-lea. În ce privește întrebuințarea porumbului în țerile românești, ea e fără îndoiala mai târzie decât jumătatea veacului al XVII-lea. Pe la 1650 nu se cultiva porumbul la noi. Se vorbește de Șerban Cantacuzino ca de introducatorul porumbului. N’am putea preciza data când cultura aceasta pătrunde în Principate, dar că e nouă, o arată și numele, dat prin comparare cu lucruri cunoscute aici. În Muntenia s’a părut că samănă cu porumbelul și i s’a zis porumb; în Moldova i s’a zis păpușoiu, de la păpușă; în Ardeal e *cucuruz* poate și fiindcă bobul samănă cu insecta numită „buburuz”. Un lucru este sigur că, oricât ar fi pătruns și mai înainte porumbul, amestecându-se cu alte sămănături, el n’a căpătat o cultură mai întinsă decât în momentul când Turcii au cerut mai statornic de la noi tot grâul care trebuia pentru alimentarea Constantinopolului. Turcii n’au mâncat însă niciodată mămăligă, și, atunci, natural, am sfârșit prin a cultiva mai mult ceia ce nu li plăcea lor. Cum, de alminteri, am făcut și cu creșterea oilor: pentru că Turcii cereau numai carnea de oaie, noi am

îngrijit mai mult de creșterea vitelor albe ori a porcilor, a căror carne nu se mănâncă de Turci și care, deci, nu se lua la Constantinopol cu prețuri scăzute. În lipsa porumbului, pentru mâncarea obișnuită a omului sărac se întrebuița altă mămăligă decât cea pe care o cunoaștem noi astăzi: mămăligă de meiu; chiar cuvântul mămăligă vine de la meiu, mălaiu. Când Mihai Viteazul s'a așezat în Ardeal, Sașii, cari n'au mâncat niciodată mămăligă, au poreclit pe Mihai-Vodă: *Mălaiu-Vodă*, din cauza mălaiului care se cerea neconținut de trupele lui.

Incheind parentesa, se mai pomenesc în Joppecourt și coloniile de străini care erau la noi. Se spune astfel că pe lângă Franciscani era un episcop catolic la Cotnari. Mențiunea nu se întâlnește nicăiri aiurea. Am relevat-o pentru că este particular de interesantă.

Acum venim la călătoria, mult mai interesantă, de și mai puțin întinsă, care e mai mult călătorie decât descriere de războiu, a lui Paul Strassburgh.

Pe vremea lui, prin anii 1630, Războiul de treizeci de ani era în toi. Purtat pentru rânduirea situației interioare a Germaniei, el a trebuit, ca și cel desfășurat supt ochii noștri, să cuprindă și regiuni mai îndepărtate; după o așteptare mai îndelungată, și țerile noastre au trebuit să fie amestecate în luptă. Ardealul lui Bethlen Gábor și lui Rákóczy I-iu, doi prinți de o foarte mare importanță, amândoi cu situații regale, ambiționând să se întindă până la Casovia și la stăpânirea unei părți din marea Ungarie sfâșiată, a luptat, după îndemnul Francesilor și al Suedesilor, în lagărul calvin, de oare ce clasa dominantă a Ungurilor din Ardeal era calvină, — pentru scopuri naționale, dar supt steagul calvinismului.

Pe atunci însă, de pe urma prezenței de câteva luni a lui Mihai Viteazul în Ardeal, de pe urma cunoștinței reciproce care se căpătase prin aceasta, de pe urma frecventării mult mai dese a unei provincii de către locuitorii celeilalte, ca și de pe urma intereselor solidare create prin cucerirea de la 1599, Ardealul rămăsese foarte strâns legat de țerile noastre. Înainte de 1600 nu se mai întâlneau de mult tratate încheiate între o parte măcar de Ardeleni și tre țerile noastre, pe când pe vremea lui Radu Mihnea găsim și tratatele pe care le încheie prinții Ardealului cu Domnii noștri și tratate separate, ca ale Brașovenilor, cu Domnia munteană. Gașpar Gratiari, amintindu-și de Mihai Viteazul, a cărui memorie era foarte vie, urmărind pe oricine avea puțină ambiție și simția într'însul puțin vitejie, a visat și el de Ardeal, crezând că i se va putea impune. De alminteri, când Simion Movilă merge în Ardeal cu trupe auxiliare, se înțelege că nu i-ar fi displăcut nici lui să rămâie, și când și alți Domni, când Radu Mihnea însuși, când Ștefan Tomșa își făceau intrarea în aceste părți ardeleni și luau loc la slujbă în strana bisericii din Șcheiul Brașovului, era o propagandă indirectă pentru unitatea națională românească. În orice cas Domnii aceștia de după Mihai Viteazul au intrat în Ardeal altfel decât cei de'naintea lui Mihai, un Alexandru Lăpușneanu, un Petrușcu-cel-Bun, a cărui pecete a și fost găsită acolo în pământ, ei cari veniau ca oameni ai Sultanului, pe când, după Mihai Viteazul, Domnii noștri cari pătrund dincolo de munți o fac, oricare li-ar fi fost vrâsta și priceperea războinică, valoarea personală, puținel și ca represintanți ai poporului românesc. Dacă un Neagoe, un Petru Cercel, din cei vechi, au ajutat să se ridice și au făcut să se împodobească

biserica Sfântului Nicolae din Șcheiu, Domnii ceștialați au neconținute relații culturale, economice și politice cu Ardealul, și granița înseamnă mult mai puțin ca înainte.

Prin urmare, în vremea aceasta Moldova și Țara-Românească făceau puțin politica Ardealului, și Ardealul simțea nevoia de a se sprijini pe politica Moldovei și a Țerii-Românești.

S'a întâmplat chiar între concurenții pentru moștenirea lui Mihai lucruri particular de interesante. S'a întâmplat ca un Ardelean a vrut să înoiască ceia ce încercase la 1595 Sigismund Báthory, căruia i se zicea Craiu și care se intitula prinț al Ardealului, al Țerii-Românești și al Moldovei, socotind pe Mihai și pe Domnul moldovean ca pe niște căpitani ai lui, cari n'aveau voie să judece pe boieri ca să li taie capul.

O rudă a lui Sigismund, Gabriel, care voia să fie și rege în Polonia, un tânăr extraordinar de ambițios și de pompos, care, apoi, în cutare luptă de la 1611, când a fost bătut de Radu Șerban, lângă Brașov, se înfățișa cu aripi de vultur la coif, ca un erou de legendă, s'a gândit să cucerească Principatele și și-a prefăcut gândul în faptă: a surprins pe Radu Șerban când nu se aștepta, asupra Crăciunului, a împușcat câni pe la Argeș și în alte părți, a despoiat bisericile de acoperemântul lor de plumb și apoi s'a așezat la Târgoviște, de unde a scris Sultanului că Domnii noștri sânt ticăloși și mincinoși, pe când el este cel mai credincios și mai în stare a servi „Împăratului”, și deci cere să i se trimeată tuiurile, cozile de cai care însemnau înfeudarea lui, noul Gavril-Vodă. Turcii n'au consimțit însă, și au trimis pe Radu Mihnea.

Astfel și din partea Ardealului s'a încercat stabi-

lirea unei unități dacice. Dacia intrase în conștiința politică a timpului, după ce umblase prin cărțile de istorie și arheologie și se prefăcuse în faptă de Mihai Viteazul. Gheorghe Rákóczy I-iu apoi a ținut și el să aibă Moldova și Muntenia totdeauna prietene: ambasadorii treceau neconținut de la o provincie la alta. Țerile noastre au dat și un fel de tribut Ardealului pentru a fi ocrotite, dar în forme foarte delicate: se chema că e în legătură cu pășunarea aici a oilor mocănești; o parte din ce se lua de la Mocani se dădea prințului Ardealului, stăpânul lor.

Tocmai în vremea când vine Strassburgh la București, prințul Ardealului căuta să înlocuiască pe Leon-Vodă, fiul lui Tomșa de pe vremuri, antreprenor de furnituri de stridii pentru Constantinopol, cu acel Matei din Brâncoveni, care, după ce a trecut prin primejdia de a i se tăia nasul de către adversar, a ajuns aproape de bătrânețe a fi Matei-Vodă Basarab.

Paul Strassburgh vine în Ardeal ca să negocieze în vederea Războiului de treizeci de ani pentru Suedia. De aici a trecut la noi, și iată ce a văzut în Țara-Românească.

De la Brașov pleacă spre Târgoviște, care nu mai era Capitala țerii, de și Matei se va întoarce aici, unde va ridica, el și boierii lui, bisericii nouă, și va ținea mult la acest oraș, care va deveni iarăși ce fusese în întâia jumătate a veacului al XVI-lea. Căci Matei-Vodă nu voia să fie numai omul Turcilor, ci-și avea toate legăturile lui cu Ardealul.

Indată ce intră călătorul în țară, Domnul îi trimete un mehmandar, care să-l întovărășească pe drum. Voevodul i se pare a fi un „Grec”. Leon-Vodă nu era însă Grec, de și soția lui Ștefan Tomșa a putut fi Greacă; dar el crescuse la Constantinopol și

vorbia grecește. Doamna lui era Levantină, Victoria, aceea care a dat mănăstirii Viforâta de lângă Târgoviște o foarte frumoasă icoană a Sf. Gheorghe, îmbrăcată cu argint.

Mehmendarul trebuia să-l ducă pe Suedes la București, care, spune călătorul, este acum locuința, sălașul Domnilor. Ajungând lângă oraș, Vodă anunță că vrea să-l primească însuși, de atâta respect se bucura ambasadorul, și anume era să iasă într-o întâmpinarea lui cu ostașii și cu steagul. Strassburgh refuză această onoare și intră singur în oraș, care i s'a părut și este întâia constatare de acest fel despre București— „foarte mare și întins”.

Dacă se evitase primirea, care era prea grea pentru modestia solului, din partea Domnului, i-au ieșit înainte o sută de boieri, cari, îndată ce-l văd, se coboară de pe cai și-i înfățișează omagiul lui Leon-Vodă. Apoi e dus la locuința lui. Seara, Vornicul, prefectul Curții, mareșalul Palatului, am zice, îl cheamă pentru a doua zi la prânz.

Merge întovărășit de două sute de Dalmatini, cari i s'au părut mai frumoși decât garda din Ardeal. Erau probabil cei aduși, din Ragusa și de aiurea, de Gașpar Gratiani.

Mai departe se spune că „toate străzile și piețele erau pline de mărfuri scumpe pe care Italieni, Greci, Români, Turci și Armeni le scosese ră spre vânzare; erau atâția oameni, de ai fi crezut că toată România s'a îngrămădit acolo”. După aceea alaiul intră în Curte. Domnul întâmpină pe oaspete cu capul gol la ușa odăii de primire a jălbilor, a Divanului unde judeca. Este oarecare deosebire de la bătrânul Petru Șchiopul, care stătea supt un copac din Curtea palatului unde distribuia dreptatea, și Domnul de acum, care avea o sală anume pentru audiențe.

Intrând solul în acea sală, toată lumea, în semn de cinste, ca la Constantinopol, și ca pe vremea Bizanțului, pune mâinile la piept și pleacă fruntea. De jur împrejurul păreților erau divanuri, după moda turcească, iar scaune numai două: unul pentru Domn și altul pentru musafirul său. Lângă Vodă, ca nu cumva să se ivească o bănuială cu privire la cele rostite, stăteau câțiva Turci de frunte, cari se introduseseră la noi pentru judecarea pricinilor între locuitorii indigeni și Turcime,— întâia forință supt care demnitari civili turci au pătruns la noi. La dreapta Domnului boierii, îmbrăcați în blănuri de zibelină.

Strassburgh ține un discurs în limba latină; predicatorul Curții, un Grec, tâlmăcește. Se spune că era om foarte învățat, care stătuse șapte ani la Wittembergul lui Luther, știind turcește, grecește, latinește, nemțește. Erau tradițiile lui Radu Mihnea, oel d'întăiu care a dorit să fie încunjurat de cărturari veniți din Apus. Domnul făgăduiește ambasadurului să-l conducă oamenii lui până la Dunăre.

Apoi se așează la masă. Cântă instrumente musicale, care sânt trâmbițe, dar se poate întâmpla să fi fost și fluierile pomenite la intrarea lui Mihai Viteazul la Alba-Iulia. Se începe prânzul. Străinul e așezat la dreapta Domnului, care mănâncă într'un blid de argint; ceilalți, Banul, Vornicul, mănâncă în blide de lut, iar boierii mai mici în blide de lemn, fiecare după rangul lui. Mâncările se aduc răpede una după alta și se așează la masă grămadă. Și obiceiul era, în Răsărit, obiceiul păstrat până foarte târziu, să se înceapă cu budinca și să se termine cu friptura. În toate mâncările se puneă miere după obiceiul turcesc, și din această cauză mierea noastră era foarte cerută la Constantinopol. Vinurile erau alese și foarte

generoase, atât de generoase încât nu odată băutorii se cufundau, cu Vodă cu tot, supt masă, și lucrul nu era de loc afară din etichetă.

Sânt și toasturi. Cel d'întăiu e ridicat de Domn pentru regele Suediei. În momentul când Vodă ridică paharul, bubuie tunurile de se clatină toată casa, bolidele ca și păreții clădirii. Pe urmă boierii închină pentru Domn, stând în genunchi.

După aceia, fiindcă solul trebuia să plece, Domnul îl conduce împreună cu toată Curtea. Erau 1000 de călăreți, 600 de pedestri, escorta care însoția pe Leon de câte ori ținea să facă alaiu mare. Înainte trece steagul roșu dat de Sultan și tuiurile. Pentru ca muzica să sune mai plăcut, muzicanții erau ascunși în crâng, de unde se auziau trâmbițele și tobele. De amândouă părțile Domnului erau boieri, călări pe cai albi. Lângă Vodă cântau lăutarii cântece de țară, precum s'au cântat — am spus-o — tot de lăutari, și când a intrat Mihai Viteazul în Alba-Iulia.

Călărind împreună, Strassburgh întreabă pe Domn câți ostași mai poate strânge în țara lui. Iar Domnul răspunde: 10.000 de călări și 2.000 de pedestri „și suspinând a adaus că pe vremea lui Mihai Viteazul erau 50.000 de oameni supt arme”. Atât de mult se păstra amintirea eroului! După aceia Suedesul se informează în ce privește bogățiile țerii, și i se spune că se iea dijmă de la pește, sare, ceară, miere, cirezi de vite albe, turme. Venitul este de 300.000 de galbeni, afară de bir, care se obișnuia a se da în bani gata. Cu toate prădăciunile, așa de bogată era Țara-Românească! Și i se arată că ar fi și mai bogată dacă de frica Turcilor nu s'ar neglija căutarea minelor de aur și argint.

Domnul se plânge apoi de perversitatea supușilor săi, de sufletul lor gata de răscoală. El povestește

cum au fost înfrânți boierii lui Matei și arată chiar, trecând pe la Slobozia, afară de raza orașului, mormintele și crucea ridicată pe locul unde se dăduse lupta. Rákoczy n'a vrut să-i dea pe fugari, și el, Leon, ar fi dorit mult să taie nara dreaptă a lui Matei, pentru a-l scoate, prin această slufire, din concurență.

Se oferă, în sfârșit, și o petrecere militară, după moda Răsăritului. Domnul însuși aleargă în frunte și dă exemplul, ținând cu pușca, alții trag cu săgețile, și la urmă Leon împarte galbeni celor cari se distinseseră mai mult. Un nobil din suita lui Strassburgh capătă, în loc de decorații, zece coți de matasă, adusă din București.

Apoi carăle domnești duc pe sol la Dunăre, care se trece la Giurgiu, cetate slab întărită de Turci.

Pe când Strassburgh dădea înfățișarea Țerii-Românești prin anul 1630, ceva se poate spicui din două izvoare accidentale privitoare la Moldova din acest timp.

Ele sânt amândouă din vremea lui Gașpar-Vodă. Am putea face un capitol deosebit pentru acest Gratiari, care, cum am observat, merită să fie pus alături de Petru Cercel și de Despot. Iată trei personalități care vin din lumea apuseană și nici n'au timpul să se deprindă cu obiceiurile de țară sau, ca în cazul lui Petru Cercel, să se întoarcă la obiceiurile țerii, și cari isprăvesc cu toții prin catastrofa omului neadaptabil la mediu.

Ar fi încă un capitol de anormalitate, un intermezzo bizar și rar în istoria Românilor din această stăpânire de doi ani de zile a lui Gașpar-Vodă în Moldova.

A fost o vreme când se credea că el era Gerinan

din Graz. Gratiani nu vine însă din Graz, ci dintr'o localitate Gradačac, care se întâlnește până astăzi în Croația, în părțile vecine cu Peninsula Balcanică. Astfel el trece pentru cei mai mulți din contemporanii săi ca un Croat. Vorbă limba sârbească curent. Chiar în cronică lui Miron Costin se citează câteva cuvinte ale lui în această limbă: deprins cu norme de guvernare mai strânse, ca acelea din Europa centrală și apuseană, el se îndreaptă, într'un rând, către boieri și li spune: „să respectați pe Domnul vostru”. Chiar Montalbani, de care o să fie vorba aici, zice că, într'un moment de mare primejdie, când nu știa cum să scape, în mijlocul bătăliei pierdute, s'a adresat sârbește către un intim al lui. Din această cauză, de îndată ce s'a așezat în Scaun, a adus negustori din Ragusa pe cari-i trimetea și în misiuni, de exemplu Giorgio de' Gradi, care a mers pentru răscumpărarea unor prizonieri turci, crezând să-și facă astfel mână bună la Constantinopol. El a adus de asemenea cu dânsul pe așa-numiții Uscoci: Uscocchi, în italiană, sânt un fel de haiduci slavi, din părțile Mării Adriatice mai ales din regiunea Segna în italienește, nemțește Zengg ori în sârbește Senj, nu departe de Fiume, și cari continuau pepirații ilirieni de pe Marea Adriatică; Uscocii erau de obicei apărătorii cauzei creștine, fiind în serviciul republicii Veneției împotriva Turcilor. Li se zice și Morlahi, adecă Maurovlahi, „Valahi Negri”. (Culoarea înseamnă o anumită orientare geografică.)

Pe de altă parte, prin laturea italiană a originii sale, prin vecinătatea locului său de obârșie cu posesiunile venețiene, prin ocupația sa îndelungată ca diplomat la Constantinopol și în serviciul Franciei, într'o vreme când limba diplomatică era cea italiană, Gașpar a avut legături foarte strânse cu Italia,

aşa încât, pe lângă negustori ragusani, pe lângă Uscoci și Dalmatini, a adus și Italieni. În armata lui se întâlneau, afară de nobilul ragusan Marino de Resti, din cea mai bună aristocrație, și cei doi Amati, tatăl și fiul, dintre cari unul, Annibale, a fost pârălab de Holin.

Dar Gașpar avea foarte probabil sânge românesc, Morlacii, din cari se trăgea el, cu coloniile lor pe pământul imperial, se desnaționalisară foarte răpede. Pe la 1570-80, când ei jucau un rol militar foarte important, în luptă necurmată împotriva mar-tologilor, ca elemente de pază a graniței, se mai întâlneau însă organizații românești, supt Voevozi și juzi, și în Arhivele din Graz am găsit nume cu terminații românești, de pildă Frencul, „Catholicul”, — pentru că cea mai mare parte din ei nu erau catolici, ci ortodocși. Pornit de acasă copil sărac, Gașpar, care n’avea alt nume decât al satului său de naștere, a avut o bucată de vreme rosturi militare, iar după aceia a trecut, cu ocazia negocierilor diplomatice ale Turcilor, în serviciul acestora. A stat câțiva ani la Constantinopol, a imitat pe Despot, de care va fi avut poate știință, făcând să fie numit duce de Naxos și de Paros, insule care aveau un regim autonom în fruntea lor¹.

Folosindu-se de legăturile lui și de rolul ce a jucat în negocierile diplomatice, el a izbutit, în sfârșit, să fie numit Domn al Moldovei, în care calitate, cum am spus, el a vrut să continue marea tradiție a Voevodului muntean, să aibă Ardealul, în care fierbeau felurite intrigi, și, pe de altă parte, a căutat

¹ În schimbul unui tribut, guvernau aici creștini de obicei, dar la un anume moment s’a găsit și un Evreu portughes, care, dând bani mai mulți, a ajuns duce de Naxos, don Jose, singurul Evreu cu funcțiuni politice și militare care a fost în Impărăția otomană.

să rupă, tot în tradiția lui Mihai Viteazul, robia Turcilor, pentru a trece la politica făcută de creștini, care pe vremea lui nu mai putea fi politica Împăratului, căci acesta încheiase pacea cu Sullanul, ci numai politica polonă.

Zamoyski izbutise să înlăture pe aliatul Imperialilor, Mihai, și dăduse impresia că este așa de puternic, încât, dacă ar interveni în luptele din aceste regiuni, ar câștiga în chip statornic biruința și stăpânirea care trebuia să vie din această biruință. Marele Cancelariu făcuse, acasă la el, o școală, o școală militară admirabilă prin exemplul său. Cei mai însemnați dintre acei cari moșteniseră școala de strategie pe care el o învățase în Italia, la Padova, au fost Zolkiewski și locotenentul său Koniecpolski. Stanislas Zolkiewski era, prin anii 1619-20, în fruntea forțelor polone în calitate de Hatman. Cu el a căutat să între în înțelegere Gratiani.

Ca să se înțeleagă isprava lui, trebuie să se adauge că războiul, fără să fi fost declarat, între Poartă și Polonia exista necurmat cam din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din momentul în care regatul polon consimțise să adopte pe Cazaci. Odată o asociație de luptători operând numai pe sama lor, ei au trebuit să se schimbe după împrejurări: de la o bucată de vreme regatul i-a organizat și li-a pus în frunte un Hatman, care se recunoștea dependent de Polonia. Când Polonii voiau să lovească în Tataři, întrebunțau pe Cazaci. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, i-am văzut amestecându-se foarte adese ori în împrejurările din Moldova, impunându-i Domni cari erau pe voia lor. După Zamoyski, la începutul veacului al XVII-lea, Cazacii s'au prefăcut în cei mai temuți pirați pe Marea Neagră, prădând până și satele din apropierea Capitalei imperiului o-

otoman, și Sultanul nu odată a văzut ridicându-se flăcările în incunjurimea imediată a reședinței sale. Așezându-se la cataractele Niprului, ei căpătară numele de Zaporojeni („za porog” — la cataracte).

La un anume moment beglerbegul Rumeliei, comandantul tuturor forțelor europene ale Imperiului otoman, făcuse, la 1589, o adevărată campanie contra Poloniei ca să arăte că, oricât ar acoperi amestecul lor, el se știe la Constantinopol și că Poarta este în stare să se răzbune. Pe urmă, pe la 1617, s'a organizat și o flotă specială pentru a combate pe Cazaci, și Capudan-Pașa, amiralul Turciei, veni în părțile de sus ale Mării Negre și pe gurile Dunării anume pentru a împiedeca prădăciunile Cazacilor. De oare ce Tatarii fuseseră așezați în Bugeac și Polonilor nu li convenia de loc prezența lor acolo, cu atât mai puțin, cu cât de la o bucată de vreme se alcătuiseră în părțile dunărene și ale Dobrogii și Niprului un fel de guvern militar turcesc gata totdeauna să intervie împotriva Polonilor—, legând împreună Silistra, Babadagul, Bugeacul și Oceacovul—, vechea ură între Poloni și Turco-Tatari se întetise și mai mult.

Domnul a fost deci ascultat fără a sta la gânduri. Evident că Turcii, de îndată ce au aflat de legăturile lui Gașpar Gratiani cu Polonia, s'au grăbit să puie în mișcare pe acel care comanda la hotar, pe Pașa Schender (Alexandru, nume în legătură cu Alexandru-cel-Mare: Ischender). Gașpar s'a coborât până la Țușora, numai cu trupa lui de elită, compusă din Uscoci supt comanda unui Italian. El aducea roman-tismul său, nu lipsit de vitejie, credința în victoria creștinilor, un idealism fantastic, dar nu și o forță capabilă de a lupta contra Turcilor și nici măcar devotamentul desăvârșit al boierilor, nici aderența pătimasă a claselor populare, și nicio cunoștință prac-

tică a țerii peste care domnia. În aceste condiții, cauza lui era pierdută.

A fost un moment foarte solemn acela când el s'a înfățișat în tabăra polonă, când s'a unit cu forțele creștine care veniau să libereze Moldova. A doua zi însă după venirea lui Schender, Polonii au fost siliți să se retragă, și a fost un dezastru, cel mai mare poate pe care l-a suferit armata polonă în regiunile basarabene: comandantul însuși, bătrân și obosit, dus în rădvan, scoțând capul pe geam ca să vadă situația luptei, un Tatar, cu o agerime extraordinară, i l-a ras. Și multă vreme au pomenit Polonii de nenorocirea aceasta din „Câmpii Țuțorei”.

Vodă cel străin fugise în mijlocul luptei, dar își lăsase iapa acolo, așa încât Turcii, văzând-o, au crezut că el a murit. Doi boieri, dintre cari unul, Bucioc, a jucat un rol destul de însemnat în istoria Moldovei și a isprăvit tras în țepă de Turci, și celălalt, Goe, l-au întovărășit în regiunea de munte. Lângă Trotuș, Gașpar s'a culcat, și, în somn, boierii aceștia, pe atât de lași, pe cât de puțin credincioși față de Domn, l-au omorât. Așa s'a mântuit tragedia lui.

Gașpar Gratiani este cunoscut, de alminteri, și în ce privește figura lui. Pe Ștefan Tomșa nu-l puteam cunoaște decât numai în forma, mai greu de recunoscut, a unui portret mural pe zidurile bisericii din Solca, datorit unui zugrav de țară: de la Gașpar Gratiani avem un portret artistic, în care-l vedem reprezentat cu mustața răsucită, cu barba rotunzită, cum se purta pe vremea aceea, având în cap gugiurmana Domnilor și pe trup costumul curent și în țerile noastre și în Ardeal.

Sânt atâtea izvoare despre campania Polonilor în

Moldova și atâtea știri precise în ce privește intervenția lui Gașpar Gratiani și a soldaților lui: ele ar putea forma un material foarte bogat pentru o lucrare de specialitate¹.

Ajungem acum la izvoare. Întăiu la Polo Minio.

A venit în Moldova înainte de toate ca să îngrijească de averea rămasă de la socrul său Petru Șchiopul, Familia se stinsese mai toată, afară de Radu Mihnea, care era fiul nepotului lui Petru-Vodă, Bunurile lăsate de Petru-Vodă erau în bună parte fără stăpân, și atunci Minio, ținând pe fata acestuia, a venit să se ocupe de zestrea nevestei sale.

În același timp s'a ivit la Veneția și ideia dacă nu s'ar putea lua trupe din Principate și din Ardeal. Faima lui Mihai Viteazul făcuse să se știe pretutindeni că aici sânt oameni de ispravă, oameni buni de luptă împotriva Turcilor, și, cum nu se mai purtau războaie la noi, s'au gândit Venețienii, încă de la 1617, dacă nu s'ar putea înrola astfel de elemente pentru Bosnia, Dalmația și posesiunile italiene ale Republicei. Lucrul nu s'a putut face din cauza împrejurărilor turburi din Moldova pe vremea aceasta, și în special din cauza prezenței prădalnice a Cazacilor, cari impuneau Domnilor noștri să iei măsuri de apărare pentru sine în Principate.

Polo Minio a stat mai mult de un an în Moldova și în Ardeal. În vremea aceea probabil că Doamna Maria, soția lui, trăia încă, și el a putut să se inițieze printr'însa în rosturile românești sau, în orice cas, de la boierii ce fuseseră în legătură cu Petru Șchiopul a căpătat știri în cea mai mare parte dispărute odată cu dânsul, dar alte știri, în special despre Ardeal, se găsesc în raportul lui.

¹ Izvoarele acestea sânt tipărite toate în același loc, cu traducerea franceză în față: în vol. II, Supl. II din colecția Hurmuzaki.

Iată ce spune Minio despre țerile românești, și mai ales despre Moldova: Sânt mai sărace decât Ardealul, dar, fiind în buza tunului, expuse cele d'întăiu la loviturile Turcilor, li se cere mai mult din sărăcia lor de plugari sărăciți și robiți decât se cere Ardealului însuși, care avea industrie și comerț de foarte mare importanță. Sânt niște țeri „în câmp deschis”, prin urmare nu se pot apăra. Turcii, de alminteri, au stărui totdeauna ca la noi să nu se întemeieze cetăți și au impus măsura, pomenită și mai înainte, prin ordinul dat lui Alexandru Lăpușneanu, de a se umplea cu lemn cetățile și a se distruge. Intăririle care se întâlnesc mai târziu au fost făcute de alții pe pământul românesc, și înainte de toate de Poloni, cari au înnoit vechile noastre cetăți în veacul al XVII-lea.

Cu toate că Moldova și Muntenia erau socotite mai sărace decât Ardealul, cu toate acestea cea d'întăiu avea un venit pentru Vistierie de 350.000 de galbeni de aur, pe an, ceia ce pe atunci avea o mare însemnătate. Gașpar Gratiani, la 1619, luase chiar mai mult decât atâta, ca unul care pentru politica lui aventuroasă avea nevoie de organizarea mijloacelor militare și financiare; de aceea a cerut 400.000 de galbeni de la țară. În ceia ce privește armata moldovenească, se spune că ea cuprindea încă în momentul acela 10.000 de călăreți, cari toți erau boieri sau curteni. Curtenii ajunseseră a fi o categorie de țerani, așezați mai mult în anumite sate și cari, în schimbul unor scutiri de bir (plăteau *birul curtenesc*, deosebit de birul muncitorilor de pământ, erau dători să vie, cu calul lor, la chemarea Domnului. Până pe la 1683, când trupele noastre au mers la Viena, urmând pe Duca-Vodă și pe Șerban-Cantacuzino, până atunci întâlnim încă în izvoa-

rele noastre pomeniți curteni, foarte bucuroși de a plăti mai puțin și de a îndeplini, în schimb, rare ori, funcțiuni militare. Această scutire de bir mergea din generație în generație.

În afară de acești 10.000 călăreți, de sigur că Domnul avea voie să cheme pe toți locuitorii țerii în arme. Potrivit obiceiului pe care l-am întâlnit și la Petru Șchiopul și la Aron-Vodă— și era de sigur și la Ștefan Răzvan—, pe lângă armata aceasta, care se strângea numai la nevoie, era garda personală a Domnului, alcătuită întâiu din Unguri, pe urmă, supt Ieremia Movilă, din Polonii lui Ioan Potocki, apoi din Dalmatini și Uscoci, pe vremea lui Gașpar Gratiani. Pe la 1650, pe vremea lui Vasile Lupu și Matei Basarab, vor fi așa-numiții Sârbi, între cari erau și Bulgari, unii amestecați cu sânge românesc: seimenii. Iar după desființarea lor s'au adus la noi pentru a păzi pe Domn Nemți deprinși în Războiul de treizeci de ani: cutare călător pe care-l vom găsi pe vremea lui Gheorghe Ștefan, Welling, tot un Suedes, când s'a înfățișat la Curtea Moldovei, a fost întâmpinat, spre marea lui mirare, cu strigătul de „Wer da?”.

Garda lui Gașpar-Vodă e socotită de Minio la 500 de oameni, infanterie și cavalerie.

În ce privește datoriile față de Poartă, vom observa că și acest Domn a fost silit, ca și Mihai-Vodă și Aron-Vodă, să se răscoale împotriva Turcilor din cauza situației financiare, căci și lui i se cerea să plătească și datoriile înaintașilor, și, dacă pe lângă dânsul nu mai erau Ieniceri, erau totuși creditori, negustorii cari chinuiau zilnic pe datornicul lor, și Gașpar i-a omorât cum fi omorâse și Mihai Viteazul. Și tot așa va face mai târziu Mihnea, fiul lui Radu Mihnea, care, pe la jumătatea veacului al XVII-lea,

a imitat pe Mihai Viteazul în felul cum s'a răsculat, cum a dat lupta, și până și în locul luptei, ales la Călugăreni; ba chiar și numele și l-a schimbat, luând pe cel de Mihail.

Tributul pe care Gașpar era dator să l plătească era de 58 de pungi de aspri a câte 500 lei fiecare, ceia ce făcea, în banii cari erau atunci 58.000 de scuzi. Ca să fie numit Domn, el însuși adăugise șase pungi pe lângă birul cel vechiu. Cu peșcheșurile, tributul se ridica la 150 de pungi pentru Moldova. În afară de aceasta erau cheltuieli foarte mari cu întreținerea Turcilor, cari veniau acum în locul a celor Greci din posesiunile venetiene și Levantini al căror rol l-am văzut în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Acum negoțul se făcea de Turci, și iată ce ni spune Minio: „Vin nesfârșit de mulți Turci, cari toți rod această nenorocită țară”.

Alți Turci își făceau de rost pe la noi pentru cetățile turcești de la Dunăre și pentru cea de la Nistru, pentru Oceacov. Sosiau neconținut să le viziteze, și niciunul nu înțelegea să plece cu mâna goală. Pașa de la Cetatea-Albă, întărită contra Cazacilor, lua el singur în fiecare an une ori și până la 100.000 de galbeni șupt cuvânt că-i sânt necesari pentru reparații, și, cum cetatea se strica în fiecare an, el trebuia sa puie la loc ce s'a năruit.

Muntenia plătia 250.000 de galbeni Domnici. Dar Moldova avea un venit mai mare, de 350-400.000 de galbeni, căci pe vremea aceasta ea era mai bogată, având și Bucovina și o bună parte din Basarabia. Tributul Moldovei, am văzut, era de 58 de pungi; al Munteniei de 33. Dar pe lângă aceasta în ambele țeri veniau Turcii cu fel de fel de cereri pe care izvorul le numește în italienește „mangiarie”, adică ce se mân-

ca pe lângă ceia ce, mai mult sau mai puțin, se cuvenia.

În Muntenia, scrie Minio, „nu sânt atâtea primejdii ca în Moldova, și principele și poporul trăiesc mult mai liniștiți, dar Moldova e mai bogată: negustorii și boierii câștigă mult mai mult”. Am văzut că relațiile de comerț cu Polonia duceau la Danzig și de acolo până în Anglia.

În Muntenia numărul ostașilor era numai de 8.000: scăzuse, prin urmare, pentru a se ridica din nou pe vremea lui Leon-Vodă, și i se părea lui Minio că soldații aceștia ai Domnilor munteni erau de o valoare mai mică decât cei din Moldova: „dar nu sânt atât de valoroși, și aici populația este mai credincioasă și mai stabilă”¹.

În ce privește pe Giambattista Montalbano, într'o lucrare italiană găsită în vremi mai nouă², el e un izvor de cea mai mare importanță pentru istoria luptelor lui Gratiani. Nu cade prin urmare în rândul călătorilor, și ceia ce spune despre condițiile generale ale Moldovei nu cuprinde decât vre-o două pagini. Și adaug că este de făcut o deosebire între această operă și opusculul lui latin despre împrejurarile din Turcia (*Rerum Turcarum commentarius*), în care despre noi este cel mult o pagină. Montalbano a fost secretarul lui Gașpar Gratiani și a însemnat calitatea aceasta ca să dea mai mult pond informațiilor sale.

În cartea italiană, se arată și personalitatea lui Gașpar Gratiani și ajutorii de origine străină de

¹ Hurmuzaki, IV, p. 596 și urm.

² Și prelucrată de mine în „Analele Academiei Române”, XXI, p. 40 și urm.

cari a fost încunjurat, ca și condițiile în care s'a făcut răscoala lui și felul cum ea s'a desfășurat până la înfrângerea totală și fuga în acel adăpost de munte care trebuia să-i fie fatal.

XIX.

Misionarul Bandini în Moldova lui Vasile Lupu.

În ceea ce privește izvorul foarte important care este Bandini, acest izvor cuprinde o imensitate de material de cea mai prețioasă calitate.

Vom arăta întâiu cine este misionarul, care e rostul călătoriei lui, iar după aceea, pe baza izvorului însuși, înfățișarea orașelor Moldovei și chiar a satelor, pentru că el le-a cutreierat, se pare, pe multe din ele. Se va vedea apoi în altă parte a cărții ce vorbește despre moravurile de la noi, el cel d'întăiu în chip așa de larg.

După ce Iesuiții cuceriseră terenul, și, în epoca lui Mihai Viteazul, încercaseră a se restabili vechiul episcopat de Argeș în Muntenia și cel de Bacău în Moldova, cu secolul al XVII-lea s'a căutat a se reintroduce catolicismul în locurile unde dispăruse și a se întări acolo unde se păstrase, dar nu în formele stricte ale vechilor episcopate, ci în acelea ale unui provisorat care s'a menținut până în epoca noastră.

De la Ieremia Movilă încolo, episcopatul a fost în sama prelaților poloni, cari și residau în Polonia. Prin urmare, precum odinioară episcopii pentru Moldova erau și simpli preoți de sat în Ardeal, așa în veacul al XVII-lea episcopii de Bacău erau prelați po-

loni, cori numai une ori veniau să viziteze țara, de obicei rămânând în patria lor. Iar, în ce privește Muntenia, de care n'aveam a ne ocupa, pentru că Bandini a cercetat mai ales Moldova, episcopatele au fost lăsate pe sama Franciscanilor Observanți din Bulgaria, al căror centru era Nicopol.

Dar, revenind la Moldova, în lipsa episcopului polon, care câte odată n'avea răgaz sau puțință de a veni în Moldova, alte ori n'avea aplecarea să vie pe aici, se trimeteau din când în când vizitatori apostolici, alături de episcop și de multe ori contra lipsei de interes a episcopului.

Avem a face cu mai mulți asemenea vizitatori, cari, de fapt, sânt mult mai importanți decât episcopii¹.

Intre acești vizitatori doi sânt mai importanți: Marcu Bandini, un Italian, iar, mai târziu, Petru Parcevich, Slav italianizat, Dalmatin, ori poate chiar Bulgar, care Parcevich, ca și Bandini, purta titlul de episcop de Marcianopolis, în apropierea Varnei.

Dar Bandini vine ca vizitator îndată după alt Italian, după Benedetto Emmanuele Remondi, Milanese care, în calitate de misionar fără delegație specială, a fost în Moldova pe la 1635-6.

Iată în câteva cuvinte ce a văzut el:

A fost la Galați, la Bârlad, la Bacău, la Slănic, ca și la Cotnari, la Neamț, la Baia, la Suceava. La Galați a găsit o biserică de lemn și numai douăsprezece familii ungurești, dar se adaugă că une ori vin și negustori catolici ragusani—, ultima mențiune despre

¹ Lista episcopilor poloni pentru Moldova, în veacul al XVII-lea, în prefața vol. I și II din *lorga, Studii și Documente*. După aceasta au apărut și alte studii privitoare la catolicismul în țerile noastre. Cel din urmă e tesa din Viena a profesorului Cădea. din Cernăuți, publicată acum doi ani, și nemțește și românește (*Der Katholizismus in den Donaufürstenthümern*, Lipsca 1917).

Ragusani, căci în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, de decadență iute, îngustându-se raza operațiilor lui, orașul nu mai trimetea negustori în Moldova. Bârladul e „un târg mare”, dar catolicii n’au decât douăzeci de case. La Huși, care fusese prădat de curând de către Tătari, sânt o sută de case ungurești; la Corni, cum am mai spus.

La Iași se numără șizeci și cinci de case de catolici, cari sânt Unguri, dar, observă misionarul, și Francesi, Venețieni și „alți negustori din Constantinopol”. Cum am pomenit și aiurea, ceasornicarul lui Vasile Lupu era Francesul Gașpar Caillé, de la care avem un act de cumpărare, scris, natural, românește, dar purtând pe dos o însemnare de mâna lui în franțuzește.

La Co:nari se păstrează două biserici de piatră. „Cimitirul pare a fi un castel, cu turnul mare ce servește de clopotniță.” Este ușor de recunoscut în această descriere biserica lui Despot, mult mai ruinată astăzi. Sânt șizeci de case de catolici „sași”, — de fapt Germani din părțile de lângă Tisa, vechi vieri germani de la Tokaj.

Trecând spre Roman, la Săbăoani sânt optzeci de familii de Unguri. La Baia, era încă un târg mare, „città grande”. Aici se vede o mare biserică de piatră cu turn, a lui Alexandru-cel-Bun, foarte bine păstrată, deci, încă la începutul Domniei lui Vasile Lupu. Erau treizeci și opt de case de Sași, la Suceava însă doar opt, căci Polonii lui Ieremia Movilă se duseseră de multă vreme, și împreună cu dânsii și elementul catolic cel mai important.

Să vedem ce spune Bandini însuși¹.

¹ V. ediția V. A. Ureche în *Analele Academiei Române*, XVI.

El vine din Sud, din părțile Bulgariei, și trece Dunărea pe la vadul Giurgiului. Neștiind cum va fi primit de Matei Basarab, el nu se înfățișează, împreună cu însoțitorii săi ca misionari catolici, ci ca negustori cari duc marfă turcească la Târgoviște. Sânt întrebați cui aparține marfa, și ei nu vreau să dea lămuriri, oprind și pe vameș de a căuta în bagaje; dar găsesc totuși mijlocul de a se înțelege cu acesta, plătindu-i o compensație de zece lei, întâia noțiune precisă a bacșișului la noi. În tovărășie cu misionarii erau negustori adevărați, ca Francesul Joseph, care, știind că sânt călugări catolici, li dă bani de drum.

Ajungând la Târgoviște, i se fixează lui Bandini tainul, care consistă în pâne, vin, carne, lumnânări, fân și ovăs. Pe urmă e primit în audiență de Domn, Matei-Vodă, care atunci, la 1644, era cam așa cum îl cunoaștem din portretul rămas, ca foarte bătrân, boțit la față, cu ochii vioi, cu umflături supt ei, — un moșneag potrivit tipului celui mai curat al rasei noastre. Lângă Domn era secretarul lui, care se întâmplase să fie catolic, continuând tradiția lui Bartolomeiu Bruti, lui Brănat (Bernard) Borisi, lui Vevelli și a secretarului, care învățase în Germania, al lui Leon-Vodă.

Secretarul catolic al lui Matei știa limba polonă și cea latină. Domnul, informat de el, a fost bucuros de oaspeți. Misionarul i-a ținut o scurtă cuvântare Domnul ascultă cu luare aminte și, neînțelegând, pune întrebarea, pe care Bandini o reproduce chiar în limba românească: „Ce zice?” După ce i se spune „ce zice” Bandini, Matei mulțamește și începe a pune alte întrebări, poftindu-și oaspetele pe scaun și neașezându-se decât odată cu dânsul. Vrea să știe ce face Papa și cardinalii, „gărdinarii”, cum se

scria în cancelaria lui Mihai Viteazul. Apoi Bandini asistă la venirea preotului cu zi'nțăia, un obicei caracteristic pentru Muntenia, care în Moldova nu se află. Mitropolitul însuși stropște cu busuioc și presintă crucea Domnului. Matei cere ca întâiu să se presinte crucea oaspeților și să fie stropiți cu aghiasmă. Bandini spune că Mitropolitul a îndeplinit ritul ca „Isaia Patriarhul”.

Se aud pe urmă clopotele, și Domnul pleacă la biserică împreună cu același Mitropolit și cu boierii, iar călătorii se duc la biserică lor, a Franciscanilor Conventuali. După câtăva vreme se acordă lui Bandini o nouă audiență, și secretarul aduce caftane. Și pe lângă aceasta Bandini capătă zece galbeni și scrisori de cale cu mehmendari cari aveau însărcinarea să-l țină cu tain până la hotarul principatului, până la Focșanii munteni.

Despre Moldova, Bandini începe spuind că în Iași biserică catolică e foarte rău ținută, sămănând a cârciumă, fără îngrăditură măcar; în ce privește casa parohială, Polonii de lângă Domn o întrebunțau pentru petrecerile lor, și Bandini riscă și cuvântul de „lupanar”, iar odăile celelalte fuseseră prefăcute în grajduri: puțul era plin de hoituri și murdării, acoperișul de șindrila spart, pereții crăpați. Acel care ar trebui să ocrotească pe catolici, secretarul domnesc, era „un mincinos, un șiret și chiar un dușman al Bisericii”.

Cu toate acestea Bandini a trebuit să i se adreseze lui pentru a fi primit în audiență. Audiența cea nouă a și fost acordată. Bandini găsește iar toată Curtea în jurul Domnului, care avea lângă dânsul un medic permanent, Evreu din Răsărit. La dreapta lui stăteau sfetnici, și Vasile Lupu, care avea o educație poli-

tică mult mai serioasă decât Matei Basarab — Matei era un boier de țară, pe când Lupu, fiu de curtean al lui Radu Mihnea, știa ceva din învățătura adunată în mintea bogată a lui Radu-Vodă,— Vasile, zic, întreabă pe Bandini despre Papă, despre aceiași „gărdinari” și, în același timp, se plânge de decăderea cea mare la care ajunsese Biserica catolică în Moldova.

Domnul vrea să știe dacă prelatul are scrisori, și după aceia Bandini însuși se interesează ce episcop latin se găsește în țară. I se spune că episcop pe vremea aceasta era Polonul Zamoyski, dintr’o familie foarte mare, dar care nu trăia de loc ca episcop și nu visitase Moldova niciodată. Domnul grăbește pe misionar să plece cât mai răpede, dar i-a admis, la urmă, să steie o bucată de vreme la Bacău.

Adaug că, în ce privește situația Bisericii, în lipsa lui Zamoyski, supravegherea fusese exercitată de Franciscanul bulgăresc Ioan Lillo.

Când Bandini pleacă din Iași ca să se ducă la Bacău, i se trimit bagajele înainte până la Cotnari. Ajuns aici, e bine primit și face slujbă, în calitate de episcop călător, în condițiuni speciale. La 5 Novembre sosește la Bacău chiar. Aici găsește casa parohială pustie, din biserică numai un turn dărâmat, odăjdiile putrede, altarul profanat, munți de gunoie în grajd. În casa unde prelatul a fost poftit, bătea vântul de toate părțile; de jur împrejur, nici-un gard; o biată moară era singurul venit pe care-l mai avea episcopia. În ce privește pe orășeni, Bandini constată aceiași aplecare ospitalieră pe care toți călătorii o observă la Români în general; locuitorii iese înaintea episcopului străin cu miere, ouă, pâne, ovas pentru cai.

Profitând de sfaturile secretarului Kutnarski, se

hotărăște apoi episcopul să cumpere altă casă și iea două clădiri vecine, locuite „de persoane infame”. Baniii au fost căpătați cu împrumut de la un negustor italian orientalist cu totul, Iacob Celebi—cilibiu, cf. Cilibi Moise, va să zică la noi: om elegant, dar la Turci este un titlu de mare onoare, înseamnă om distins, învățat. Iacob Celebi locuia în Iași, după ce casele au fost cumpărate și dăruite bisericii. Zamoyski recunoaște după aceasta pe Bandini ca vicariu în locul vacant cu venituri de moșie de la Trebeș, aproape de Bacău.

Misionarul își începe deci călătoria prin orașe și sate, în Octombrie 1616, trecând și prin centre mai însemnate de populație, ca și prin sate, așa încât, în felul acesta, ceia ce constată el, ni dă icoana foarte bogată, nu numai a Moldovei catolice, dar a Moldovei în genere.

Și în această călătorie adaug că el a fost ajutat de foarte puțină lume, câțiva catolici pe cari-i citează: parohul din Cotnari, Gheorghe Grosul (un German „Gross”, romanisat cu desăvârșire). un Ragusan, Ioan „Zlatonius”.

Să vedem deci cum se presintă orașele Moldovei în descrierea lui Bandini.

La Suceava Vasile-Vodă va fi mers din când în când, de și n'avem dovezi despre aceasta, dar el a stat de obicei la Iași: dincolo era să se petreacă însă ultimul act al tragediei lui, când Doamna Ecaterina, cu copilul ei Ștefan, păziți de Timuș Hmiņiți, fiul Hatmanului Cazacilor și ginerele lui Vasile, a fost asediată în Suceava, mai multe luni de zile—, un eveniment din cele mai interesante în cariera lui Vasile Lupu și din istoria noastră militară în veacul al XVII-lea. În afară de aceasta Su-

ceava e un oraș părăsit, care se va mai învrednici de oarecare importanță numai după trecere de două-trei decenii, pe vremea lui Ioan Sobieski, când Polonii au ocupat orașul, au întărit vechea cetate și erau gata s'o și apere împotriva Turcilor.

Capitala adevărată în vremea lui Vasile este astfel Iașii, pe care călătorul nostru îi cunoaște supt numele vechiu unguresc de *Iászvasár* (*vasár* înseamnă înseamnă târg, *vár*, cetate).

Orașul se înfățișa acum mult mai bine de cum îl cunoaștem la sfârșitul veacului al XVI-lea prin călătorul care vorbește despre Petru Șchiopul, despre Curtea lui și despre înfățișarea Capitalei în această vreme.

Nu mai sânt vechii negustori levantini veniți din Pera sau din coloniile venețiene; curentul acesta s'a oprit. În schimb însă sânt mai mulți negustori așezați, cu prăvălii statornice. Și din cauza originii boierilor țerii chiar, acuma Iașii capătă o înfățișare mai răsăriteană. Vechii lumi românești, pastorală pe jumătate, iar în clădirile principale gotică după modelul ardelean, i se substituie din ce în ce mai mult alta, orientală. Aceasta se vede până și din arhitectura clădirilor bisericesti mai recente; încă de la zidurile Mitropolitului Anastasie Crinca și ale lui Ștefan-Vodă Tomșa, cum e Solca din Bucovina, atât de rău atinsă în timpul din urmă de nenorocirile războiului, se văd ornamente, în jurul ușilor și ferestrelor, care amintesc pe acelea ce se văd la fiecare pas în Răsăritul persan sau turcesc.

După aceste norme Vasile Lupu însuși a ridicat în Iași biserica Trei Ierarhilor ori Treisfetitelor, după numele slavonesc, și, pe de altă parte, Golia, care exista însă în forma primitivă chiar din epoca lui Ioan-Vodă cel Cumplit, zidită fiind de Ioan Go-

lea Logofătul. În ambele biserici,— dintre care, adăugim, cea din urmă a fost foarte mult transformată în veacul al XVIII-lea, pe urma cutremurului de pe la 1730, care a dărâmat-o în parte, iar Trei Ierarhii au fost reparați fundamental, în sensul particular pe care-l atribuia acestui cuvânt răposatul Leconte du Noüy, cu înlăturarea zidului încunjurător și a clopotniței fără de care bisericile noastre apar mici, fiind scoase din mediul lor—, s'a imitat în liniile esențiale biserica Galatei, a lui Petru Șchiopul, cea d'întăiu cu două turnuri în loc de unul, grămădindu-i însă ornamente care aproape o copleșesc. Auriturile de odinioară, pe care „restaurația” s'a îngrijit să le multiplice, aparțin, prin frumuseța acelor arabesce împleticite, fără îndoială artei orientale. De alminterea și arhitectul care a lucrat la Trei Ierarhi și la Golia era originar din părțile Orientului.

Prin urmare Iașul acesta este mult mai frumos, mult mai bogat și strălucitor ca odinioară. Domnul care conducea Moldova în această vreme era, cum am spus și înainte, unul a cărui faimă se întindea foarte departe în Răsărit, și Grecii vedeau în el pe mântuitorul lor, pe restauratorul Imperiului bizantin. La Curtea lui Vasile se întâlneau o mulțime de Greci, și Vodă însuși vorbea românește stricat, cum se vede în scrisorile lui din exil, de și nu se poate zice că el a fost aducătorul, ocrotitorul și susținătorul înainte de toate al elementului grecesc. Grecii, fără să-i cheme cineva, se îmbulziau în țara îmbogățirii răpezi. Pe lângă aceasta reprezentanții de frunte ai Bisericii orientale veniau să cerceteze țerile noastre, rămânând, o bucată de vreme, în deosebite rosturi pe lângă Domn: astfel un Atanasie Patelarie, fost Patriarh de Alexandria, un Meletie Sirigul, dintre

cei mai mari predicatori ai greutății contemporane, care s'a așezat și el, pe urmă, în Rusia. Influența Patriarhatului constantinopolitan, pe care am observat-o și în întâia jumătate a veacului al XVII-lea, acum când Vasile a devenit patronul acestei Biserici, este covârșitoare.

Dar e foarte interesant, și a fost foarte folositor pentru dezvoltarea noastră, că, alături de ierarhii aceștia greci, așa de învățați, cu o faimă atât de mare, răsbat pe vremea aceasta la Mitropolie, la episcopii, și Români de baștină, precum din părțile Putnei răsare coborătorul dintr'un neam de răzeși, Varlaam Mitropolitul Moldovei, care, prin „Cartea” lui „de învățătură”, prin *Cazania* lui, răspândita în tot cuprinsul pământului românesc, a făcut într'adevăr o mare faptă culturală pentru întreg poporul nostru.

În același timp Vasile Lupu se înfățișează imitând pe acel Împărat bizantin al cărui nume îl luase — pentru că pe dânsul l-a chemat Lupu dintru început și numai după ce a ajuns Domn și-a schimbat numele în Vasile—, ca dătător de legi, de „canoane”, de Pravili, imitând și pe Constantin-cel-Mare în dorința-i să aibă un sinod, să presideze unul la Iași, unde face să se aprobe, dintr'o asemenea adunare de prelați români și ruși, Catehismul lui Petru Movilă. Am zice că se întoarce astfel sufletul românesc de la Chiev în Moldova, ca să fie admis, prin aceasta, pentru ortodoxia întreagă! Și tot odată se întemeiază și o școală care a avut în fruntea ei pe Sofronie Poceațchi și pe alții din cei mai buni ucenici pe cari-i formase Chievul, între Rutenii lui Petru Movilă. Iar pictori din Moscova, unde era o foarte bună școală de zugrăvie, tipografi tot din acel oraș, unde tiparul luase un mare avânt, se așează în Moldova, contri-

buind și ei la splendoarea acestei Domnii lungi și bogate.

Călătorul nostru crede că orașul e numit așa după văcarul care-și păștea boii pe locul unde s'a ridicat apoi Curtea domnească; exact legenda Bucureștilor, cu „păstorul Bucur”. De fapt, nu un cioban a fost la începutul Iașului, — numele nu se întâlnește numai aici, ci și în Argeș și în alte părți—, ci, de obicei, un „moș” plugar, deschizător de țarină și începător de sat.

În prezent, Bandini notează, de la început, importanța comercială a unui centru care avea 15.000 case, deci 75.000 de locuitori. Aflăm, aiurea, și cifra de 28.000 de birnici și 30.000 de boieri și ostași cari nu plăteau. Erau șezeci de biserici și unsprezece mănăstiri. Firește, în rândul întâiu se relevează Trei Ierarhii, zidită cu șase ani înainte și împodobită cu pietre sculptate artistic și, pe lângă aceasta, cu un brâu de marmură neagră supt streășină; zidul de cetate cuprindea și un turn pătrat cu ceasornic. Se mai menționează și școala de lângă mănăstire, care arsese la 1647, cu alte opt clădiri, în postul mare, bolțile singure scapând de pojar. De toate, sânt douăzeci de școli în tot orașul, socotind și pe cele armenesti, dar numărul școlărilor nu întrece două sute. Școala era — poate după orientări de la Radu Mihnea — de slavonește și grecește în același timp, și cei d'întăiu cărturari de elinește s'au ridicat de aici, ca Nicolae Spătarul Milescu, traducător al Bibliei, iar, mai târziu, învățătorul lui Petru-cel-Mare și ambasador în China, în țara „Chitaiților”.

Se mai vorbește de mănăstirea de la Nord în vii: este Sfântul Atanasie de la Copou, care există și acum, purtând o piatră de prin 1660, care amintește

Domnia lui Ștefan, fiul lui Vasile Lupu, și de cele două de la Sud Galata și Socola. În locul unde este astăzi Frumoasa, era mănăstirea lui Balica Hatmanul, contemporan al Movileștilor, rudă de aproape cu dâșii și susținător al lor până la moarte. Tot acolo, mai departe, se vedea și atunci mănăstirea lui Aron-Vodă sau Aroneanu, datând de la sfârșitul veacului al XVI-lea, iar, în cealaltă parte, Hlincea, care, cum se presintă acuma, datează de pe vremea lui Vasile Lupu și a fiului său, dar, în forma de la început, era în legătură, cum se vede din documente, cu Zolu Spătarul, ginerele lui Petru Șchiopol.

Orașul, spune Bandini, e foarte comercial. Pe aici trece marfa din Turcia, Tataria și Moscovia. Negociul cu Moscovia, cu Rusia, se făcea și în secolul al XVI-lea: pe vremea lui Petru Rareș am văzut că erau negustori plătiți de Sultan ca să cumpere anume blănuri și „os de pește” din Rusia, dar în al XVII-lea legăturile comerciale sânt mult mai întinse. Vinurile din Odobești se vor vinde în curând, nu numai în Polonia, ea odinioară, ci și aici, în Rusia: vor fi chiar negustori anume cari vor face drumul în țara Cazacilor cu vinurile noastre. Va ajuta la aceasta și încuscrirea cu Timuș, fiul Hatmanului bețiv al unor țerani răsculați cari întemeiaseră un Stat cu adevărat „bolșevic”. Fata lui Vasile, frumoasa Ruxanda, a fost măritată după acest sălbătec, urât la față, însemnat de vărsat, care-și mânca unghiile în ziua nunții, îmbătându-se împreună cu prietenii și puind pe lăutarii ucrainieni să „zică” alături de „musica turcească” a lui Vodă, socrul. De aici, între altele, a ieșit și existența negustorilor *cazaci*, cari mergeau acolo; și acuma este la Odobești o biserică,

părăsită, a Cazacliilor¹. Ba negustorii aceștia treceau până la Șarhorod, localitate importantă pe vremea aceasta, ai cărui locuitori apar uneori în actele noastre. Călătorii care raportau foarte mult. Blănurile de vulpe albă, neagră, de exemplu, erau cunoscute în țerile noastre din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, și cu ele se cumparau demnitarii de la Poartă, când stăpânirea Voevodului era anenințată².

Fiind Iași un oraș așa de însemnat în ce privește negoțul, — ca și Bucureștii lui Matei-Vodă, de altfel —, locuitorii erau foarte amestecați. Bandini înscenază: Români, Unguri — nu pentru număr, ci pentru religie —, Armeni, Greci, Bulgari e foarte greu într'o epocă mai veche să se facă deosebirea între Bulgari și Sârbi). Vin apoi Albanesi, Turci, Tatars, Poloni, Ruși, Sași, Muscali, câțiva Italiani.

Iată ce zice Bandini despre Curte: e încunjurată de un zid supțire la Răsărit, fără turnuri și fără șanț: cetatea nu mai joacă deci un rol militar. În celelalte părți e un simplu zăplaz de lemn. Casa n'are niciun fel de aparență, dar înăuntru este bogată.

În ce privește aspectul general al orașului, celor ce-l văd de departe li se pare o „nouă Romă”, — cea d'întăiu însemnare a pitorescului Iașului. Cât privește locuințele boierilor, câteva dintr'însele sânt, după gustul acestui Italian, „splendide”. În momentul când scrie dânsul, unii dintre ei se gândiau să-și facă gospodăriile numai din piatră, din cauza focurilor, căci în 1646 fusese patruzeci de incendii, iar, în cel următor, când se scrie cărtea, în patru luni, cinspre-

¹ Numele de Cazaclu se întâlnește ici și colo până astăzi; un fost deputat basarabean care se cheamă Cazaclu.

² V. și condica lui Brâncoveanu, tipărită de Aricescu („Revista istorică a Arhivelor”, II), pp 164, 276.

zece, arzând și biserici. Casele sărăcimii sânt încă tot așa de nenorocite ca și odinioară.

Trecând în special la credincioșii lui, misionarul observă că erau 1.000 de Unguri odinioară, dar acum au rămas numai 300: cei mai mulți dintre dânșii locuiau în jurul orașului. Pe lângă aceștia, de un an de zile, Domnul întrebuița și 130 de ostași calvini, unguri. Biserica catolică era de lemn și piatră. Pe lângă dânsa subsista și o biserică parohială: era însă foarte puțin cercetată; laicii abia veniau. Vasile căutase să facă și o școală catolică, dorind ca și ai lui să învețe latinește, la Iesuiți. Față de preotul italian erau nemulțumiri din partea credincioșilor de altă nație. Acești misionari franciscani fuseseră introduși supt Alexandru Iliș de Batiște, care nu este altul decât Vevelli. Boierimea se arată foarte nemulțămîită de această ocrotire din partea Domnului: „el poate da ce este al lui, dar, dacă dă un lucru străin, atâta timp are putere cât stăpânește el; isprăvind el, isprăvește și dania”. În ultimul timp se adusesese și un preot ungar, un anume Gașpar, care recomanda izgonirea Iesuiților, aducând ca exemplu ce s'a făcut la Veneția, dar Vasile, influențat de Italieni, îl împiedecă de a predică, și, cum el se îndărătnicește să funcționeze, e atacat cu bățul, ba era să fie și omorât în biserică, de nu intervenia Kutnarski.

Se aduce cazul la Divan, și această judecată este și ea expusă de Bandini, care ni arată astfel cum se desvolta pe atunci județul înaintea Sfatului domnesc. Clericul se plânsese că a fost bătut, că i s'au smuls fire din barbă. Vodă întreabă în numele cui a fost gonit, de ce s'a găsit în altar o secure și un băț. „Știi ce a spus Domnul lui Petru”, care purta sabie?, „Cine

ridică sabia de sabie va peri.”. Dacă ar fi fost lovit un Moldovean, era să fie condamnat la moarte. Și, îndreptându-se către oameni: „cui vi se pare mai folositor în legea voastră pentru slujba dumnezeiască, dați-i cheile, biserica și casa în mâni. Iar voi, călugărilor, încetați de a ațâța mulțimea și de a ridica turburări, de a mișca poporul, căci altfel vă voi goni cu rușine din această țară a mea. Plecați de aici, mincinoșilor, oameni fără obraz și conștiință.”

În ce privește legăturile dintre ortodocși și catolici, e interesant ce ni se spune despre o discuție între Postelnicul Ienachi, un fel de ctitor și el al bisericii catolice, și doi Iesuiți poloni învățați, cu privire la Papa și la Patriarh. În general pe atunci chestiile acestea de confesie căpătaseră o foarte mare importanță: fostul Patriarh de Constantinopol Chiril Lukaris trecuse, se zice, la calvinism în ascuns și primise catehismul lor, înclinând în partea aceasta calvină ca să se împotrivescă ingerinșilor Iesuiților franceși, mai ales de acolo, din Constantinopol.

Solomon Bârlădeanu, boier foarte cucernic, care dădea frumoase icoane bisericii ieșene a Sfântului Teodor, luase un loc de la biserica latină. Mitropolitul Varlaam nu a urmat Domnia în toleranță, ci s'a opus la ridicarea școlii catolice la Vasile-Vodă Lupu. Acela, din partea lui, era de părere că „este rușine să se vadă că se ceartă” — între catolici chiar — „aceia cari după chemarea lor trebuie să aducă pacea, s'o ajute și să o înainteze”. El știa și relele moravuri ce pătrunseseră în clerul catolic din țara sa; pentru un vas cu vin, o fată e măritată pe rând cu doi bărbați în opt zile.

Afară de această descriere a Iașilor, avem la Ban-

dini note privitoare la Suceava. Aici misionarul găsește încă o populație destul de numeroasă, destul de bogată, ocupându-se de comerț și având ceva din rosturile de odinioară. Populația aceasta se compunea din două elemente: unul românesc, altul armenesc, Armenii din Suceava sânt o populație foarte veche, foarte importantă, așa încât acesta e singurul oraș în care există un șoltuz, un șef al municipalității (*șoltuz* vine de la *schultheiss* german, trecut prin Poloni) armean și unul român. În momentul acela însă numărul Armenilor nu era copleșitor față de al Românilor; erau 20.000 de Români și numai 3.000 de Armeni.

Despre cetate nu se vorbește nimic. În ce privește Mitropolia—, ea era instalată, nu, ca la început, în biserica Mirăușilor, pe care Austriecii au reparat o în timpul din urmă în chip foarte protocolar, dar destul de urât, cu țiglele ei colorate și cu zugrăveala de caracter străin. Fusese strămutată la biserica Înălțării. Se vorbește și de moaștele Sfântului Ioan cel Nou din Suceava, Grec din Trapezunt, venit ca negustor la Cetatea-Albă și martirisat de Tătari acolo, pe la jumătatea veacului al XIV-lea. Afară de Mitropolie mai sânt șeisprezece biserici românești, trei mănăstiri; se vorbește și de „mănăstirea călugărilor”, care era cea de la Ițcani, foarte interesanta bisericuță din vale, cuprinzând și morminte de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Vlădica armenesc își avea reședința într'o clădire care după formă pare să fi fost întâiu a noastră, Zamca, în apropierea chiar a orașului. Pe lângă aceasta mai erau patru biserici aparținând Armenilor.

Alte lucruri privitoare la Suceava sânt numai însemnările relative la legăturile cu Domnia. Căci primăvara Domnii stau încă acolo.

Se mai notează că orașul avea importanță comercială: avem și acte din Bistrița Ardealului privitoare la oamenii de acolo, cari veniau și petreceau în Suceava, întâmplându-se a face și scandal, până-i oprise străjerii. Drumul către Ardeal ținea numai trei zile.

În ce privește pe catolici, ei sânt foarte puțini; au și uitat limba, fiind întru toate asemenea Românilor. Tele fiind în ruine; una se afla chiar în grădina Domniei Biserici de-ale lor erau numai două de piatră, altele, stricată și profanată, o a doua, la Nord de Curle, fusese înaltă la 1638. Mai e vorba de vechi manuscrite bisericesti, de ajutorul dat de Ieremia Movilă acestei biserici; apoi sânt note ca în Miron Costin, pe care l-a cunoscut Bandini, despre începuturile Sucevei.

Lângă Suceava, mai la Sud, era vechea cetate a Siretiului, unde pe vremea aceea se mai păstra încă amintirea trecutului. Pe deal, la Răsărit, se arăta foasta mănăstire a Dominicanilor, în care Margareta, mama lui Petru și a lui Roman-Vodă, bunica lui Alexandru-cel-Bun, își ținea călugării favoriți. Mănăstirea era aproape distrusă, dar se păstra tradiția că se îndeplinesc minuni la izvorul de acolo, și, fiindcă, la 1641, un boier umblase la izvor fără să țină samă de caracterul lui sacru, el a fost pedepsit cu moartea, imediat. Acel care adusesse mai multă scădere orașului ar fi fost un Domn mai vechiu, pe care scriitorul îl califică de „tiran infam”, adăugind că pe urmă a fost omorât de sabie turcească, ceea ce nu poate însemna decât Ioan-Vodă cel Cumplit, care, cine știe de ce, avea în popor porecla de *Bclicâne*.

Românii păstrau trei biserici, dintre care una de lemn; Armenii, două, ceea ce arată că fusese o colo-

nie importantă armenească și aici. Averea bisericii catolice se împrăștiase; din bibliotecă o parte se găsea chiar la Miron Costin.

Ca o veche Capitală trebuie să se recunoască Baia. Pe vremea aceea era într'o situație mult mai bună ca acum. A avea 6.000 de locuitori, în 1.000 de case. Pe lângă cea ce face încă însemnătatea regiunii, livezile de fructe, foarte bogate în special la Rădășeni, se mai pescuiau acolo păștrăvi pentru masa Voievodului.

Bandini a găsit o biserică în bune tradiții: aceea din curtea proprietății de astăzi era atunci întreagă, și ni se spune că putea fi socotită drept cea mai mare din Moldova, cu turnul înalt de piatră, cu cele cinci altare, cu baptisteriul ei. Inscripția de fundație a văzut-o încă. Erau acolo și câteva steaguri de război ale Moldovei, poate lăsate de Ștefan-cel-Mare însuși, în amintirea luptei de la Baia: unul cu Schimbarea la față, altul cu Invierea Maicii Domnului.

În ce privește organizația coloniei catolice, ea era foarte slabă. Odată oare fusese preot un spițer al lui Petru Șchiopul, Iacob Otth, care nu fusese măcar uns preot și fugise cu o nevastă, furând vase de argint. Pe urmă a venit un Ungur; un al treilea a fost gonit pentru scandal; iar după aceea s'au așezat Franciscani slavi.

Biserici românești, ca și acum, erau două de piatră: una a lui Ștefan-cel-Mare, cu un foarte delicat burluc săpat de-asupra intrării, și alta a lui Petru Rareș, foarte bine păstrată și care, din fericire, n'are nevoie de reparații.

Se aflau și arhive municipale la Baia, care însă au dispărut, căci se spune că de mult se dăduse un privilegiu locuitorilor, în care se cuprindea ca pricinile mai însemnate să fie hotărâte de dâșii în o-

raș, și nu de Domn, prevăzându-se și dreptul de asil pentru osânditul la moarte, de către Domn sau judecătorul Domnului, care reușia să pătrundă în cimitir, întocmai ca în catedralele din Apusul medieval.

Să ne îndreptăm acum, împreună cu acest călător, către Hârlău.

Acolo, fusese, cum am mai spus, o bucată de vreme Capitala Moldovei, pe vremea lui Radu Mihnea. Bandini vede o biserică, ce se păstrează și acum, foarte bine, cu o ușoară reparație: a lui Ștefan-cel-Mare, și alta a lui Petru Rareș, afară de cele două de lemn. Dar stătea încă atunci și palatul lui Radu Mihnea, în „stil italian”, în care Domnia venia să petreacă une ori. Locul unde a fost se cunoaște și acum prin modâlca mare de pământ care-i ascunde rămășițele.

Misionarul știe că aici au fost odinioară Unguri pentru vii, având 500 de case, dar biserica lor de piatră era pustie și descoperită: Românii luaseră clopotul.

De la Hârlău, coborând puțin mai la Sud, e Cotnarul. Bandini află că vierii cei mai vechi veniseră aici din Ungaria. Și pe această vreme aveau vii și Domnul și boierii, ba încă și Mitropolitul, dacă nu episcopii catolici, după cari un deal se zicea: „la biscup”. Episcopul polon își dăduse osteneala să petreacă la Colnari câtva timp, dar la plecare luase 2.000 de scuzi și toată averea bisericii, ca să nu se mai întoarcă, și Păharnicul trimesese după dânsul oameni călări, cari l-au prins, l-au legat și l-au adus înapoi. Comunitatea catolicilor, cu trei lăcașuri, avea din viile sale pe an o sută de vase cu vin pe care-l vindea cu 15 scuzi. Locuitorii mai erau Șași și Unguri, cei din urmă fiind mai mulți, dar cei d'întăiu mai bogați. Dăinuia și o școală, cu un das-

căl sas pentru cetit și scris. Români erau mai puțini. Fuseseră odată trei „frății” bisericești la catolici: una a Ungurilor, două ale Sașilor, care se uniseră între dânsele, și se adauge o breaslă a măcelarilor.

La Piatra, se spune că fusese și ea odinioară un cuib unguresc: Piatra lui Crăciun sau Karacsonkő; dar erau acum numai trei case de Unguri, dintre care doar într'una se mai vorbește ungurește. Și Românii erau puțini: 300 de case, abia 1.000 de locuitori, având două biserici, una de piatră, zugrăvită, care este și acum în ființă, ca unul din cele mai frumoase monumente ale epocii lui Ștefan-cel-Mare. Sf. Ioan, care a scăpat netencuită, înăntru și în afară.

Nu se uită mănăstirea vecină a Bistriței, unde erau schivnici, cari se dedau creșterii albinelor, datină care s'a păstrat până în zilele noastre. Aici continuă un traiu foarte strict al călugărimii. Călătorul în trebuințează trei rânduri latinești ca să descrie mămăliga, care pe vremea aceea nu se făcea poate din meiu, ci din porumb: „Ei socot ca lucrul cel mai plăcut ca din făină de meiu să facă o plăcintă pe care o coc în cenușă fără sare și o mănâncă, la serbătorile cele mari. Altfel nu mănâncă decât fructe și legume, buruieni. Se îmbracă în haine de lână sau păr, niciodată de in,” — prin urmare vechea cămașă era exclusiv de in. Casele lor sânt goale; schivnicii n'au decât o icoană; dorm pe paturi de lemn. Dar sânt gospodari foarte buni, au albinele și grădinile lor și se ocupă și cu o industrie specială, făcând mătânii și coșulețe.

De sigur foarte interesantă caracterizare a vieții mănăstirilor la noi pe la 1650, de un călugăr catolic.

La Neamțul vecin — trei biserici de lemn, pentru 100 de oameni—, se pomenesc vechii „Sași” bogați

și rămășițele bisericii de zid; se mai păstra un liturghieriu husit. Cetatea vecină, cu zid dublu, pod și poartă, ale cărui dimensiuni se dau, cu stâlpi de piatră, înalți de optzeci de picioare, are și biserica Sf. Nicolae, cu frumoase picturi. La Hangu, sus, sunt două lăcașuri de pustnici.

La Roman, odinioară Capitala Moldovei-de-jos, se admiră situația frumoasă, bogăția lanurilor de ovăs și „meiu”. Aici nu se mai găsesc credincioși latini, biserica ungurească fiind cu totul ruinată: un Armean îi cumpăraseră locul. Căci în Roman nu mai sânt decât Români și Armeni, aceștia mai bogați decât Românii, având casele și piețele cele mai bune; ei ar fi și mai afabili. Toți sânt negustori și cărăuși. Erau zece biserici românești, dintre care patru de piatră, cu Episcopia în frunte, care datează de pe vremea lui Roman-Vodă, întemeietorul orașului, și cuprindea mormântul mamei lui Alexandru-cel-Bun.

La Bacău, ne găsim într'o regiune unde catolicismul avuse odinioară o foarte mare importanță, dar din ea rămăsese mai mult tradiția despre Doamna Margareta, de care se vorbea și la Baia și la Câmpulungul muntean—, care ar fi fost marea ocrotitoare odinioară a legii apusene. Se mai păstra o casă episcopală lângă o mănăstire în ruină, unde fuseseră Franciscani; episcopi poloni, ca Adam Goski, veniseră în ultinul timp pe acolo, dar pentru moment catolicii erau într'o părăsire desăvârșită. Ultimul episcop care fusese, Gavril Fredro, plecase și cu scandal, iar preotul lăsat în urmă nu îngrijia de nimic, ținând împărtașenia într'o odaie unde umblau câinii; averea se împrăștiase.

Erau, în schimb, trei biserici românești, dintre care două de piatră, una dintre dânsurile a lui Alexandru, fiul lui Ștefan-cel-Mare, acel „Sandrin” care a mu-

ri tea ostateg la Constantinopol. Aici s'au găsit, acum câțva timp, și morminte vechi cu țesături foarte interesante în fir de aur. Bandini adaugă că lângă oraș era și o mănăstire unde stăteau Domnii.

Și ca organizație a orașului este o notă interesantă. căci se spune că, locuitorii fiind în parte catolici, în parte ortodocși, Unguri și Români, se alegeau șoltuzii pe rând dintr'un nean și din celalt.

Și despre Ocna știrile sânt deosebit de importante. Fiecare casă e datoare să lucreze, ea însăși sau printr'un delegat, pe care-l plătia, la scosul sării, și anume era datoare să deie patruzeci de „pietre de sare” pe săptămână pentru Domnie. Dacă nu se ținea vre una de îndatorirea aceasta, i se cerea de două ori mai mult. Și două sate vecine erau supuse la aceeași dare. Pentru fiecare piatră se dau bani de argint, aspri moldovenești, cari valorau cât doi solizi poloni.

Domnul era represintat de un cămăraș, care plecând lăsa câte un car până la trei de fiecare familie în dar, și fiecare, iarăși, ieșind din ocnă, avea dreptul să ieie atâta sare câtă încăpea într'un car.

Și descrierea salinei e interesantă, fiind cea d'întăiu pe care o avem: „Ocna este așa de întinsă, încât s'ar putea face un oraș înăuntru; oamenii cari lucrează în fund apar ca niște furnici.” Sarea se exporta și în Ținuturile rusești, în Podolia, în Ucraina, în Turcia și în Ținuturile tătărești,

Se vorbește foarte pe scurt de Focșani—, lângă „pârăul Focșani”—, care era, pe vremea accia, împărțit între cele două țeri, Moldova și Muntenia, având o importanță din cale afară de mică.

In ce privește orașele din Moldova de dincolo de Siretiu, se menționează Vasluiul, Bârladul, Tecuciul, Galații și Hușii.

Vasluiul ar fi avut odată trei sufe de case ungurești, dar biserica lor era dărâmată. Orașul suferise foarte mult din cauza Tatarilor și a ciumei. Rămăseseră acum Români în 300 de case și Armeni în 100: 1.000 de oameni la un loc. Ai noștri aveau biserica de piatră a lui Ștefan-cel-Mare și una de lemn. Palatul însă era acum complect ruinat, și iezerul, heleșteul, aproape uscat.

La Bârlad se înseamnă importanța comercială a orașului din cauza drumului celui mare care trecea pe acolo, prin regiuni foarte fertile. La Dealu-Mare se vedeau vii. Locuitorii sânt Români, Armeni și Unguri. Pe vremea aceea erau opt biserici românești, dintre care două de piatră, pentru 5.000 de locuitori, unii vieri, ca și la Huși, dar cei mai mulți negustori.

Hușii aveau interes atunci mai mult prin reședința episcopului ortodox, dar și pentru vinurile ușoare de acolo. În fiecare Joi se făcea un bâlciu mare, pentru regiunea încunjurătoare. Afară de Episcopie României mai aveau două biserici de lemn. Ungurii erau mult mai mulți decât României, 682 de capete— oameni dârji, în stare a-și bate preotul și a-l aduce cu sila din cârciumă—, și-i întreceau pe ai noștri și în ce privește gospodăria. Șoltuzii, iarăși, erau, pe rând, într'un an Români, în celalt Unguri.

La Tecuciu fuseseră 200 de case ungurești, și populația se ridica la 4.000 de oameni, în total.

Galății, în sfârșit, ajunseseră într'adevăr, cu 15.000 de locuitori, un foarte important port, „al tuturor mărfurilor”, în care se întâlneau Români, Armeni, Greci, oameni veniți de pretutindeni, cari câștigau foarte mult. Era aici și un episcop armenesc. României, din partea lor, aveau o puternică mănăstire

(Mavromolu), pe lângă două biserici de piatră și douăsprezece de lemn¹.

După ce cunoaștem aspectul țerii, venim la bogățiile ei și la obiceiuri, așa cum le înfățișează acest călător.

Întăiu, și lui îi place peste măsură extraordinara bogăție a ogorului, și o pomenește în mai multe rânduri. „Odată se ară, chiar și în țelină cu buruieni. Numai să tai pământul cu plugul, și dă grâu sau orice altă sămânță din bielșug la seceriș.” Pomenește și de legumele bogate pe care le-a tot întâlnit. Se laudă și viile, cărora li trebuie numai o sapă pe an și o legătură ca să producă, iar, dacă sânt legate de parî, ajunge o sapă și la trei-patru ani. Pe lângă vinul de Cotnari este căutat cel de Huși și chiar vinul de la Faraoani, lângă Rôman, și de la Trebeș, în Ținutul Bacăului.

Supt raportul animalelor, numărul oilor aflătoare în Moldova este așa de mare, încât un singur boier avea 24.000 de capete. Și sânt așa de mari, încât străinul, văzându-le de departe, crede că sânt boi și vaci (!). Numai coada unei oi moldovenești trage cât o jumătate de oaie nemțească. Atâtea se duc anual pentru masa Sultanului și a Vizirului la Constantinopol; de aici nune turcești, ca *chivergie*, pe care le întâlnim în socotelile din veacul al XVIII-lea. „Așa de mult se mănâncă acolo, încât mă mir că a rămas o singură oaie în Moldova.”

Creșterea boilor se făcea iarăși în proporții foarte mari, fiind pășuni așa de întinse. Se vorbește și de vestitele prisăci moldovenești: „dintr'un singur stup, iese, vara, șapte și chiar mai multe roiuri”. Am vă-

¹ Cetri mai precise, despre aceste clădiri, în *Studii și documente*, XVI.

zut și mai sus importanța mierii și a cerii care se exportau, nu numai la Constantinopol, dar și la Veneția.

Pe lângă aceasta se câștigă cu păsările. Pădurile erau pline de vânat, dar locuitorii nu exploatau după cuviință aceste bogății pe care li le-a fost dat Dumnezeu. Peștele iarăși se găsește foarte mult, mii de cară trecând în Rusia, în Ucraina, în Ardeal. De alminteri carăle cu pește sânt pomenite la fiecare pas în socotelile săsești din secolul al XV-lea și mai ales al XVI-lea.

De la această producție trecem la viața însăși a poporului.

Poporul moldovenesc pare foarte ospitalier înainte de toate. Numai la hotar se poate aplica, am zice, zicătoarea, „frate ca frate, dar brânza cu bani”; altfel poate călători cineva fără să aibă un singur ban. Voiu adăugi că banii pe vremea aceia erau relativ rari. În Moldova nu se băteau, iar din străinătate se întrebunțau ughii sau banii ungurești, talerii nemțești, solizii poloni; dar poporul ținea mai mult la lei, la banii cu chip de leu, de unde vine că s'a impus acest nume. Negustorii aduceau, vânzând vitele lor la Danzig, și orți poloni, de unde zicătoarea: „a dat ortul popii”, ca și groși nemțești, de unde „a da moși pe groși”.

Aceluia care intra în casa lor țeranii îi dădeau pâne, caș, ceapă, lapte, însă și omul trebuie să fie omenos; altfel dacă se poartă prost, îl ieau la bătaie. Sânt serioși de natură, dar vioi, isteți, prădalnici, buni ostași, suferitori de frig și căldură, răbdători de foame și sete câte două-trei zile. Și aceasta nu numai în ce privește pe țerani, ci și boierimea.

Dar, în ultimul timp, cum constată și călătorul,

se introdusese oarecare lux, luat de la Turci, și mă-tasa era foarte întrebuițată, unii boieri cercând a plăti mai mult cu aparența și, deci, umblând în veșininte strălucite ca ale Polonilor, întrebuițând, „noduri”, un fel de nasturi mari de argint și aur, pe piept și la mâneci; și negustorii purtau blănuri scumpe de sobol. Imbrăcămintea femeilor e fără mâneci lungi ca ale bărbaților, dar cu inele și lanțuri din bielșug.

Aceasta nu împiedecă însă ca foarte mulți boieri să păstreze vechile tradiții patriarhale. Iată un pasagiu într'adevăr frumos: „nu odată am văzut boieri muind o bucătică de pâne uscată în apă rece și mâncând cu poftă”. Soldații erau de o temperanță extraordinară, luând cu dâșii de-acasă brânza, carne de cal, — mâncarea obișnuită, cu sos de făină și oțet, fiind pentru praznice, pentru zile mari.

În războiu ostașii români nu sânt inferiori Tata-rilor, și în răpeziciune și în rezistență; caii lor biruiesc mai toate neamurile. Turcilor li dau deci tribut numai pentru că sânt mai mulți aceștia decât Românii, dar nu fiindcă li sânt superiori. Ca arme au săgeata, arcul, sabia curbă, rare ori cea cu două tășuri, și scutul sau zalea. Puști poartă numai garda Domnului.

Și Bandini adauge că încă de copii atât ai țer-anului, cât și ai boierului, sânt deprinși a juca un rol în războiu. Ii vezi cu picioarele goale, cu cămașa numai pe ei, jucându-se în asprimea gerului, și, dacă de copil le rabdă cineva acestea, e nădejde că va fi un adevărat ostaș. Note interesante, care reconfortează față de ce s'a întâmplat mai târziu cu clasa dominantă.

Se descriu și paparudele. „Noaptea pe întunerec fete mature, câte zece, trec goale, săltând și jucând

cu bețe pârлите în mână. Li iese 'n cale zece flăcăi goi, cu sulii. Se salută și se bat. Sau se pun la plug și ară în jurul satului și atâtea fete mari îl duc; rād și cântă.”

De la datini, venim la felul de guvernare și la aparența cărmuitorilor.

Țara e tributară Turcilor, și tronul se cumpără cu bani. Tributul este de 100.000 de lei pe an, dar darurile se ridică la de două ori pe atâta. Moldova e totuși atât de bogată, încât Curtea ei este o adevărată umbră a Curții turcești. Boierii s'au îndoit ori întreit: sânt trei Stolnici, trei Logofeți, trei Vistieri, trei Păharnici, trei Spătari, trei Postelnici, doi Jigniceri. Domnul are și câte un secretar pentru toate limbile: românește, grecește, turcește, latinește, polonește și ungurește. La Curtea lui sânt în permanență 200 de invitați. De alminterea, o parte dintre boieri locuiau chiar acolo, întocmai ca, în Franța lui Ludovic al XIV-lea, o bună parte din nobilime. Zece căpitani de serviciu dormiau totdeauna lângă Domn. Curtea avea o împrejmuire de lemn, păzită de cincizeci de pușcași. Ce și la Constantinopol, erau mai multe ogrăzi și mai multe porți: după poarta d'intăiu venia a doua, unde erau o sută de pedestri; de acolo se trecea în ograda din lăuntru, unde stăteau alți două sute și cinzeci de purtători de scuturi. Când se ajungea apoi la ușa Domnului, se aflau încă alți paznici, și, pe lângă aceștia, „baronii” sau boierii și curtenii, așa încât Vodă era apărat și din năuntru și din afară.

Odăile erau împodobite, ca și la Constantinopol, cu covoare țesute în fir de aur. În apropiere era biserica, în legătură directă cu cămările Domnului și ale Doamnei. Când Vodă trecea dintr'o odaie într'alta,

boierii și ostașii făceau gard de o parte și de cealaltă. Trei paznici mergeau înainte cu bețe de argint și aur. Un Spătar purta sceptrul, altul sabia, al treilea, sulita. În cale toți se plecau, cu mâinile la piept. Dacă Vasile vedea un străin, se supăra foc, căci străinul n'avea dreptul să între acolo, ci numai, dintr'un colț, dacă avea un dregător prieten, putea să vadă această splendoare.

Când Domnul mergea la biserică, tot astfel era întovărășit, și împreună cu el se aflau cizzeci de ostași aleși și boieri. Clerul îl întovărășia în acest drum către lăcașul de închinare. Iar, când stăpânul ieșia în oraș, suita era și mai mare.

Iată acum ceremoniile din Moldova la ziua Bobotezei. Întăiu veniau preoții cu episcopii în frunte, —și cel catolic împreună cu doisprezece copii de școală și preoții. Cu prilejul acesta apăreau Irozii, cei trei Crai de la Răsărit, de origine catolică, precum o spun și numele lor: Melchior, Gașpar și Baltazar. Doi copii înfățișau soarele și luna, și alți doi scuturi cu marca țerii și stema Domnului. O icoană a Maicii Domnului o purta unul dintre dâșșii și steaua umbra pe sus.

Domnul, când intră preoții celor două confesiuni cu copiii de școală și cu Irozii, se ridică și asculta urările; el sărută crucea. Pe urmă acel care înfățișează pe Gașpar laudă pe Vodă, care este noul „Solomon”. Și un copil de șapte ani de la Iesuiți, purtând coroană pe cap, zice: Slavă întru cei de sus. Un Iesuit răspunde latinește, felicitând pe Domn de Anul Nou; un școlar de șapte ani și altul de doisprezece urmează, vorbind românește: Vodă zâmbește la dâșșii. Mitropolitul și episcopii zic: amin. După aceasta urmează felicitările, la care Domnul dă măcar din cap. După aceia se toarnă vin în pă-

hare de aur, și preoților li se împart daruri în bani. A doua zi vin toți boierii. Domnul stă pe tron în biserică, cu copiii lui, unul în vrâstă de șapte ani, altul de cinci ani, lângă dânsul, Doamna rămânând în urmă la douăzeci de pași.

Clerul ia loc lângă Domn; la dreapta lui stă Vornicul-cel-Mare și ceilalți doi Vornici, al doilea și al treilea. Lângă prag stau trei armași cu sceptrul, sulița și sabia, pe lângă zece soldați aleși și 100 de pușcași. La cinci pași de prag, se duc la dreapta Logofătul, Hatmanul și ceilalți, cu capetele goale, încunjurați de ostași. Intre „pragul” Domnului și al Doamnei stau 100 de Ieniceri. Lângă Doamnă se află soțiile boierilor îmbrăcate în mătasă, cu brățări și lanțuri scumpe, apoi alți 200 de pușcași, — de jur împrejur nu mai puțin de 10.000 ostași cu caii lor, însă descalecați. Publicul se ridică, din parte-i, la 20.000 de oameni.

Toate steagurile sânt aduse; muzicanții cântă seara. Domnul privește de jur împrejur și salută mulțimea. E îmbrăcat extraordinar de bogat: numai nasturii lui costă 100.000 de galbeni. Imbrăcămintea Doamnei s’ar ridica la 400.000. Cu prilejul acesta este înfățișat Vasile foarte bine, ca în portretul cunoscut: nu prea înalt, de statură potrivită, roșcovan, sprincene negre, nas coroiat, frunte destul de înaltă, buze cam rotunjite, mustața și barba neagră, — fața severă cu multă asprine în privire, cu o măreție ca de Cesar. Doamna e cu fața trandafirie — era o Circasiană; — totul respiră îndurare și bunăvoință.

După aceasta vine masa. Domnul are talere suflate cu aur; șase candelabre de argint stau pe masă, al șaptelea îl ține un paj. Cărți sânt așezate pe scăunașe de purpură. Mitropolitul se înfățișează cu o mitră împodobită cu safire și alte pietre scumpe, cu

o cruce mare de safir pe piept; urmează cei trei episcopi, iar, după aceia, vine episcopul catolic, pe urmă cei ortodocși de aiurea.

Slujba de Bobotează se face sârbește și grecește. Evanghelia se citește numai în grecește. Când se cântă sfințirea apei, pornesc tunurile, puștile, inusica. Mitropolitul sfințește, și fiecare vine de sărută crucea. Apoi douăzeci și patru de cai frumoși din grajdurile Domnului sânt duși prin mulțime și stropiți cu aghiasmă. In sfârșit, se întinde o masă mare la Pa-lăț, întocmai ca la Impărații bizantini în timpurile cele bune ale lor.

Când Domnul pleacă să cerceteze țara, alaiul este într'adevăr extraordinar. Cu două-trei săptămâni înainte se fixează data. Vodă e încunjurat de 3.000 de călări și 2.000 de pedestri. Lângă dânsul sânt 50 de ostași aleși și 100 de Ieniceri. Boierii vin după Ieniceri. Oastea care-l întovărășește în această călătorie se poate ridica până la 12.000 de oameni. Pajii cari încunjură pe Voevod sânt îmbrăcați în purpură, cu căciuli lungi, împodobite cu aur și argint. Ca la o mie de negustori se țin după alaiu, caci atâția sânt de nevoie ca să-i hrănească pe toți. Totul se face pe cheltuiala fiecăruia dintre participanți.

Domnul are nu mai puțin de șase trăsuri căptușite cu mătasă aurită. Se face o tabără ca la Hanul Tatarilor pe vremea Ilordei de aur. Sânt străzi între deosebitele corturi, dintre care boierii singuri au 400. Cu prilejul acesta se înspăimântă și Tatarii de la hotar, văzând mijloacele de apărare ale Domniei.

Acuma, iată și pe Vodă la Divan.

In Moldova e o lege strictă; pedeapsa cu moarte se dă cu o dărnicie extrordinară, și Vasile Lupu, care a introdus Pravilele lui Vasile celalt, Bizanti-

nul, ține ca ele să fie foarte bine observate. Dar oricine este egal la judecată.

Când începe Divanul, boierii stau lângă Domn; pe masă se pune sceptrul. Soldații stau de o parte și de alta. Zece boieri sânt de față, douăzeci, treizeci de ostași ai Curții, în haine roșii, înalți, cu scuturi aurite, păzesc în odaie, iar afară sânt și până la 2.000 de ostași și curteni; cei 200 de pușcași stau la poartă.

Procesele se pot pleda de-a dreptul la Domn, care e și instanță de apel și aceia pe care o alege direct cel ce-și caută dreptatea. Se aduc înaintea lui Voda hoți, ucigași, cu martori, și el chiamă întâiu pe cel mai necăjit. În ceia ce privește pe curteni, în loc să stăruie pentru cei mai mari — un pasagiu de toată frumuseța—, ei descopăr pe acela care s'ar părea mai sălbatec și mai timid, și-l aduc cel d'întăiu. Zicătoarea că „obraznicul mănâncă praznicul” nu a fost deci iscodită la Curtea lui Vasile Lupu. „Putea vorbi cineva și contra fratelui lui Vodă, și dovadă e că doi frați ai lui după mamă au stat în temniță trei zile pentru vinovăția lor”. De alminteri Duca-Voda, la plângerile fratelui sau că nu l salută în Iași negustorii, l-a sfătuit să înceapă el, scoțându-și șlicul.

Vasile spunea fățiș că: „nu-i pasă de frate, de fii, de fiice, ci este una și singură dreptate pentru toți. Singur voiă să judece orice pricină gravă, și rare ori dădea delegație când era vorba de o pedeapsă capitală. Divanul se ține zilnic, afară de Dumineci și serbători”, și Bandini adaugă: „nu odată s'au plâns boierii că până acum a isprăvit cu peste 20.000 de vinovați și s'au rugat de Domn să se poarte mai blând, ca să nu fie lipsită țara de atâția oameni”. Ajungea să răpească cineva un lucru

de nimic de la un țeran ca să fie ucis. Domnul a răspuns: „eu nu socot omul, ci dreptatea; nu lucrul, ci legea. Dacă toți ați face lucruri vrednice de moarte, trebuie să periți toți. Dacă ar fi ca jumătate din Moldova să fie rea, să piară; numai să rămâie cea bună. Cu cei buni voi trăi singur, cu cei răi mă primejduiesc”, și călătorul adaugă: puteai să fii încărcat cu aur și pietre scumpe, și în cea mai mare siguranță mergeai prin țară.

În ce privește boierimea, ea nu formă încă o castă închisă. Ca pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, boier putea să fie și ostașul de țară, iar fiul boierului putea să ajungă simplu țeran. „Orice țeran putea fi ridicat la orice dregătorie¹.”

Pe bazele acestea de largă democrație onestă, Moldova s'a putut menține împotriva dușmanilor ei, așa de numeroși și de lacomi, în veacul al XVII-lea, când țeri mai mari decât dânsa, cum a fost Polonia, erau în primejdie de moarte, pentru că acolo stăpâniă o șleahță.

¹ V. și Veress, în *An. Ac. Rom.* pe 1926.

XX.

Un călător sirian în Principate la jumătatea veacului al XVII-lea,

Un nou călător în același moment istoric e Pavel de Alep, diaconul care a întovărășit pe Patriarhul Macarie de Antiohia, unul dintre prelații cerșitori, cum era obiceiul atunci, cari, fiindcă eparhioții lui erau musulmani, se întrețineau din ce culegeau prin țerile creștine străbătute de dânșii. Căci știm că veniau pe atunci mulți clerici pe la noi din țerile Orientului ca să-și refacă budgetul: un Patriarh de Constantinopol stătuse în aceste părți încă de la sfârșitul veacului al XVI-lea, apoi un Patriarh de Ierusalim trecuse prin Moldova în Rusia. Nu numai nevoia de a strânge bani îi aducea pe la noi, ci și faptul că li era mult mai plăcut să locuiască o țară bogată, încunjurați de foarte mare cinste, găzduiți de prinți, decât să vegeteze în reședințele lor asiatice, expuși la o miserie aproape cotidiană, ca și la toate insultele din partea unei populații de altă lege

În circumstanțele acestea a venit și Macarie și a petrecut la noi, cu excepția unei excursii în Rusia Cazacilor de la Nipru, ai lui Bogdan Hmilnițchi, și în Rusia Țarului Alexie, vre-o patru ani de zile. A sosit la 1653, când Domnia lui Vasile Lupu se prăbu-

șia, fiind înlocuită, nu fără frământări care au adus, când pe unul, când pe altul pe tron, de a lui Gheorghe Ștefan, iar, pe de altă parte, el a fost martor, la 1654, al împrejurărilor care au însemnat sfârșitul lui Matei Basarab și suirea pe tron a lui Constantin Basarab zis și Cârnul. A văzut, apoi, scoaterea lui Constantin și așezarea aceluși Mihnea, fiul lui Radu Mihnea, deci nepotul de fiu al lui Mihnea Turcitul, care s'a grăbit să ia numele lui Mihai Viteazul, zicându-și „Io Mihai Voevod” și iscăbind cât putea mai asămănător cu marele sau model, și a repetat, după putința lui, foarte redusă, evenimentele din cariera marelui Voevod, ridicându-se contra Turcilor, până la o luptă de la Călugăreni, unde însă a fost bătut și s'a retras la munte, de unde nu s'a întors niciodată, ci a trecut în Ardeal pentru ca acolo să-i rămâie oasele. A vorbit cu bizarul personaj ambițios, care-și lua titlul de arhiduce, adecă „herțeg de Făgăraș și Amlaș” și până pe steagul care se află și acuma la Muzeul din Belgrad, — titlu care a încurcat mai mult decât un istoric, crezându-se că Mihnea voi să fie privit ca un arhiduce de Austria, pe când vulturul cu două capete al stemei lui era acela al Impăraților bizantini. A fost martur al măcelului boierilor cari nu voiau să primească a servi politica aventurierului¹.

După aceste explicații să venim la informațiile pe

¹ Povestirea, în limba arabă, de o foarte mare întindere, a diacoului Pavel a fost tradusă englezește întâiu și pe urmă rusește, iar în limba noastră ea are o traducere după cea engleză, de Hasdeu, în *Arhiva Istorică* și, mai târziu, după aceeași versiune, de d-ra Emilia Cioran, — fără a mai vorbi de traducerea, exactă ca formă, dar nu corespunzătoare ca fond istoric, începută de d. Popescu Ciocănel, după textul arab. Păr. Radu, profesor la Facultatea de Teologie din Chișinău, pregătește o ediție a textului arab.

care ni le dă Pavel de Alep cu privire la țerile noastre.

De la început se poate spune că această călătorie este de sigur de cea mai mare importanță pentru cunoașterea împrejurărilor în care Vasile Lupu a pierdut tronul Moldovei: e o expunere paralelă cu aceea, așa de bogată, a croniciei moldovenești din această vreme, care este a lui Miron Costin, pe care de sigur l-a văzut și Patriarhul sirian la Iași, în legăturile lui strănse cu boierii de căpetenie ai Moldovei. În ce privește însă obiceiurile, datinile de guvernare, ca și aspectul orașelor și satelor, descripția Curții, a caselor boierești și toate amănuntele privitoare la cultură, în general, știrile lui Pavel de Alep sânt mult mai numeroase și mai importante pentru Țara-Românească decât pentru Moldova. Și aici el are o valoare de cronicar: cele spuse de dânsul despre suirea pe tron a lui Constantin Șerban și luptele acestuia și ale lui Mihnea Radu sânt de cel mai mare folos, chiar pentru istoria militară (retragerea lui Constantin în munte, încunjurarea Câmpulungului cu tranșee, fixarea lagărului la Rucăr, unde credea să poată rezista, înrolarea soldaților la Târgoviște, de față fiind Mitropolitul, care cere jurământ ostașilor, scăderea birului pentru ca, în schimb, țara să fie datoare a susținea militărește pe Domn). Dar cea ce interesează mai mult în această parte e însăși icoana țerii, mai bogată decât a Moldo ei, că i Pavel a cutreierat principatul muntean de la un capăt la altul, de la satele ialomițene la Baia-de-Aramă și de la Cornățelul din fața Silistrei până în reg'unea Brâncovenilor, iar, dincolo de Olt, și până în regiunea Cernețului. Pe lângă aceasta, știrile sânt cu atât mai interesante, cu cât n'avem, ca pentru Moldova, o expunere paralelă în Bandini.

Este, de altfel, și o deosebire în ce privește felul de expunere al misionarului italian și al diacoului sirian. Cel d'întăiu face și o descriere de călătorie și dă, în același timp, și note desfăcute din această expunere: o o carte alături de zugrăvirea unui drum, pe când Pavel de Alep, om mai simplu, mai patriarhal, are mai puțin în minte noțiunea cărții ce s'ar putea și publica, ci el se mărgenește să spuie pe unde a fost, ce a văzut, ce oameni a întâlnit, ce lucruri i-au produs impresie, insistând mai mult asupra celor bisericesti. E o călătorie în sensul medieval al cuvântului, Orientul, pe vremea aceasta, fiind, supt toate raporturile, în urma Occidentului, care avuse o dezvoltare mai răpede.

Să începem cu cea ce din călătoria lui Pavel de Alep, poate fi considerat ca paralel cu lucrurile pe care le spune Bandini. După ce am văzut Boboteaza la Iași, așa cum e descrisă de acesta, să venim la descrierea aceleiași serbători așa cum o înfălișează, cu câțiva ani mai târziu, călătorul asiatic.

El asistă la 1653, la slujba aceasta a Bobotezei, fiind de față unul din oaspeții Domniei, Mitropolitul de Târnova, Scaun care avea de multă vreme legături cu țerile noastre, prin Grecul Dionisie Rali, intimul lui Mihai Viteazul, pe care-l ajutase cu sfaturile lui, făgăduind a-i pune la îndemână forțele de răscoală ale Bulgariei și, ca rudă după mamă, probabil, al lui Mihai, fiind însărcinat, în 1600, cu conducerea Bisericii moldovenești. Patriarhul de Antiohia stropește casa domnească cu sfiștocul, și i se aruncă, așa cum a rămas obiceiul până azi în părțile noastre, un dar în căldărușă. Domnul trimete apoi, după un obicei pe care-l găsim la Constantinopol; musica lui pe la boieri,—musica orientală, la care mai târziu numai se va adăugi și cea „neințească”. În ce pri-

vește înfălișarea generală a serbătorii se spune: „mulțimea și bucuria gloatelor în Țara-Românească la Bobotează întrece tot ce se petrece în Curțile celor mai mari principii creștini, judecând după ce am văzut și am auzit”.

Acum, tot în ce privește serbătoarea aceasta, pe care o înfălișează deocamdată în linii generale, iată ce spune inai pe larg același scriitor cu privire la Moldova.

Se scot toate trupele de care dispune Domnul și se formează un gard de la mănăstirea Trei Ierarhilor — pe care o și descrie îndată, ca și alte clădiri, — până la Curte, pe care noi o cunoaștem bine prin Bandini. Soldații poartă steaguri, care sânt în același timp prapuri de biserică; se descarcă „puști” (adecă tunuri). La slujba bisericască iea parte Patriarhul de Antiochia și, evident, Mitropolitul țerii, cu toți episcopii și unii pribegi balcanici cari-și cautau rostul la noi, ca acel nominal șef al Bisericii sârbești care e Vlădica de Peč, și el cu titlul patriarhal, Gavriil. Se împart lumânări poporului, și, data aceasta prin excepție, se întinde masa pentru slujbă în biserică: pe masă se așează un lighian de argint cu moaște. Domnul, care luase loc pe tron, se scoboară de pe scaunul său; Spătarul însuși ține lumânări pentru dânsul. Se fac rugăciunile de sfințirea apei. Iar, după ce slujba s'a isprăvit, acolo, în biserică, toată lumea iese ca să asiste la scufundarea crucii în Bahluiu.

Alaiul se desfășoară frumos, doi câte doi, supt steaguri și în fluturarea lumânărilor. Se sparge ghiața, se aruncă o cruce și, adauge povestitorul, se îndeplinește o datină — care a servit une ori spre a ne înfălișa ca popor sălbatec, prigonind pe cei de altă credință, — de a se da brânci cuiva în apă. De

data aceasta au fost zvârliți așa câțiva copii, cari au știut să iasă din baia forțată. Pe urmă Mitropolitul și Patriarhul stropesc cu aghiasmă pe cei de față, și, când Domnul primește picăturile de apă sfințită, boierii în blănuri de ceremonie, sânt stropiți și ei.

Se așează pe urmă un scaun înaintea ușii, pentru Domn și se petrece ceia ce am văzut și la Bandini, adică „purificarea” cailor. Armăsarii sânt aduși acoperiți cu valtrapuri de brocard împodobite cu măr-găritare și pietre scumpe, și, pentru mulțămirea publicului, după un vechiu obicei bizantin, care la orice pompă amesteca și un element de ridicul, comișii cei mici apar călări pe catări și măgari, ca să rădă lumea. Totul se isprăvește cu banchetul, la care cântă musica și toate tunurile se descarcă. Seara se împart, în locul decorațiilor noastre, caftane. Patriarhul e condus acasă cu cântăreți. A doua zi, musica felicită pe Voevod.

În ce privește contactul Domnului cu supușii săi, ca judecător de primă și ultimă instanță, iată ce se spune despre Divanul lui: el se ține în fiecare zi, une ori și dimineața și după-amiaza (pe vremea lui Istratie-Vodă Dabija, care domnește pe la 1660, și care era din părțile Odobeștilor, obișnuind a bea vin din oala de lut, căci zicea că numai așa are gust, nu venia nimeni la Divanul domnesc decât dimineața). Sâmbătă era judecata criminală, și Pavel de Alep înseamnă, ca și alții, marele număr de o-sândiți¹; în douăzeci și trei de ani ai Domniei lui Vasile fuseseră pierduți peste 40.000 de ucigași și tâlhari. Ca pedepse, întâia oară era bătaia, tortura și legarea la stâlp, pe urmă se tăia o ureche, apoi și urechea cealaltă, iar moartea venia numai în rân-

¹ V. și Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 231.

dul al treilea. Și preoți au suferit aceste pedepse. Pentru femei întâia oară era bătaia, firește, a doua oară tăierea nasului, — un desastru, cel puțin până la oarecare vrâstă, — iar după aceea legarea la stâlp și în sfârșit înecarea, care, după cât se vede, se făcea mai mult pentru vinovății mai speciale femeii¹.

În ce privește judecarea delictelor, ca tulburarea liniștii, nu judecă Domnul, ci, am zice, prefectul de poliție, Aga, care odată fusese între dregătorii militari și acum nu mai are caracterul militar, ci îndeplinește numai funcțiuni polițienești. Aga avea un băț, și, întâmplător, și o bardă pentru trei categorii de persoane: acei cari băteau, cari făceau scandal pe stradă și acei cari vindeau strâmb.

La oșpețe Vodă e servit în argint și aur (se întrebuințează și furculițe). El stă în jeț de catifea. Talerele se aduc la masă acoperite, și ce nu-i place stăpânului e pus supt masă. Spătarul ține cuca, sabia, șceptrul; Păharnicul servește, dând vinul și — berea, în cupe de sticlă, de porțelan și argint; el gustă întâiu felurile. Ușerii cu toioge de argint păzesc. Un păhar de bere vine după doua-trei de vin; masa ține până seara. Cântăreții zic arii bisericesti supt icoanele aprinse. Iar Vodă vorbește din autorii bizantini și din poesia turcească.

Venim acum și la alte știri privitoare la Moldova.

La Iași, pe care nu-l descrie în întregime, Pavel de Alep atrage atenția asupra bisericii celei mai frumoase pe care a clădit-o Vasile Lupu: Trei Ierarhii. Era nouă, încunjurată de un zid cu turn care purta un ceasornic. Toată de piatră cioplită, cu două brâie și două turnuri, ea cuprinde mormântul Doamnei

¹ Așa se făcea la Constantinopol, a cărui influență se vede acum în toate.

Tudosca, întâia nevașta a lui Vasile, și a fiilor Domnului, între cari cel slabanoș, care, trimis pentru băi la Brusa, în Asia Mica, a murit acolo și trupul s'a adus în țară. Mormintele erau acoperite cu un covor de matasă, și candelile de argint atârnavă de-așupra lor¹. În biserică se vede chipul Doamnei și al celor trei copii morți, căci se pare că Tudosca avuse și alți doi copii mai mici. Se lauda mult bogăția materialelor, stâlpii de piatră verde cu vine de aur, scarile de marmură albă, sicriul Sfintei Paraschive, ale carii moaște fuseseră aduse de bogatul Domn cu bani scumpi din Peninsula Balcanică, sicriu împodobit cu cuie de argint și încunjurat cu candelile din același metal, jețurile de abanos de Constantinopol, policandrilul cel mare, foarte frumos lucrat, sfeșnicile celelalte de alamă. „Biserica, așa cum se înfațișează, este mai frumoasă decât celelalte românești și chiar cazacești”, — destul de simple acestea pentru ca a noastră să poată susține concurența. În apropiere era școala și lângă dânsa baia cea mare, baia turcească a lui Vasile Lupu, care a fost pastrată până în timpul nostru, când Primăria a găsit cu cale să spargă cu dinamita zidurile cele vechi pentru a face baile pe care le apreciaza cine a fost pe acolo.

Se mai vorbește de Golia, care e biserică Doamnei, și unde o icoana făcătoare de minuni a scăpat viața lui Ștefan, fiul Domnului; de Bârnova, cu heleșteul ei, unde Macarie e dus în rădvan domnesc cu șase cai, în tovarășia Slugerului Ioan, un cunoscut de la Ierusalim; de Sf. Gheorghe, care se ține de Muntele Sinai; de Sf. Sava, cu două cupole turcești

¹ Refacerea lui Leconte de Nouy a făcut ca inelele domnești ale morților, aduse apoi la Academia Română, să se găsească în gunoaiile aruncate pe râpa Bahluiului.

și nouă ferești, făcută de arhitectul Ienachi, îngropat acolo. Despre aspectul caselor particulare, modestele case ale mahalagiilor și țeranilor, se notează acoperișul, care, cu un termen de comparație din Răsărit, e asemănat cu „spatele cămilei”, lavițele, scoarțele clădite, care împodobesc încaperea, cuptorul, care face ca, iarna, să fie cald ca într'o baie.

Imbrăcămintea veche, frumoasă, care acum nu se păstrează la femei decât în regiunile de munte, era pe atunci de întrebuințare generală, și sătencile nu se înveșmântau dincolo de Siretiu cu odioasele tulpane, polcuțe și fuste de astăzi. Părul se făcea colac, de-asupra se punea marama, care la cele mai bogate putea fi de califea colorată. Jupănesele întrebuințau șaluri albastre de Alep (tot ce-i amintește Alepul e pomenit de călător, și, lucru curios, el știa, la 1653, că Petru-Vodă Munteanul, în exilul lui, fusese, pe la 1560, la Alep, — tradiție locală. Copiii se îmbracă foarte sumar și sânt dați chiar — cum spune și Bandini — prin zăpada ca sa se întarcescă.

Cât privește ale orașe, se pomenește Galațul, unde Patriarhul stă la mănăstirea Sf. Dumitru, refăcută de Vasile-Vodă, pentru oaspetele sau, Patriarhul mazil Atanasie Patelarie, și închinata la Atos; alte opt biserici, cele mai multe de piatra două ale Maicii Domnului, una a Sf. Mihail. câte una a Sf. Paraschive și a Sf. Gheorghe) sânt aici; la Precista, cu ziduri, se vad trei cupole și o clopotnița mare, făcuta de un Grec din Brăila, probabil Dia. Apoi Vasluiul, unde, în legătură cu vechea biserică, se deșteaptă icoana lui Ștefan-cel-Mare, „vestit în razboaie și temut de toți, care se bate de patruzeci și patru de ori cu Turcii și Tatarii și adesea cu Polonii și Ungurii, birnindu-i pe toți și ajungând faimos”. In apropiere de podul vechii lupte a lui Ștefan, Seânțtea,

cu biserica lui Ștefan, a Sf. Paraschive. La Bârlad, biserica Preciștei, cea Domnească, apoi Sf. Dumitru și otitoria lui Chiriac. Se vorbește și de Tecuciu, cu trei biserici, de Focșani.

În treacăt numai se atinge Romanul. Regiunea sudică a Moldovei e rău prădată, din cauza luptelor între cei doi Domni; și chiar fără aceste lupte ea fusese strașnic jăfuită de Tătari și Cazaci, cu câțiva ani înainte, când Vasile Lupu, care nu voia să-și deie fata după Timuș, a trebuit să steie ascuns o lună de zile în codrii Vasluiului, ridicând și o bisericuță de stejar pentru slujba dumnezeiască în zilele acestea de restriște.

Trecând în Țara-Românească, se observă la Buzău o mănăstire de piatră și biserica, mai mare, a Sf. Ecaterine, unde călătorii asistă la slujbă, lăudându-se cântările. Se face o comparație între evlavia din Muntenia și cea din Moldova. Aceasta din urmă țară e mult mai pompoasă, și Vasile e înălțat în comparație cu Cazacii și Rușii din Moscovia. dar i se pare lui Pavel că Moldova s'a cam depărtat de vechea datină religioasă, și, poate, de năcaz că primise daruri mai puține, el zice: „Și Tatarii sânt mai evlavioși decât Moldovenii”.

De la Buzău se trece la Târgoviște. Aici îi iese înainte Patriarhului Mitropolitul, care avea să părăsească în curând Scaunul său: Ignatie, „Sârb”, adică Bulgar, care știa și grecește, pe lângă slavo-nește și românește, apoi chiar turcește și limba persană. Orașul e încunjurat cu un zid de lemn. Atrage atenția frumoasa biserică pe care o făcuse cu câțiva ani înainte Vasile Lupu, biserica Stelei, numită astfel după negustorul care clădise pe acel loc un lăcaș mult mai modest. E în stilul Trei Ierarhilor,

cu ornamente de smalt verde bombat, care-i dau un caracter particular. O încunjură un zid de piatră. Pavel de Alep pornește de o poleială pe din afară, asemănătoare cu cea din mănăstirea de la Iași, și care ar fi costat 700 de galbeni venețieni. Se mai înșiră bisericile Sf. Andrei și Sf. Nicolae, care — o spunem în trecut — a fost distrusă, ea care purta încă pe ziduri funul de la arderea Târgoviștii de către Sinan-Pașa, pentru a fi înlocuită cu un pretențios hall modern.

De altfel Târgoviștea e plină și azi de biserici vechi. Vom semnala Sf. Constantin, acoperită de curând peste ruinele ei, ale cărui frumoase picturi se mențin, cu toate ploile.

Prelații sirieni merg aici la Curte cu Patriarhul, și pentru întâia oară ei văd pe Matei Basarab. După descrierea ce i se face și aici, nu mai este boierul viteaz și generos din cei d'întăiu ani ai Domniei lui, ci un bătrân împovărat de vrâstă, ajuns zgârcit și care poate fi acusat că e neospitalier: mai bine sânt primiți călătorii de Turci și de Tataři, spune Pavel, care adaugă că, în general, călugărișea și preoțimea n'aveau trecere la dânsul. Pe lângă aceasta, el era firește bănuitor față de călătorii cari veniau de la Vasile Lupu, cu care se găsisse în termini răi. Era păzit de străjeri în roșu din rândul seimenilor, cari vor face în curând o ieșire revoluționară și împotriva Domnului lor, și vor ajunge a prăpădi cu ei și vechea oaste a țerii.

Visita se făcea în ajunul Crăciunului, și se observă pregătirile pentru această mare serbătoare.

În acea zi se sună tobele și se adună oastea. Domnul apare în rădvan, căci rana capătață la Finta împiedcă pe moșneag de a călări. Musica pornește, și

se aduce în pompă vânatul pentru masa solemnă Alaiul domnesc, la acest prilej, este de 10.000 de oameni. Se împart caftane. Pe urmă vine slujba bisericească: preoții înfățișează icoana lui Vodă. Musica apare, cu același drept de a felicita; alaiul e luminat cu felinare și torțe. Mulți dintre muzicanți erau Turci. În acest timp toate cârciumele erau deschise, pentru seimenii lui Vodă, dar ei ar fi respectat destul de bine disciplina ca să nu se îmbete niciunul.

Curtea, care se descrie cu ocazia acestei solemnități, e de piatră, încunjurată cu zid, chiar lângă Talonița. Lângă dânsa e biserica, împărțită în trei, având și un compartiment pentru morminte, lucru care se întâlnește în Moldova la Pobrata lui Petru Rareș și la Slatina lui Alexandru Lăpușneanu. Una din cele mai vaste ale principatului, e interesantă și azi, după reparația din veacul al XVIII-lea, prin aceea că Doamna și „fetele” ei, ca să asiste la slujba, intrau de-a dreptul de la Curte în biserică printr'un gang, așezându-se în balconul de la care o scara foarte frumoasă de piatră duce în naos. Și aici este turnul cu ceasornic, unde stătea străjerul cu toba.

În timpul cât se făcea slujbe de Crăciun, un felinar se ridica pentru ca să se arăte că circulația trebuie să înceteze; oricine ieșia pe stradă era oprit de strajă, care avea dreptul chiar să ucidă.

Matei Basarab însuși apare cu Postelnicul și Spatarul său, încins cu sabia, purtând buzduganul și capacul. Dar nu stă până la sfârșitul slujbei, fiind foarte slab și năcajit de moartea Doamnei lui, Elina, din neamul Nasturel, sora marelui cărturar Udriște, care și zicea și Oreste. Se aruncă bani mulțimii. Pe urmă vine masa, după datină, cu muzică și descărcături de tunuri; se închină dese ori din păhare mari de câte o oacă de vin; de trei ori pentru serbă-

toare, de trei ori pentru Patriarhie, de trei ori pentru Voda; se bea până ce lumânările, topite cu desăvârșire, dau semnul de plecare. Atunci se împart caftane egumenilor, iar clerul cel sarac primește bani legați în năframe. În tot timpul mesei cânta și aici preoții și copiii de casă.

La Anul Nou se va da un nou ospăț, și se va prezenta un peșcheș Domnului.

Iată acum și descrierea Bobotezei: serbarea se face într'un singur loc, de și Târgoviștea avea „optzeci de biserici, cât Alep și Damascul împreună”. Mitropolia, pe care a stricat-o cu desăvârșire Leonic du Nouy, samănă cu a Cazacilor și cu Sfânta Sofia, având douasprezece turnuri, Lângă dânsa era casa Mitropolitului, împodobita cu picturi represintând Facerea Lumii, Ierusalimul, Muntele Sinai, Atosul. E aici o soba de olane colorate, fereștile sânt gotice, chipuri de sfinți se văd pe păreți; în unghere scânteie arme, frâie scumpe. Masa se ica într'o foarte frumoasă sală cu fereștile dând în grădini și livezi. Serviciul îl fac „comiși” ai Mitropolitului, îmbrăcați în blănuri de samur.

Acum se întră în carnaval: nunțile sânt dese. Pavel de Alep le descrie. Mirele merge calare pe strada cu musica după dânsul; mireasa-l așteaptă, încunjurată de prietenele ei. Se face un joc în jurul casei, împărțindu-se flori artificiale, lucrate la Veneția și în Germania. Slujba cununiei se face în biserică, nicio-data acasă, și mireasa, care umblă cu părul descoperit, primește o năframă din care nu se vor mai desface cosițele ei. Și călătorul judecă: „femeile, fetele sânt fără pată, curate, cuviincioase în purtarile lor”.

Pavel are prilejul să vada și o îngropare de om bogat. În Târgoviște nu se întrebuințeaza obiceiul popular al bocitoarelor. Cheltuiala de îngropare se

ridică până la 200 de galbeni, sumă extraordinar de importantă pentru vremea aceea și care arată că societatea era foarte luxoasă. Bărbatul care și-a pierdut nevasta se poartă cizzeci de zile cu capul gol, femeia vaduvă, cu părul despletit în tot același timp.

Ajungem la serbătoarea Învierii. Domnul stă în biserică pe tron — era încă Matei, care se apropia de sfârșitul vieții lui, căci va muri în April, în Curte, la aier liber. Pe urmă, după ce se mântuie slujba, se scot scaune afară din biserică, pentru el, pentru Patriarh și Mitropolit. Se cântă „Hristos a învia!” de cor, în grecește și slavonește. Domnul îngenunche și sarulă Evanghelia; Patriarhul îl sărută pe frunte de trei ori; puștile pornesc. Urmează danțul, luminațiile, în zgomotul tuturilor tunurilor, și ospețele cu glume. Toată săptămâna, spune el, prăvăliile sânt închise, afară de măcelării și de cei cari vând produse alimentare.

Puțin după aceasta, la moartea lui Matei, putem, prin acest călător, să asistăm la o îngropare de Domn și la alegerea urmașului. Alegerea se face înainte, poate chiar până a nu-și fi dat sufletul Matei. Mitropolitul Ignatie și boierii aleg în piață pe Constantin, care se îngrijise să fie de față pentru a înlocui pe Diicul, rivalul său, și avea toți seimenii la îndemână. Mitropolitul iese înaintea bisericii și zice: „Domnul vostru este mort; pe cine voiți să ridicați în locul lui?”. Mulțimea răspunde: „Pe nimeni altul nu-l voim decât pe Constantin fiul lui Șerban-Vodă”. Atunci noul Domn e dus în biserică și așezat pe scaun. A doua zi crainicii chiamă lumea la Curte. Constantin, de și proclamat, se ascunde, cum făcea Papa la Roma și Impărații la Constantinopol; e dus în biserică și aici se cântă: „Vrednic este”; i se pune dulama, calpacul, surguciul; boierii vin de-i

sărută mâna. Aceasta s'a făcut la 9 April 1654.

Domnul cel nou dăduse garanția că oastea nu va prăda. Căci obiceiul la Constantinopol, când muria un Sultan, era ca, trei zile, Ienicerii și Spahiii să facă orice pentru ca a treia zi să se presinte iarăși, liniștiți, la serviciu.

După ce se îndeplinesc toate lucrurile acestea, vine jurământul boierilor. Boierii sânt în biserică, oastea în Curte. Se pun două mese: la una este Mitropolitul, la cealaltă Patriarhul (de obicei era numai una). Stau acolo oamenii cari notează jurământul, și se spune: „Jurați pe această sfântă Evanghelie și pe această sfântă cruce că veți fi cu Constantin-Vodă, fiul lui Șerban-Vodă, un suflet și un sfat, ascultându-l și ajutându-i fără viclenie, atât în față, cât și în dos, neascunzând de el nimic ce trebuie să-i fie știut, în tot cursul vieții lui și a voastre. Nu veți fi vânzători către el, nici veți lucra împotriva lui. Iară, dacă vă veți arăta vânzători sau uneltitori, sau cu suflet neadevărat, sau neprieteni, blăstăm asupra voastră.”

Acuma boierii vin de sărută mâna Domnului și poala hainei, apoi vine oastea, în frunte cu Spătarul-cel-Mare, cu Aga Seimenilor, cu Marele-Căpitan, cu căpitanii, cu iuzbașii sau ofițerii inferiori. Sânt așa de mulți, încât abia o parte a izbutit să sărute mâna Domnului, rămânând ca în zilele următoare să urmeze ceremonia. Indată pleacă un număr de călăreți cu vestea în țară. Clerul, timp de patruzeci de zile, este admis pentru a felicita pe noul Voevod. Același timp e acordat ostașilor de prin sate, așa-numiții „roși de țară”.

Numai după aceasta se ajunge la îngroparea lui Matei, care e foarte simplă. Se pregătește un pavilion cu trei scaune; o mie de persoane se adună acolo. Con-

stantin, noul Domn, se înfățișează înaintea rudei sale foarte îndepărtate și se închina. Mortul e întins într'un sicriu împodobit, în haine foarte luxoase încheiate cu nasturi de aur și argint; are pe frunte calpacul. E acoperit cu un giulgiu alb purtând o cruce de aur. De-asupra sicriului se întinde o pânză zugrăvită. Mulți îl regreta; femeile plâng. Se împart lumânări, și se începe slujba în limba slavona și în cea grecească; la Evanghelie femeile se pun în genunchi. După ce se mântuie slujba, se fac pomeni, dându-se și preoților. Boierii urmează sicriul doi câte doi. Matei e îngropat în pronaosul bisericii domnești, de unde va fi strămutat la Arnola, în parțile Olteniei.

Îndată după aceasta Constantin face o excursie în afară de oraș, și pentru rugăciuni de ploaie. Oastea cu steagul merge cu dânsul. El împarte bani de argint slujitorilor, iar populația aduce un fel de prinos ca la regiile patriarhali din antichitate: grăunțe de orz și ovas, miere, flori de lămâie și portocal și chiar lucruri trebuitoare pentru masa Domnului: berbeci, rațe, găște, oi și pește.

După aceasta Vodă se întoarce la Târgoviște, și gândul lui cel mare este, acum, să primească întărirea de la Poartă, pentru care i se cer 175.000 de galbeni.

Și aici, cu prilejul așteptării steagului, se vorbește de unul dintre cei mai însemnați boieri ai Terii-Românești: Postalnicul Constantin Canticuzino, tatăl lui Șerban-Voda și al lui Constantin Stolnicul, bunicul lui Brâncoveanu, om învățat, foarte blând, ambițios numai pentru copiii lui și care avea să ispravească zugrumat în trapezăria de la Snagov, pentru bănuiala că fiii lui umbla după Domnie. El e povașuitorul tuturor boierilor, și nimic nu se face

fără sfatul și îndreptarea lui. Căci familia Cantacuzi neștilor era din cele mai mari și mai strălucitoare: la Măgureni, la Mărgineni, la Filipești, la Coeni, unde avea moșii, se înălțau adevărate palate, lucrute cu cel mai bun gust, împodobite înăuntru cu tablouri murale. Se observă că niciodată boierimea nu se întrecuse atâta la facerea de locuinți trainice și frumoase ca în acest moment, și aceasta va ținea până la sfârșitul Domniei Brâncoveanului: patruzeci de ani de mare prosperitate a boierimii indigene.

Pentru ca sa se vadă cum se înfățișa cel mai bogat boier al țerii, iată ce spune Pavel de Alep despre Brâncoveanul cel bătrân, Preda, bunicul aceluia care va fi Domn. El avea așezarea lui de capetenie în Oltenia, chiar în satul Brâncoveni de unde plecase Matei. Aici ține 12.000 de capete de vite, 30.000 de oi, 400 de boi, 1.000 de bivoli, 4.000 de porci și are 800 de stupi pe posesiunile lui din 200 de sate. Anual trimitea Turcilor 1.000 de boi și 10.000 de oi. Ca servitori avea 1.500 de Țigani: fiecare familie, de Sf. Gheorghe, da 6 dinari Domnului. Erau și lautari și artiști adevărați.

Altfel, omul acesta, așa de bogat, era de o simplitate de moravuri admirabilă. La masă bea numai apă. Foarte milos, a făcut biserici până și în Ardeal, unde Craiul țerii, cu situație regală, îi zicea: tată. La moartea lui Matei a luat asupra-și întreținerea tuturor mănăstirilor acestuia, care erau vre-o patruzeci. La miezul nopții se trezia ca sa citească Psalmii, și la biserică îndeplina și funcția de dascăl, cântând în strană. Când pofteste lume la masa, o servește însuși. Se bea vin și aici, dar tot pentru scopuri sacre: pentru Dumnezeu, pentru Iristos, pentru Sf. Treime, pentru Maica Domnului, pentru hrana zilei, pentru biserică de acolo. Pe urmă numai se

trece la politică și se bea: pentru Sultan, pentru Domn, pentru Patriarh, pentru copiii Domnului, pentru neamurile lui, pentru servitorii Patriarhului, pentru preoți, pentru diaconi, pentru nobili, pentru țerani. În felul acesta ni se spune că se pot bea și treizeci de păhare de vin.

Rămân acum însemnările despre localitățile pe care le-au vizitat Sirienii. Nu vom urmări descrierea în amănunte, ci vom indica numai itinerariul și ce se află mai important în cale.

Pavel de Alep a fost și la Curtea-de-Argeș. Aici spune că sânt nouă biserici, dar cea mai frumoasă, firește, este mănăstirea, al cărei egumen iese înaintea Patriarhului. Aici se făcuseră de curând lucrări de Matei Basarab; și clopotnița era clădită de dânsul, de zid, dar se dărâmașe. Mitropolia de la București, care se făcea tocmai pe vremea aceia, de Constantin Basarab — pentru a fi apoi schimbată cu totul de Fanarioți—, era după modelul de la Argeș, după cum tot după acest model e făcută și biserica de la Cotroceni. Se descrie biserica argeșeană în amănunte, arătându-se cum erau sculpturile, păsările de aramă care se învârtiau la bătaia vântului, turnurile care uinlesc prin așezarea lor răsucită. Este, dacă nu cea d'întăiu presintare a mănăstirii, pentru că Sașii dau una și mai veche, dar foarte scurtă, despre Argeș, la începutul veacului, cea d'întăiu mai întinsă și plină de admirație din partea unui om care cunoștea îndestul Orientul ca să-și poată da sama de frumuseța unei asemenea clădiri.

Tot așa e înfățișată zidirea, mai veche decât Argeșul, pe care Neagoe-Vodă a încercat s'o întunece, Sfântul Nicolae din Viile Târgoviștei, sau mănăstirea Dealului, care a fost refăcută supt Vodă-Bibescu, stri-

cându-se total interiorul. Aici se relievează „mosaicurile” care erau odinioară pe turn—probabil e vorba de sculpturi—și fereștile mai înguste, care aveau o garnitură de marmură albă. În loc să fie în mijlocul unei curți oarecare, zidirea era încunjurată atunci de o frumoasă grădină.

Călugării asiatici au mai fost la Ocnele Mari, la Mănăstirea dintr'un lemn, la Bistrița, unde au văzut moaștele Sfântului Grigore, care, cum se știe, au fost furate de Unguri în timpul războiului. pretextând că ar fi ale Sfântului Ioan de Capistrano. Nu lipsește din descriere Arnota, unde nu era îngropat încă Matei Basarab.

La Târgul-Jiului se semnalează mine de fier, la Tismana se pomenesc toate legendele în legătură cu Sf. Nicodim, la mănăstirile Gura-Motrului și Bucovăț, se dau note sumare. Despre Craiova nicio știre, dar de Caracăl este vorba, ca și de Segarcea și de mănăstirile de pe cursul Oltului. În regiunea Bucureștilor, pe lângă Vărăști și Coeni, pe lângă Grădiște și Comana, cu palatele lor, avem Dobrenii lui Constantin Basarab, care era fiul nevestei preotului de acolo cu Radu Șerban. Biserica se păstrează și acum, cu mormântul acestei vinovate Elina.

Despre Buzău, și mai ales despre Râmnic, despre Ploiești, nu sânt lămuriri, dar se vorbește mai pe larg de Baia-de-Aramă. Se arată și cum se exploatau minele, unde arama fusese găsită tocmai supt Matei Basarab. Piatra e crăpată cu un foc teribil, pe urmă se face topirea în cinci-șase cuptoare, cu foale mișcate de apă. Se lucrează și zi și noapte. Pe urmă se pun straturi amestecate de lemne și mineraiu, și se arde cuptorul din nou. Arama ce se scoate de aici e mai bună decât cea din Asia Mică, și e dusă până în Brusa și Trapezunt. Intr'un an

s'au scos 600.000 de ocă. Exploatarea este așa de intensă, încât păduri de plopi și de salcii din regiunea această sânt aproape desființate.

În sfârșit vom încheia aceste note asupra stării Țării-Românești la jumătatea veacului al XVII-lea cu două feluri de știri pe care nu le găsim aiurea. Falșul Mihai-Vodă, Milnea, fiul lui Radu, petrecuse foarte mulți ani în Seraiu, așa încât putea fi socotit ca Turc și, chiar în ce privește moralitatea lui, boierii spuneau multe povești. Era însă un om foarte inteligent, știind ungurește, polonește, turcește, limba persană. Ca Domn, a căutat să înlătore părerile rele despre dânsul, adunând un sinod, pe care l-a presidat, fixându-se norme în ce privește disciplina; a avut corespondență și cu Patriarhul constantinopolitan în această privință. Apoi a sfințit biserici, ținând frâul calului Patriarhului de Antiôhia, cum era obiceiul, în Apusul medieval, față de Papă. Ceremoniile acestea ale lui Milnea Radu sânt zugravite foarte pe larg de Pavel de Alep: avem la dânsul o descriere de sfințire de biserică, făcută de Domnul însuși, care îndeplinește această funcțiune ca vechii Împărați din Constantinopol, Tot așa descrierea încoronării lui Milnea Radu,— dătătorul de canoane nouă, ca Împărații Bizanțului , cu o strălucire care n'a fost întrecută.

În sfârșit, ca obiceiuri populare, cu prilejul călătoriei în Oltenia, calugărul descrie și o nuntă la țară. Nimeni nu pleca de acolo fără să capete trei colaci și trei păliare de vin pline. Înainte de nuntă se pun brazi la ușă și pe drum. Mirele vine calare, se împart șaluri, care erau un obiect de foarte mare preț. Socrul dădea ginerelui un cal și un surguciu. Pe urmă apare mireasa, în rădvan, întovărășită de

fratele ei, urmând după ea carăle cu zestrea. Tatăl și mama miresei primesc pe diac ca să înfățișeze izvoțul. Se începe apoi băutura. Bani cari se strângeau se pecețluiau într'un șervet. Socrul înfățișează ginerelei său o sabie cu teacă de brocard și catifea, iar tatăl da fiului o haină cu samur. Înainte de a se începe ciocnirea păharelor, care durează foarte multă vreme, este un moment frumos acela când miresei i se dă un lanț de argint și cheile casei, făcând-o doamna gospodăriei celei noi.

Luxul era mare. Se întrebuițau vase de argint la casele bogate. Se întindeau covoare speciale supt picioarele mirelui, dăruite obișnuit de acela care cunună. Mireasa purta un val de mătasa trandafirică. Asupra mulțimii se aruncau ștergare, cofeturi, migdale cu zahăr. Ospățul putea cuprinde și cinci, șase sute de tacâmuri.

Ginerele apărea cu calpacul pe cap, chiar dacă Domnul era de față, căci el e Impărat cu cunună în ziua aceia. El servește însă, pe de o parte, pe mireasă, pe de alta, pe Donn. Pe urmă se înfățișează în numele soților tava pentru ca să dea cine vrea daruri. Darurile erau une ori și câte o moșie întreaga; unii făgăduiau cai, boi, porci, robi.

Alți călători supt Matei Basarab și Vasile Lupu

Iată încă doi călători cari au fost în Moldova lui Vasile Lupu, călători foarte puțin cunoscuți și aproape neîntrebuințați, iar un al treilea, abia descoperit, tratând despre înfățișarea principatului muntean în Domnia urmașului lui Matei Basarab, Constantin, și el Basarab, pentru pretențiile la descendența lui din vechea dinastie, dar zis și Constantin Cârnuș, pentru că, fiind pretendent la tron, i se „tăiașe nasul”.

Avem întâiu cele spuse de un general unguresc din Ardeal care a jucat un rol foarte important pe vremea lui și care, la isprăvitul carierei, a ajuns și prinț al Ardealului, unde, om foarte viteaz, a stăpânit puțină vreme, murind pe câmpul de luptă, după o mare înfrângere, într'o seară de iarnă, când trupul lui a fost găsit alături de cele, numeroase, ale tovarășilor săi căzuți. E Ioan Kemény, care ni-a lăsat și însemnări de cele văzute la noi, precum și amintiri privitoare la captivitatea lui la Tatars după o expediție la care Domnii noștri, Gheorghe Ștefan, urmașul lui Vasile Lupu, și acel Constantin Basarab, au participat și ei. După această expediție din 1657 a lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, Kemény, prins de Tatars, a descris cele pățite în robie cu amănunte

destul de interesante pentru ca povestirea lui să fie tradusă și în românește, de un contemporan¹.

Kemény János știa ceva românește. El avea legături, pe care nu le putem toate fixa, în Moldova și chiar în Țara-Românească, așa încât, când era vorba să se trimeată o solie secretă printr'un om de importanță, care să aibă înfățișare și, pe lângă aceasta, un om având prieteni în țerile noastre, prințul Ardealului se adresă de preferință lui Kemény. Astfel el a fost trimis și ca general la 1637, ca să apere pe Matei Basarab de cea d'întăiu năvălire pe care a făcut-o în Muntenia Vasile Lupu. Plecat din Făgăraș, a trecut pasul Buzăului cu o oaste alcătuită în cea mai mare parte din Secui. Vasile-Vodă, din cauza împrejurărilor defavorabile în care se desvolta întreprinderea lui, s'a retras, și n'a fost nevoie de luptă.

Aceasta se poate considera ca întâia călătorie a lui Kemény în părțile noastre, mărgenilă la un scurt drum fără rezultat. După trecere de câțiva ani însă, la 1641, Vasile Lupu a avut față de Ráköczy, un om foarte de treabă, care a întreținut legături cinstite cu țerile noastre, observate și de o parte și de alta fără atitudini de suzeran și vasal, o purtare care nu i-a plăcut prințului ardelean, și acesta a trimis atunci pe Kemény să facă anumite muștrări, sprijinite pe acte, pe scrisorile înseși de legătură între Moldova și Ardeal, redactate, spune memoriul, și latinește și românește. Căci, adăugim, era o vreme când documentele diplomatice românești apar destul de des, alături de inscripțiile din biserici, care se făceau odinioară slavonește numai. Așa fiind, atunci, la 1644, Kemény pătrunde în Moldova cu această misiune,

¹ Am tipărit text și traducere în vol. XV din colecția Hurmuzaki, p. 1266 și urm.

întovărășit de Acațiu Barcsai, care a ajuns pe urmă principe al Ardealului, un nobil, de origine românească (János=Akos—, dar și „Iacoș” i se zicea de-ai noștri).

După aceia Kemény, trimis de noul prinț al Ardealului, Gheorghe Rákóczy al II-lea, trufaș și nestatornic domn, a ținut să ia parte la căsătoria fetei celei mai mari a lui Vasile Lupu, Maria, cu unul dintre cei mai puternici seniori lituanieni, Ianus Radziwill. Căci în Lituania nobilimea era rusească și de religie ortodoxă: unii Lituanieni trecuseră la catolicism, dar familiile cele mari rămăseseră ortodoxe, cu toate că vorbeau polonește și au făcut parte din aristocrația polonă până la sfârșit.

Invitația de căsătorie ni s'a păstrat, anume cea trimisă principelui de la Berlin sau, cum se zicea atunci, de la Colonia-pe-Sprea. E datată 1-iu Noiembrie 1644, iar nunta a avut loc la 5 Februar 1645¹.

Solul intră pe la Troluș. Il întâmpină un boier, viitorul mehmendar, care caută pe oaspeții de samă la graniță chiar. Ii aduce caii, și pornesc. Aproape de intrarea în capitala, iese înainte Marele-Vistier cu carăta domnească, și-i duce la un conac pompos. Iarăși se dă un ospăț, la care se văd vasele acelea de argint. Kemény are prilej să vorbească românește cu Voevodul.

În această nouă călătorie Kemény a fost întovărășit nu numai de Barcsai, care probabil știa foarte bine românește din cauza originii sale, și de un Mariassy István, împreună cu alți nobili unguri. Din partea lui, mirele venise cu suită foarte numeroasă de oameni foarte bogați, ca unul care juca un rol important în regatul polon.

¹ Am publicat invitația în *Acte și fragmente*, I.

Avea o suită de 2.000 de Poloni, o mică armată care întovărășia pe peșitor. Trimesul ardelean face o comparație între felul cum erau îmbrăcați ai lui și felul cum erau îmbrăcați Polonii și boierii moldoveni. Și de aici se vede că Vasile Lupu avea o Curte de o strălucire extraordinară. Om foarte bogat, stăpânind multă vreme, având ceia ce se chiamă geniul financiar și, pe lângă aceasta, o mare mândrie, care-l făcea să se considere ca un pretendent posibil la coroana Bizanțului—, odată Polonii voiau să facă o expediție cruciată în contra Constantinopolului, și el se visa în situația pe care din scrierile pe care Grecii i le adresau lui Vasile se vede că în dorințele lor i-o atribuiau, — dătător de legi, după Basilicalele altui Vasile, Bizantinul, Domnul Moldovei nu se lăsa biruit de nimeni în ce privește luxul.

„Intr'adevar”, spune Kemény, „pe curtenii lui Vodă nu-l întreceau Polonii în frumuseța și bogăția îmbrăcăminții.” Erau înveșmântați în haine de mătasă, purtând blănuri scumpe de răs (linx).

Invitații erau de două feluri: Poloni, cari represintau în ce privește cultura socială ceva mai mult decât Ungurii din Ardeal și poate, supt anume raporturi ale politeței occidentale, deosebită de cea orientală, ceva mai mult decât noțiunea vieții sociale de la noi. Prin urmare a fost o parte din masa aceasta și pentru Poloni. După ce au plecat ei, pe urmă a venit partea cealaltă, pentru Vodă și pentru invitații lui unguri. Au început să bea din nou cei ce rămăseseră, și au băut, spune Kemény, „până li s'a urât”. Apoi Vodă, politicoș față de represintantul Craiului ardelenesc, un vechiu și bun prieten, s'a grăbit să conducă până la scară pe oaspete. Acesta, care știa ce se datorește unui prinț stăpânitor, s'a împotrivit spuind: „mai bine să mă

culc aici”, iar Vasile Lupu, care urmă politeța Bizanțului, a ripostat: „mă culc și eu aici dacă te culci dumneata”.

Se descrie apoi și masa de nuntă. Mâncările erau foarte bune gătite, după datina polonă, nu cea turcească, — Domnul gândindu-se la stomahul ginereului și al invitaților lui; erau și multe plăcinte, care, acestea, nu sânt polone. Mâncările se serviau în vase de argint, despre care ni putem face o idee prin ce s'a păstrat în anume biserici ale noastre la Sf. Gheorghe Nou din București, la Sf. Sava din Iași, de unde s'a luat model pentru blidele de argint ale Curții noastre), ca anafornițe lucrute în secolul al XVII-lea în Ardeal, care se află depuse la Muzeul din București.

La masă se dădeau și reprezentații de acrobați, de „pehlivani”¹, de origine și de modă orientală, pe

¹ Pentru astfel de reprezentații v. și cronică munteană a lui Constatin Căpitanul, ed Iorga, pp. 158-9:

„La care logodnă (a lui Ștefan-Vodă Radu) au fost aicea în țară cu mare veselie, au făcut multe ospete și jocuri, care se potrivea cu o nuntă domnească, iar nu logodnă... Adus-au pehlivani de cei ce joacă pre funii, și de alte lucruri; adusesse și un pchivan hindin, arap, carele făcea lucruri minunate și nevăzute pre locurile noastre; iute om era și vârtos. Lângă altele, de nu le putem lungi, făcea ceașta mai ciudat: puneă pe rând opt bivoli și se repezea iute, și, sărind peste ei, se da în văzduh peste cap, și cădea în picioare de cea parte; alta, un cal domnesc, gras, mare, își lega chilca de coadă-i, și-l bătea comișelul cât putea, și nu putea să-l mișce de loc; alta, un copac mare den pădure adusease, neată, și, înfipt, s'au suit spre dânsul ca o maimuță; deci, după multe jocuri ce au făcut sus în vârful-i, s'au slobozit de acolo cu capul în jos, și au dat în picioare; alta, un tulpan lung de mulți coți, îl ținea oamenii în mâini, cât era, și se răpezeă iute, și mergea călcând pre tulpan, și nu se afunda; alta, se prindea mulți oameni câte doi în mâini, și făcea chip ca de o bute cu mâinile, și mai lung, și se răpezia iute, și intra cu capul pen gaura aceia, și nu-l

cari-i întâlnim dese ori, cu aceleași „piese de rezistență”.

Deosebi se pornește jocul: femeile nu ieau parte la petrecere la un loc cu bărbații. Astfel și danțul, hora de nuntă, se făcea afară, în piață, — ceia ce se constată de alături și din alte descrieri, de pildă la cronicarul Neculce din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Înainte de masă cinezeci-șezeci de fete danțeau pentru plăcerea oaspeților, cari n'aveau voie însă a se amesteca în joc, ci se uitau numai de la fereastă. Înaintea acestor fete și poate jupănese „săria cât putea un stolnic bătrân, cu ișlic în cap și toiag în mână”, marele maestru de ceremonii de atunci.

Mâncarea femeilor se făcea de altfel în odăile Doamnei, care avea o întreagă organizare a ei, în legătură cu practicile bizantine și cu viața turcească pe care o imităm.

Judecând în total această nuntă, Kemény spune: „a fost pompă mare și bogăție în toate, nu ca la niște barbari români, ci întocmai ca la un rege creștin”.

Îndată după aceasta se înfățișează alaiul de întâmpinare al nuntașilor cari vor pleca. La jumătate de milă distanță Domnul, călare pe un cal frumos cu șeava, frâul, scara, hățurile toate de aur, — ceva din splendoarea Domniilor noastre de odinioară se poate vedea, o spunem în treacăt, și în aceia că mormintele de la Argeș, descoperite de d. Virgil Drăghiceanu, s'au găsit nebănuite bogății de

simția oamenii, și de cea parte cădea în picioare. Ca aceasta multe făcea, care nu le ținem minte.”

Alte pasagii în Șăincanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, II, București 1900, p. 288.

mărgăritare, de inele cu pietre scumpe, de paftale sculptate, care arată că era o strălucire regală încă din cele mai depărtate timpuri, când principatul muntean era redus la o mică bucată de munte cu teritoriul încunjurător. În Moldova din veacul al XVII-lea ni putem închipui că erau mijloacele de a întreținea acest lux, nefiind lucrări de utilitate publică care grevează un budget modern.

Cuşma cu care e înfăţişat de obicei în portrete Vasile Lupu, avea la surguciu o turcoasă şi cinci diamante. Toată îmbrăcămintea se evaluează la 40.000 de taleri.

În ce priveşte partea religioasă a ceremoniei, ni se spune că slujba nunții a fost oficiată de unul dintre cei mai însemnați reprezentanți religioși ai Românilor din toate timpurile, Petru Movilă, fiul lui Simion-Vodă, și fratele celui tânăr Domn înmormântat la Dobrovăț lângă Iași, care Petru Movilă s'a așezat în Polonia, unde 'a ajuns Mitropolit de Chiev, interesându-se totuși de Moldova, în care avea moșii, și întreținând legături cu rudele lui, ba încă influențând asupra organizației și spiritului Bisericii moldovenești, asupra științei și artei, asupra tipografiei din Moldova de atunci. De și el reprezintă pretențiile posibile ale unei dinastii care nu mai domniă asupra țerii, Mitropolitul a trecut peste amintirile de familie pentru a veni și a lua parte la această ceremonie; poate că aceasta n'a făcut-o însă atâta pentru Vasile Lupu, cât pentru Radziwill, unul dintre principalii seniori ai Poloniei, de care atârna atunci și Chieful „Nu credean”, spune Kemény, „să fie între dânsii oameni atât de învățați.” Și se gândia probabil și la Mitropolitul Moldovei, Varlaam, om foarte distins, ori și la câte un prelat grec din acei cari găseau o ploșire în Moldova.

La plecare, i s'a dat de Domn, cum era obiceiul să nu plece nimeni cu mâna goală, o mantă cu guler de blană, cai, turcești probabil, și giuvaiere de turcoase¹.

Dupa *Historia Moderna Europae* a lui Eberhard Happelius (Ulm 1692), Maria lui Vasile Lupu apare ca „o jupăniță de statură mijlocie, dar frumoasă, de înalte și întinse legături și cu plăcute moravuri”. Proiectul căsătoriei cu Janus Radziwill e aprobat de mama cneazului și de regele Poloniei. Îndeamnă și episcopul de Przemyśl, Trzebinski, care fusese ajutat de Domn în robia la Poartă. Fiind nevoie de un mijlocitor princiar străin, se recurge la prințul ardelean, prieten al familiei Radziwill, la care se trimet un Sienicki și un Ottenhausen. Dar neînțelegerile dintre Moldova și Ardeal pun piedeci. Și, când vine propunerea direct din Polonia, se fac greutăți, răspândindu-se zvonul că și Marele-Cneaz muscălesc ar fi cerut pe Maria. O solie, compusă din Mirski și Mierzinski, un ofițer și un consilier, duc fetei, cu inelul de logodnă, casete de agată și opal, o oglindă, ca daruri, iar lui Vodă o sabie aurită, puști de lux, ceasornice. Ei aduc în schimb *portretul princesei*. Urmează solii moldoveni Catargiu Vistierul și Ianovici, cunoscutul boier știutor de latinește. Radziwill pleacă, aducând o suită de șaizeci de persoane câte cu zece slugi, două sute de călăreți, două sute de Cazaci și două sute de dragoni, plus muschetari. La 29 Ianuar 1645, el e în Moldova. La Hotin îl așteaptă Toma Cantacuzino și Iordachi Șătrarul cu „patru companii pedestre și șese călări”. La o milă de Iași apare Domnul cu solii ardeleni și oastea de

¹ Neagoe Popea, *Memoriile lui Ioan Kemény*, București, 1899 (tesă de licență). Cealaltă descriere a fost reprodusă în revista *Ioan Neculce*, din Iași, anul 1926, de d-na Marcela Karadja.

12.000, „de deosebite nații”. I se dă lui Radziwill „calul de ginere”. În cale Turcii fac exerciții pe cai și joacă geridul; se face și „pehlivănia” de a prinde săgeți cu mâna, de a le culege de jos, de a sări pe cal în picioare. Se dau și priveliști de luptă între Iéniceri și străjerii lui Vodă. Și comedia turcească se represintă cu musică. La intrarea în Curte se dă drumul tunurilor, un peic fiind ucis de o schijă. La 5 Februar nunta la biserică; „după obicei” tatăl lipsește. Petru Movila slujește lângă Mitropolit. Sânt de față soli poloni, brandeburgensi, curlandesi, ardeleni, munteni, delegațul Patriarhului din Constantinopol. În prima zi se oferă darurile regelui și altor prinți străini, ale delegaților Senatului polon, a doua zi ale Moldovenilor, a treia zi ale orășenilor din Ardeal și Moldova. Masa „e mai mult decât regală”: „nici cel mai mare monarh nu s’ar fi rușinat a o da”. Se dă de mâncare și în case private. O săptămână se hrănesc slugile în bani. Serbarea urmează douăsprezece zile, cu musica turcească, venită anume din Stambul, cu pehlivani și circasieni, cu danț, și de femei. Se ieau cetăți meșteșugite. Se văd monștri și animale curioase, în luptă cu uriașii; se sfarmă pietre cu ciocanele pe trup de om, se atârnă pietre de moară de părul tuns al actorilor, se joacă pe funie. Artiștii îngenunche înaintea lui Vodă și-i sărută poala; după care Visticerul îi plătește, împărțind și caftane de călărie. Femeile stau la masă deosebit.

La 16 Februar noii căsătoriți pleacă la Varșovia.

Fata a doua a bogatului și luxosului Vasile-Vodă al Moldovei, Ruxanda, născută din căsătoria cu Tudosca Bucioc, era de măritat, și se ivise ideia căsătoriei cu Sigismund, fiul lui Gheorghe Rákóczy, fiu care n’a domnit. Dar, întâmplându-se ca tocmai a-

tunci să moară Rákóczy bătrânul, Vasile Lupu a trimes înștiințare lui Sigismund că încetează înțelegerea de căsătorie. Nu știa Vodă că peste patru ani numai o să fie silit sa-și dea odrasla, nu după un fercheș prinț ardelean, ci după urâtul și sălbatecul la înfățișare, fiu de Cazac care a fost Timuș, la căsătoria căruia venim acum.

Nunta Ruxandei cu Timuș e înfățișată într'o descriere cari ni dă mai larg decât oriunde aiurea înfățișarea unei nunți românești de atunci. Ea se găsește în limba polonă, ca și într'o versiune germană contemporană.

Timuș, întâiu, prădase Moldova: astfel pețise el pe fata lui Vasile Lupu. Pentru că n'avea încredere în Domnul căruia-i făcuse atâta rău, el ceru garanții speciale: viitorul socru să-i trimeată înainte pe unul din cei mai însemnați boieri ai țerii, pe Toma Cantacuzino. Acesta se duce până la Iampol și-i aduce o cară cu șase cai și tain pentru tot timpul cât va călători în Moldova. Timuș cere însă să i se mai trimească încă pe cineva, pe fratele lui Vasile Lupu, Hatmanul Gheorghe. Și numai când Cazacii au avut pe acești doi ostateci, s'a hotărât Timuș să-și continue drumul, întovărășit de rudele lui, niște Ru-soaici foarte necrescut, leneșe, grase și bețive, având o totală necunoaștere a tuturor obiceiurilor Curții, căci se va vedea ce s'a întâmplat, în timpul nunții, cu aceste *druște*.

La 26 August 1652 s'a făcut plecarea. S'a străbătut Basarabia prin Bălți; Prutul s'a trecut la Sculeni. La Iași întâmpină Vodă împreună cu boierii. Pentru a arăta de ce mijloace militare dispunea, ajunge să știm că Vasile era însoțit de 8.000 de oameni pe

¹ Hurmuzaki, *Suplement II*³, p. 34 și urm.; Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 208 și urm.

cari-i avea numai la Curtea lui. În fruntea alaiului stau opt cai împodobii foarte frumos turcește, și, spune această scrisoare, Vasile s'a înfățișat „ca un vrednic monarh și potentat, a cărui vitejie n'o poate descrie în destul”. Timuș, din partea lui, avea 3.000 de Cazaci, cu cai detestabili, dar cu îmbrăcăminte destul de convenabilă, pentru că era din pradă: Cazacii jafuiseră pe Poloni. A avea și muzica lui specială, cobzari ucrainieni, cari ziceau cântece speciale rusești.

Îndata ce s'a înfățișat această trupă, oastea Moldovei a cuprins-o de o parte și de alta, pentru „a lina alinierea”, dar poate și pentru a împiedeca pe Cazaci să-și facă meșteșugul obișnuit. Mai târziu însă, când au scăpat de supraveghere, aceștia au dat năvală prin prăvăliile Evreilor din Iași — una din cele d'întăiu pomeniri ale acestei populații în Moldova —, au prins dintr'înșii și nu li-au dat drumul decât după răscumpărare, pretinzând că-și răsbună pentru asupriri sociale ucrainiene.

Întâmpinarea între viitorul socru și ginere amintește una din secolul al XIV-lea între Împăratul Ioan al V-lea Paleologul, silit să-și mărite fata după un emir turc din Asia Mică, și acesta. Se scoboară de pe cai; Vasile sărută pe Timuș, care făcuse cum putuse pentru a merita această dovadă de iubire. Vodă, om care cunoștea mai multe limbi, ține un discurs; Timuș, foarte simplu, habar n'avea cum să răspundă, dar era însoțit de pisarul său, un Polon, Wychowski, care făcea toate cuvântările.

Pe urmă alaiul intră în oraș. Timuș purta o haină roșie-cârmuzie și o mantie de mătăasă cu soboli. În ceia ce privește înfățișarea fizică, era „un individ tânăr, stricat de vărsat, nu tocmai mic de stat, destul de voinic, dar grosolan”. După dânsul veniau cară-

tele lui, o căruță cu bagaje și patru sute de alte căruți simple, cu care făcea negoț de sare, întrebându-l prilejul nunții. Ofițerii lui aveau cai buni, împodobiți cu argint, cu aur și mărgăritare la șea și hățuri; ei înșii erau îmbrăcați polonește.

În momentul când intrau în oraș, începu să cânte muzica turcească, și în același timp, vechea noastră muzică turcească, aceia care a întovărășit și pe Mihai Viteazul când și-a făcut intrarea în Alba-Iulia: vîers românesc din strună țigănească. Tunurile tunau.

După aceia oaspetele e dus la apartamentele speciale ale Domnului, unde-i e înfățișat acel care era bucuria și mândria lui Vodă, moștenitorul tronului, tânărul Ștefan, care mai târziu a ajuns și el Domn al Moldovei, un Domn alintat, furtunatic și nenorocit. Vasile ține un discurs; răspunde iarăși secretariul lui Timuș.

Este, de sigur, în descrierea polonă și o notă satirică față de Cazaci, și de aceia poate că ar trebui ca din ridiculul înfațișării să se mai elimine câte ceva. Pe urmă a început, în „sârba” lăutarilor, jocul fetelor, iar Timuș, cu Wychowski și Fetera, șef al oștii lui, a fost încredințat unor paji, unor copii de casă, pentru a-l curăți și servi; și anumiți boieri îi stăteau la îndemână. Iar el s'a așezat și a început a-și curăți unghiile, ceia ce nu prea era în obiceiurile domnești, pe când Cazacii, băgându-se prin vii, încep să prade în Jidovime.

Ca alt act al căsătoriei vine masa. Timuș se face așteptat. Apare, în sfârșit, îmbrăcat în costum polon convenabil. Se așează lângă Domn. Când se ridică paharele, tunurile bubuie afară și lăutarii cântă, —cei turcești și cei românești pe rând. Pehlivanii turci apar, și fac tumele lor.

Sâmbătă, Timuș se gătește de nuntă. Iarăși jupă-

nițele și fetele întind danțul lor în spațiul liber d'ina-
ntea Curții. Timuș se așează la o fereastră și, cum
era mare iubitor de tutun, fumează — ceia ce, iarăși,
nu era în obicei—, privind la fete.

Duminecă se face apoi al treilea danț, tot numai de
femei; bărbații nu joacă. De alminteri danțul femeilor
în Moldova era ceva peste obiceiul Răsăritului, pen-
tru că acolo jocul se făcea numai de profesioniste
cu purtări rele, ca baiaderele Indiei. La noi erau
vechi datini tracice, trecute la poporul nostru.

După acest al treilea danț se merge la biserică.
Timuș e călare pe un cal turcesc împodobit cu pie-
tre scumpe. Hainele ce le poartă și surguciul de la
șlicul din cap sânt date de Vodă. Așa era obi-
ceiul: socrul dădea ginerului haina cu care se în-
fățișa la biserică¹. De o parte și de alta a mirelui
călărește câte-un copil de casă și câte-un boier. In
genunchi, și el și mireasa fac declarațiile cerute de
rit și, când se întorc la Curte, Timuș își sărută ne-
vasta. *Atunci* îi era îngăduit. În momentul acela
începe din nou musica, tunurile bubuie. Ruxanda,
care nu putea fi încântată că are un astfel de soț,
începe a plânge, de și Timuș pusese să-i cânte arii
căzăcești ca să-i treacă. Incepe masa cea mare.

Se trimet căruțe la carvasară, la Sfântul Lazăr
din Iași, unde o modâlcă lutoasă de o parte și o
bisericuță de cealaltă parte, ca și pivnițele enorme
unde se aduceau toate mărfurile, amintesc ce a
fost odată.

Merg acum rădvanele ca să aducă rudele femeiești
ale lui Timuș, druștile căzăcești. Erau niște biete
femei urâte, îmbrăcate în „haine jidovești” negre,

¹ V. Iorga, *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, I, p. 176
și urm.

cu gulere de sobol după moda moldovenească. Doamna le primește frumos, le tratează. După aceea încep iarăși curvântările, și pentru întâia oară se desleagă limba lui Timuș, care ține următorul discurs: „Mulțămesc foarte Domniei Sale lui Vodă. Tot e bun; ce-mi trebuie mai mult? Dumnezeu a lăsat să aud o vorbă bună. Să cânte musica turcească. Să trăiască Hmilnițchi și legătura caselor noastre! Să dea tunurile de bucurie!”.

Acum Timuș aduce musica lui, compusă din trei vioariști, un „organist”, un basist și un trâmbițaș, cari cântă arii polone. El se înviorează și pune pe Cazacii lui să joace, și săriau — ni spune martorul — „ca bivoli în baltă”. Pe urmă începe petrecerea cu băutura, care ține până la un ceas de noapte. Druștele, încălzite, pornesc, ca Hasca Carpița, să spună Moldovencelor: „a.n venit pentru bațjocura voastră? Chiar dacă sânteți mai bine crescute ca noi, totuși iată v'ați dat voi Doamna voastră după un Cazac?”. Și, entusiasmata, a și căzut jos pe scări, și, cum de beție abia se mai puteau mișca singure, au fost suite în căruță și trimese acasă.

Timuș și soția sa se re-răseseză, și două zile n'au mai apărut în public. Miercuri au făcut o plimbare pe câmp. Joi urmă să aibă loc plecarea domniței și a mirelui. Boieri, jupânese ieau un ultim ospăț de plecare: fetele de casă servesc pe soți, pe Domnul și pe Doamna la această masă. Apoi urmează danțurile. Data aceasta, joacă după da.ina lui că.ăcească, numai Timuș cu nevastă-sa. Wychowski, secretarul, și Fetera represintă partea ceremonioasă a lucrului și din partea Cazacilor.

La plecare, Timuș face boierilor un dar pe care ei l-au primit cu despreț, căci li dăduse doar o sută de lei de fiecare. Domnului i-a dăruit un soroc de

soboli, nevestei o rochie de adamască, cu soboli, toate probabil de furat. Din parte-i, Vasile dăruie patru cai: doi turcești, doi moldovenești; solului lui Matei-Vodă un cal turcesc, iar Ruxandei un covor și un vig de brocard. Cazacii, din partea lor, veniră să li se dea daruri, ceia ce nu prea era în etichetă; Wychowski căpătă deci zece coți de catifea, douăzeci de satin, o blană de râs și trei sute de lei. Când a fost să plece, domnița s'a prins cu mâinile de gâtul Doamnei, care nu era decât mama ei vitregă, iar Vasile a rămas cu capul gol multă vreme, văzând cum se duce în țară barbară, cu oameni a căror fire o văzuse acum, cea mai iubită dintre cele două fete ale lui¹.

Trecem la expunerea unei nouă călătorii în Moldova. Ea este cunoscută printr'un studiu publicat în foarte rara foaie germana „Baltische Studien”, a Societății pentru istoria Pomeraniei și tradus de răposatul Papadopol Calimah, în cartea sa despre Gheorghe Ștefan.

La 1656, de trei ani acuma, domnește în Moldova acest Gheorghe Ștefan, dintr'o familie de boieri de la munte. Tatăl său, Dumitrașcu Ștefan, jucase un rol important la începutul veacului al XVII-lea. El însuși era un om bogat, frumos, îndrăzneț; într'o „samă de cuvinte” Neculce ni spune cum s'a însurat: întâlnind un rădvan cu o jupâneasă tânără și plăcută, el l-a oprit, poruncind să întoarcă acasă la dânsul, fără altă formă; astfel a luat el pe acea jupâneasă Safta, din neamul Boieștilor, foarte important în cele d'întăiu decenii ale aceluia veac, și Doamna Safta a trăit mult timp părăsită de soțul ei, care nu voise s'o ieie în pribegie, unde mersese

¹ Iorga, *Acte și fragmente*, I; Hurmuzaki, *Supl.* II².

cu o țitoare rusoaică, Ștefania Mihailovna, ori nu voise ea.

Gheorghe Ștefan, Logofăt al lui Vasile-Vodă, se înțelesese cu Matei Basarab și cu Gheorghe Rákóczy al II-lea și, profitând de nemulțămirea unora dintre boieri față de Domn, pe care-l făceau Grec, — ei represintând boierimea de țară—, surprinde pe stăpânul său, care, de și s'a întors și a biruit, trebui apoi să părăsească o țară care nu-l mai voia; ajutorul lui Timuș nu-i folosise, dar îi aduse acestuia peirea, iar Ruxanda, văduvă, adăpostită la Rașcov, era să piară, mulți ani după aceasta, de sabia unor hoți poloni.

Astfel Gheorghe-Vodă Ștefan s'a instalat Domn, ca om trecut cu vrâsta, cu mustață stufoasă, grăsuț, având toată înfățișarea pe care ni-o putem închipui după felul lui de viață; iubitor de vin ca și Istratie Dabija, pe urmă, și de femei, și de petreceri.

La dânsul venia acum, în 1656, un ambasador suedes, Welling, întovărașit de secretarul Hildebrandt, care, acesta, a lăsat o descriere a călătoriei făcute. Căci Suedia avea legături foarte strânse cu Ardealul din cauza alianței protestante, în fruntea căreia ea se găsea.

La 28 Decembre 1656 apare mica trupă suedesă lângă Iași. Ambasadorul cată să vorbească Domnului „creștin și blând”. Blând era într'un fel, și era și un suflet deschis: avem de la dânsul scrisori foarte frumoase¹, în care-și arată năduhul că nu-și poate plăti datoriile și, vorbind de primejdiile amenințătoare, spune că, orice ar fi, nu pleacă din țară cu niciun preț și „mai bine să-l mănânce câinii pământului acestuia”.

La oarecare distanță de oraș oaspetele este întâm-

¹ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 50 și urm., și *Buletinul Comisiei istorice a României*, II, Documente seculești..

pinat de un boier, care-i spune să nu între ziua, pentru că se găsește acolo un ceauș turc și nu e bine să vadă pe ambasadorul creștin, ale cărui rosturi poate că ar fi fost bănuite. A zăbovit deci ambasadorul până seara prin vii. Un căpitan polon, care știa limba latină, e detașat pe lângă dânsul ca să-i ție de urât. Noaptea, intră în Iași, care i se pare mare și întins, dar fără zid încunjurător. Străzile le descrie secretarul, cum fac, de altfel, și alți scriitori, ca fiind acoperite cu bârne de stejar. Inseamnă că sânt multe biserici și, pentru că era ziua de 28 Decembre, în serbătorile Crăciunului, erau ridicate în toate părțile scrânciobe, cum se zice în Moldova, dulapuri, leagăne. Pe piețe se afla mult vânat, mai ales prepelițe, care se cumparau cu monedă străină și cu șilingi, cari erau foarte răspândiți în Moldova și căpătaseră o numire românească, devenind „șalăi”¹. Erau o mulțime de soldați, și învărtiau hore. Ba se notează și obiceiurile populare, ca, de pildă, „capra”, al cărei rost îl aflăm de aici. În joc, cum ni-l descrie Suedesul, figură o capră, în care era vârat un om, și pe care o juca un băiat. Sfârșind jocul, băiatul trăgea cu o săgeată în capră și astfel hora se sfârșia, iar băiatul căpăta un bacșiș. Se înfățișa deci primitiv o scenă de vânătoare.

Audiența se acordă solului tot noaptea, ca să nu bage de samă ceaușul. El merge cu o escortă de patruzeci de oameni. La poarta palatului, spre marea lui mirare, sentinela strigă: „Wer da?”. Domnul ținea ca gardă a palatului o companie întreagă — călătorul zice „un regiment” — de soldați nemți, mercenari, de teama cine știe căror împrejurări interne care ar fi putut să-l răstoarne și pe dânsul.

¹ Istratie Dabija, care de alminteri a falsificat și alte monede ca să-și plătească soldații străini, făcea și „șalăi”.

Trimesul suie apoi pe o scară mare și largă de lemn descrierea este a Curții lui Vasile Lupu—, trece prin mai multe odăi și ajunge în sala tronului, unde era un jeț mare, iar, de-asupra, un ceasornic, căci în vremea aceea era stabilit chiar în Iași un ceasornicar Frances, care-și avea acolo casa și legăturile de familie, Gaspar Caillé, de la care s'a păstrat un document românesc, cuprinzând iscălitura personală a lui Caillé în limba franceză.

Oamenii ambasadorului sânt așezați pe lavițe de lemn, iar ambasadorul însuși, cu secretarul, merg în odaia unde se găsea Domnul. Boierii și copiii de casă sânt toți în papuci, nu în cizme, după obiceiul turcesc. A doua zi, ceaușul probabil plecând, i se dau solului scrisori latine către rege și i se fac daruri: cai, un caftan de aclaz roșu, opt coți de postav supțire.

Intr'un adaus se pomenește de retragerea lui Gheorghe Ștefan la Stettin, unde a trăit ani de zile în miserie, cerând ajutor în toate părțile și unde pe lângă dânsul avea numai pe Rusoaica lui, care învățase românește, și vre-un boier doi, mângâindu-și înstrăinarea și sărăcia prin aceea că, ajutat de egumenul Antonie de Moldovița, traducea însuși psalmii în românește. Manuscriptul se găsea în stăpânirea canonicului Moldoveanu, din Blaj, și astăzi e între ale Bibliotecii cipariene de acolo. La sfârșit, Antonie a însemnat ceasurile din urnă ale Domnului. În testamentul, foarte duios, al Domnului, pe care-l amintește autorul articolului din „Baftische Studien”, el cerea să fie înmormântat lângă părinții săi, în țară, cu ceremonie domnească, după legea sa. Și bietele lui rămășițe au străbătut o bună parte din Europa, cu fiitoarea care-și zicea Doamnă, și cu alaiul, până au fost aduse la mănăstirea Cașinului.

Îată acum și cea de-a treia descriere, cea mai nouă¹. Este în cartea unui alt călător suedes, tipărită la 1679 și în care se vorbește de călătoria de care a făcut-o la Constantinopol Clas Ralamb, în 1656.

La 23 April 1657, Ralamb pleacă din Brașov. Domn în momentul acela în Muntenia era Constantin Șerban, care profitase de legăturile lui la Curte, și, chiar înainte de moartea lui Matei Basarab, provocase răscoala seimenilor pentru a-și pregăti succesiunea, înlăturând altă rudă a lui Matei, Diicul. Un om ușuratec acest fiu al lui Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul, cu o preoteasă din Ilfov, Elena, al cărui mormânt, în satul unde soțul ei era preot, Dobrenii, se vede și astăzi. Prin înțelegerea însă a seimenilor împotriva lui Matei, Constantin s'a făcut robul lor, și ei au ridicat tot felul de pretenții, până s'a ajuns la o nouă și strașnică răscoală, la nevoia de represiune prin intervenția lui Rákóczy din Ardeal, și atunci s'a distrus de fapt singura oaste de care mai dispunea Țara-Românească, rămânând de acum lipsită de mijloace proprii de apărare. Temperament de aventurier, Domnul acesta, scos de Turci pentru participarea la luptele vecinului și protectorului ardelean, va colindă lumea, trecând, o clipă, și în Domnia Moldovei cu ajutorul Cazacilor. A fost și prin Maramurăș, unde s'a găsit un potir dăruit de dânsul, — până s'a prăpădit pe acolo, prin străinătate.

Rălamb, cu soli de-ai lui Rákóczy, ajunge la Târgoviște după acea mișcare a seimenilor. Dă lămuriri asupra drumurilor, care erau foarte rele, mai ales că veniseră apele mari. Ajuns în marginea Capitalei, Domnul îi trimete înainte o caleașcă cu șase cai și

¹ Un articol despre ea, de d. C. Karadja, în „Revista Istorică” pe 1920.

două sute de boieri călări. Și acest călător observă îmbrăcămintea foarte luxoasă a curtenilor, iar despre oaste spune că era compusă din treizeci de companii de călărași, ceia ce dă aproape impresia unei oștiri. Lucru interesant, dacă ar fi adevărat, se pare că Domnul a fost curios să vadă pe ambasadorul suedes cât mai degrabă și s'a amestecat între ostași pentru a-l zări. Doi boieri, secretarul și „mareșalul”, urează Suedesului bună venire; secretarul știa latinește. Se laudă foarte mult îmbrăcămintea lor frumoasă: călăriau cai turcești, erau înveșmântați în zale și cu piei de leopard, de panteră sau tigru, la șlic cu pene lungi. Musica, și aici, cântă: musică turcească, căci călătorul semnaleză flaute și țimbală; trâmbețe nu erau.

A doua zi, e audiența la Domn, foarte strălucită, și aici boierii sânt îmbrăcați cu blănuri de jder. Mitropolitul asistă și el, și se descrie întregul palat, cu odaia de primire a lui Matei Basarab, sala de audiență, având pereții îmbrăcați în adamsacă, și geamuri de sticlă, pe când odăile celezalte, opt sau noua, nu erau tapetate și aveau fereștile închise cu hârtie. Vodă primește în mijlocul sălii de tron. Se schimbă civilitățile obișnuite. Două scaune așteaptă pe Constantin și pe Rălamb, Domnul întrebă de sănătatea regelui Suediei și, pe urnă, cum ai noștri erau foarte curioși să afle ceva de la străini, câteva ceasuri continuă întrebările, mai ales despre lucrurile polone. Pe urmă Constantin dă ambasadorului un caftan, adecă o mantie de brocard de aur, pe care ambasadorul îl refuză, părându-i se prea scump, dar i se spune că așa e datina.

Se aduce o cară cu șase cai turcești, mai minunați decăt cei cu cari a fost primit la sosirea lui. Ambasadorul voia să plece apoi, dar a fost poftit la

masă. Masa aceasta s'a petrecut cam în modul următor: Cinci boieri l-au primit la porțița din grădină, căci, fiind vara, ospățul se gălise într'un chioșc sau foișor. Constantin sta la ușa foișorului. Nu sânt decât doi pe jețuri, ambasadorul și Domnul, iar suita sta pe lavițe, după moda turcească, pana se aduc felurile. Afara stau câteva companii de infanterie nemțească.

Pe masă se așează patru blide de argint acoperite cu capace. Când iese loc Domnul, numai atunci se chiamă și suita oaspelelui și boierii de frunte, cari vin și se rânduiesc, după ce s'au spalat pe mâini în odaia anterioara; ei mănâncă în talere de cositor. Felurile sânt bine gătite și se schimbă mereu.

La urmă vin toasturile. Domnul ridică întâiu paharul pentru Sultan, cerând iertare ambasadorului ca n'are cum face astfel: de fapt Domnii noștri, din punct de vedere turcesc, erau niște „tradatori”, cari „meritau” să aiba tratamentul lui Brâncoveanu, mai puțin fericit decât ceilalți. Apoi se închină în sănătatea regelui Suediei, și Voda, ca să arăte cât îl prețuiește, bea doua păhare unul după altul, pe când pentru Sultan nu bause decât unul. Se închină și în sănătatea lui Rákoczy, a lui Hmilnițchi, un aliat, și a Domnului Moldovei, iar după fiecare pahar muzica zice: viori, tobe, țimbale, instrumente turcești. Probabil ca se trăgeau și tunuri, ceia ce n'ia să ni spuie călătorul (dar, iarași, poate ca Rákoczy le luase pe toate în Ardeal). Când ambasadorul toastează pentru Domn, se petrece un lucru neașteptat pentru el: copiii de casă aștern perne pe jos și boierii se pun în genunchi pe ele, și în felul acesta ridică și ei paharul, mergând apoi să sărute mâna Domnului, cum cerea eticheta. Când să se încheie masa în sfârșit, apar vânatorii domnești, adu-

când doi urși, pe cari-i vânaseră, și primind bacșiș pentru aceasta.

Ceia ce urmează arată că ai noștri aveau totuși mai mult simț de discreție decât strainii: lângă chioșc era un cort mic pentru cei ce aveau nevoie să se retraga singuri. Secretarul ambasadorului, mai slab în balamale, simte această nevoie de izolare, și atunci doi „mareșali” îl ieau cu alaiu până la cort și-l așteaptă să iasă: unul dintr’înșii ține un lighian, apoi îl conduce cu același alaiu la masă.

O pășul durează de la ceasurile 10 până la 7 seara. La plecare, Domnul în dispoziții bune, strânge în brațe de două ori pe ambasador, și-l sărută. Conduc cu lautari acasă, Ralamb pleacă, dar nu fără să i se arate de Domn dorința de a căpăta 500 de Suedesi pentru paza lui.

A doua zi i se face un ultim cadou prin Marele-Comis: un cal. Întovărit de călărași, e dus la graniță, în fiecare loc pe unde trece, oaste iese înaintea trimisului Suediei.

Decadența acestei străluciri era însă aproape.

CUPRINSUL

	Pagina
I. Înainte de întemeierea Domniilor	5
II. Cei d'întăiu călători în veacul al XIV-lea	21
III. Cele d'întăiu alcături bisericești	37
IV. Moldova din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.	48
V. Moldova lui Ștefan-cel-Mare	73
VI. Moldova din prima jumătate a secolului al XVI-lea: considerații generale	91
VII. Supt Petru Rareș, în Moldova	102
VIII. Dregătorii românești în veacurile al XIV-lea până în al XVI-lea	116
IX. Țara-Românească supt Neagoe Basarab	131
X. Țerile noastre supt influența turcească	143
XI. Un Intermezzo de Renaștere apuseană în Moldova.	154
XII. Țerile noastre în a doua jumătate a veacului al XVI-lea	173
XIII. Trei călători francezi la noi	189
XIV. Un călător Italian înainte de Mihai Viteazul: Botero.	217
XV. Străinii la noi după adevărarea călătorilor	229
XVI. Epoca lui Mihai Viteazul în mărturiile călătorilor .	250
XVII. Epoca Movileștilor în paginile de călători	264
XVIII. Alți călători din întâia jumătate a secolului al XVII- lea până la Vasile Lupu	271
XIX. Misionarul Bandini în Moldova lui Vasile Lupu . .	299
XX. Un călător sirian în Principate la jumătatea veacului al XVII-lea	331
XXI. Alți călători supt Matei Basarab și Vasile Lupu . .	352